

ISSN 1857-2022

INSTITUTUL DE ISTORIE, STAT ȘI DREPT
AL ACADEMIEI DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI

REVISTA DE
ISTORIE
A MOLDOVEI

4/2008

D. Dăşneav

ACADEMIA DE ŞTIINŢE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE, STAT ŞI DREPT

**REVISTA
DE ISTORIE A MOLDOVEI**

Nr. 4 (76)
octombrie-decembrie
2008

Materialele conferinţei ştiinţifice internaţionale
„Cantemireştii – o celebră dinastie din secolele XVII-XVIII”
28-29 noiembrie 2008

REVISTA DE ISTORIE A MOLDOVEI

Publicație științifică

Nr. 4 (76), 2008

FONDATOR: Institutul de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei
(I.I.S.D. al A.Ș.M.)

ISSN 1857-2022

Colegiul de redacție

Redactor-șef: **Leonid Bulmaga**, dr. în istorie, director al Centrului Studii Istorice al I.I.S.D. al A.Ș.M.
Redactor-șef adjunct: **Lilia Zabolotnaia**, dr. în istorie, conf. cercetător, vicedirector al I.I.S.D. al A.Ș.M.
Secretar responsabil: **Alina Felea**, dr. în istorie, I.I.S.D. al A.Ș.M.

Membri ai Colegiului de redacție

Alexei Agachi, dr. hab. în istorie, șef al sectorului *Istorie modernă*
Alexandru Burian, dr. hab. în drept, prof. universitar, director al I.I.S.D. al A.Ș.M.
Ion Chirtoagă, dr. hab. în istorie, șef al grupului *Istorie locală*
Valeriu Cozma, dr. hab. în istorie, prof. universitar, șef al secției *Istoria Moldovei*
Ilona Czamanska, dr. hab. în istorie, prof. universitar, Universitatea din Poznan, Polonia
Demir Dragnev, dr. hab. în istorie, prof. universitar, membru corespondent al A.Ș.M., șef al sectorului *Istorie veche și medievală*
Andrei Eșanu, academician, prof. cercetător, șef al secției *Istorie universală*
Victor Ișenco, dr. în istorie, vicedirector al Institutului de Istorie Universală al A.Ș. din Rusia
Constantin Rezachevici, dr., prof. universitar, Institutul *Nicolae Iorga* al Academiei Române
Ion Iarcuțchi, dr. în istorie, conf. universitar
Vladimir Țaranov, dr. hab., prof. universitar, membru corespondent al A.Ș.M.

Redactor coordonator: L. Arsene

Redactor literar: E. Proca

Tehnoredactare: T. Capliuc

Imagini: V. Colos

Opiniile autorilor nu reflectă neapărat
opiniile Colegiului de redacție

În perioada 28-29 noiembrie 2008, la Chișinău și-a ținut lucrările conferința științifică internațională „**Cantemireștii – o celebră dinastie din secolele XVII-XVIII**”.

Acest forum științific a fost organizat de Institutul de Istorie, Stat și Drept al A.Ș.M în cadrul programului de acțiuni al Academiei de Științe a Moldovei „**2008 – Anul Cantemir**”. Anul 2008 este marcat de două date jubiliare – 335 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir (1673-1723) și 330 de ani de la nașterea lui Antioh Cantemir (1708-1744).

Programul reuniunii științifice a întrunit peste 30 de participanți din șapte țări: Republica Moldova (23), Rusia (2), România (2), Ucraina (1), Turcia (1), Germania (1) și Grecia (1). În plen au fost prezentate opt comunicări, conferința continuându-și lucrările în două Secții: **Istorie** și **Literatură și arte**.

În secția *Istorie* savanții au venit cu 15 referate pe marginea cărora dezbaterile s-au axat pe evenimente și date mai puțin cunoscute, pe analize, cugetări și discuții productive, moderatori Florin Marinescu, doctor în istorie, profesor universitar, Atena, Grecia și Mihai Maxim, doctor în istorie, profesor universitar, Turcia.

În secția *Literatură și arte* au fost prezentate 6 referate, moderatori Silviu Tabac, doctor în istorie, conferențiar cercetător, Republica Moldova și Serghei Malișkin, doctor în istorie, Federația Rusă.

Numărul de față al Revistei de Istorie a Moldovei include comunicările în plen și referatele prezentate de savanți în secții. Ținem să remarcăm faptul că toate comunicările au o ținută, în exclusivitate, științifică academică. Cercetătorii din țară și din străinătate și-au adus contribuția la valorificarea unor aspecte mai puțin cunoscute din viața celebrilor noștri strămoși. Discuțiile purtate pe marginea referatelor au scos în evidență viabilitatea activității științifice, politice și culturale ale lui Dimitrie și Antioh Cantemir. Înaltul profesionalism de care au dat dovadă autorii comunicărilor confirmă profunzimea și seriozitatea cercetărilor efectuate.

Menționăm că articolele din volumul de față sînt însoțite de rezumate în limbi moderne (engleză și franceză), fapt care facilitează familiarizarea cercetătorilor din străinătate cu realizările savanților vizavi de problematica în discuție.

Materialele acestui forum internațional sînt o nouă realizare a istoricilor și se încadrează în imperativele istoriografiei naționale și internaționale, fiind de o importanță și utilitate majoră pentru toți cei care sînt interesați de studiul istoriei.

Lilia Zabolotnaia, redactor-șef adjunct, coordonator al ediției

Oaspeți de onoare la Conferința științifică internațională
„Cantemireștii – o celebră dinastie din secolele XVII-XVIII”

Participanți la Conferință

CANTEMIREȘTII – O CELEBRĂ DINASTIE DIN SECOLELE XVII-XVIII

Vladimir VORONIN,
Președintele Republicii Moldova

Onorată Asistență,

Am deosebită plăcere să adresez un călduros salut tuturor participanților la acest important eveniment științific internațional – savanților din țară și de peste hotarele ei, tuturor celor care și-au adus aportul la valorificarea moștenirii științifice și culturale a lui Dimitrie și Antioh Cantemir.

Conferința științifică care își începe astăzi lucrările încununează șirul de acțiuni prilejuite de sărbătorirea Celebrei Dinastii a Cantemireștilor. În acest an marcăm 335 de ani de la nașterea eminentului savant Dimitrie Cantemir și 300 de ani din ziua nașterii fiului acestei personalități de cultură enciclopedică – Antioh Cantemir. De aceea anul 2008 a fost declarat **Anul Cantemir**. În acest context, Guvernul a lansat un Program național de acțiuni științifice și culturale. Apreciez înalt eforturile depuse de comunitatea științifică națională și internațională în vederea valorificării moștenirii Cantemireștilor. Pentru a da tonul discuțiilor în cadrul acestei conferințe, țin să menționez că și creația lui Dimitrie Cantemir a fost și rămâne o mare provocare pentru cercetători: lingviști, istorici, politologi și filozofi, în încercările lor de a înțelege fenomenul culturii moldovenești. Lucrările lui Dimitrie Cantemir au generat reacții din cele mai diverse. **Fenomenul** și, deopotrivă, **Modelul** Cantemir reprezintă domenii încă neexplorate pentru diverse ramuri ale științei. Când spun model nu am în vedere ceva ce trebuie urmat cu ochii închiși, dar ceva ce ne dă răspuns la întrebarea – **Cum e făcut un lucru, un om, un popor?** Modelul Cantemir e oglinda în care ne vedem așa cum sîntem, oglindă în care, privindu-ne, vedem părțile noastre slabe și ne putem aduna voința pentru a le îndrepta. A-l cunoaște pe Cantemir înseamnă a ne cunoaște pe noi înșine.

Dimitrie Cantemir a fost o figură importantă în cadrul politic și cultural al timpului său. Personalitate marcantă a culturii și științei europene – s-a distins ca istoric, geograf, cartograf, filozof, și-a adus contribuția în muzică și s-a preocupat de fizică și matematică, scriindu-și lucrările în mai multe limbi. Creația lui fundamentează ideea identității europene și a unității prin diversitatea culturală. El a avut rolul de mediator între culturile europene și este un exemplu elocvent de transfer cultural din Europa de Est spre Europa de Vest. Prin lucrarea „Descrierea Moldovei” Cantemir a dat culturii noastre un imbold spre a se ridica în marele spații ale culturii universale. Această operă a făcut ca Moldova să fie cunoscută în Europa. În acest sens, Cantemir este numit pe drept **„actor al istoriei culturale europene”** și considerat savant integraționist european.

Așa se face că, alături de numele lui Cantemir, numele Moldovei este demult în Europa, acolo unde tindem să ne integrăm și noi. Ne rămâne doar să însușim ceea ce

ne-a învățat Cantemir și să ne înscriem în modelul său, model compatibil cu ceea ce obișnuim să numim model european.

Dimitrie Cantemir a fost patriot al Moldovei, remarcabil cugetător și domnitor care și-a orientat eforturile spre realizarea unor modificări esențiale atât în organizarea formei de guvernare, cât și a statutului juridic al țării pe arena politică a Europei. El a fost un deschizător de drumuri noi: a pus bazele filozofiei noastre, a istoriei naționale, a geografiei, a multor altor forme ale cunoașterii care ne slujesc și astăzi și îi vor sluji și pe urmașii noștri. Pilda esențială pe care ne-o dă Cantemir este că pentru a intra în Europa, în lumea civilizată, este nevoie să gîndești în categoriile acelei lumi. Lucru actual și pentru noi astăzi. Dacă ar învia și ar veni să vadă cum sîntem, Cantemir ne-ar spune că nu lipsa de bani este problema noastră principală, ci mentalitatea, și ne-ar arăta că pentru a fi făuritor, pentru a intra în istoria civilizațiilor, este nevoie de o ruptură de mentalitatea veche. Pentru a putea face acest lucru, zicea Cantemir, este nevoie să ai spirit critic. Să fii auto-critic și numai așa vei înainta pe calea cunoașterii, a progresului și a prosperității. Vorba lui Cantemir: „De vom cunoaște vreun lucru bun, trebuie să dovedim acesta prin fapte bune, în așa fel încît cele ce erau doar cuvinte să devină fapte. Omul este ca pomul și ca rodul, iar rodul este faptele lui”.

Actuala conferință este un bun prilej și pentru o nouă abordare a relațiilor lui Cantemir cu Rusia, relații care au fost și continuă să fie ideologizate. În Arhiva de Stat a Federației Ruse există un fond special al familiei Cantemir, care conține corespondența cu diferite persoane oficiale și cu prieteni, documente de un interes deosebit pentru cercetătorii istoriei neamului nostru. Acesta poate servi pe viitor ca bază pentru o colaborare științifică prodigioasă.

Deosebit de importante sînt și problemele de filozofie ale istoriei pe care savantul le introduce în cîmpul discuției științifice.

Prezintă interes și viziunile savantului asupra problemelor economice ale țării, viziuni ce se înscriu în demersurile moderne. Astfel, constatînd tendința de descreștere a veniturilor țării și a populației urbane, Dimitrie Cantemir indică asupra necesității dezvoltării exportului de mărfuri competitive: stejarul moldovenesc, vinurile, mierea, bovinele, ovinele și alte mărfuri. O atenție deosebită acorda dezvoltării drumurilor comerciale, transporturilor fluviale. De asemenea, a promovat ideea că negustorilor trebuie să li se permită să investească bani în țară.

Pe lîngă scrierile cu caracter geografic, social, economic și politic, Dimitrie Cantemir a acordat o atenție deosebită și studierii vieții cotidiene și tradițiilor moldovenilor.

Cantemir ne mustră pentru felul nostru de a fi, urmărind prin aceasta scopul de a ne arăta ce să facem ca să fim mai buni, mai civilizați. În ce constau mustrările făcute de către Cantemir? El îi critică pe moldoveni pentru că nu se prea trag la carte. În acest context, vreau să menționez că și astăzi sondajele ne arată că încă nu ne tragem cu adevărat la carte.

El îi critică pe moldoveni pentru lenevia gîndirii. Aceste cuvinte sînt actuale și astăzi, cînd trebuie să găsim soluții neordinare pentru a asigura prosperitatea Moldovei.

El ne critică și pentru faptul că nu ne vorbim frumos limba și, astfel, nu putem exprima prin ea frumos, curat, simplu și înțelept bogățiile sufletului și ale minții poporului nostru.

Cantemir ne critică pentru trăsăturile care devin adesea o piedică în dezvoltarea țării noastre. Aș putea aduce mai multe exemple care confirmă că și la acest capitol Cantemir este actual ca niciodată.

Eu aș zice chiar că ar trebui să punem sub ochii fiecărui școlar, în chip special, acel capitol din lucrarea „Descrierea Moldovei” în care Cantemir ne face aceste mustrări, pentru fiecare să-și înceapă viața corect, să o ia chiar de la început pe drumul cel bun și drept.

Cantemir ne povătuiește să prețuim vremea, pentru că prosperă doar omul, elevul, funcționarul, statul, poporul care nu pierde nici un minut prețios din timpul ce ni s-a dat să făurim, să ne slujim patria. El ne spune că „pierderea vremii bune este maica și sămînța vremii rele”.

Parafrazînd expresia unui înțelept chinez, eu spun – Ferice de Moldova și de moldoveni că au un asemenea model cum e Dimitrie Cantemir. De fapt el este pentru noi nu numai model, ci și o cale. Sînt sigur că, urmînd această cale, vom deveni un popor și o țară model.

Un alt reprezentant de seamă al acestei distinse dinastii este Antioh Cantemir. Fiu al domnitorului Dimitrie Cantemir, Antioh a primit o educație aleasă. Cunoștea foarte bine mai multe limbi străine, vechi și moderne. Cunoștințele sale vaste îi uimea pe contemporani.

Doisprezece din cei 36 de ani de viață, Antioh Cantemir, despre care criticul literar rus Vissarion Belinski scria că „a fost primul poet laic din Rusia”, i-a consacrat serviciului diplomatic. El s-a dovedit a fi un diplomat excelent, ager și cu inițiativă, acordînd prin activitatea sa, prin personalitatea sa enorme servicii Rusiei. Educația europeană, clarviziunea diplomatică, care a îmbinat cu sinceritate noblețea chipului și profunzimea naturii – toate acestea îl făceau să fie apreciat. Diplomatul Cantemir este un model pentru educarea noilor generații de diplomați ai Republicii Moldova.

Neamul nostru n-a dus niciodată lipsă de talente. Tot ce rămîne în urma unui om este numele. Sîntem un popor norocos, fiindcă noi nu trebuie să ne născocim strămoșii. Noi îi avem.

De-a lungul istoriei, destinul Moldovei a fost determinat de mai multe dinastii voievodale care s-au impus prin personalități remarcabile. În acest sens, o urmă adîncă în destinul acestui pămînt l-a lăsat neamul Cantemireștilor. Negruzzi spunea că „Dacă moldovenii au autori cu care se pot fâli în fața Europei, negreșit acești autori sînt Cantemirii – tatăl și fiul”.

În încheiere, doresc tuturor participanților la acest eveniment științific discuții productive și îmi exprim speranța că veți reuși să puneți într-o nouă lumină Modelul și Fenomenul Cantemir, examinîndu-le din perspectiva timpului nostru, că vor fi înaintate recomandări pentru colaborarea internațională ulterioară în vederea valorificării moștenirii acestor personalități.

Vă urez succes!

NEAMUL CANTEMIREȘTILOR – FIGURI NOTORII ALE CULTURII NAȚIONALE ȘI UNIVERSALE

Gheorghe DUCA,
Președinte al Academiei de Științe a Moldovei

**Distinși academicieni,
Stimați oaspeți,
Doamnelor și domnilor!**

La conferința de astăzi salutăm cu o deosebită satisfacție prezența Excelenței Sale domnului Vladimir VORONIN, Președintele Republicii Moldova, care permanent și consecvent promovează și susține savanții și știința din țara noastră.

Salutăm și prezența mitropolitului Moldovei, Înalț Preasfințitului Vladimir, cu care am reușit să creăm o cooperare armonioasă dintre credință și știință. În sală se află și oaspeții noștri din Rusia, România, Ucraina, Turcia, Germania și Grecia, care au dat curs invitațiilor să participe la acest eveniment.

Onorată asistență!

Cu permisiunea Dumneavoastră declar deschisă Conferința internațională cu genericul „Cantemireștii – o celebră dinastie din secolele XVII-XVIII”, organizată de instituțiile Academiei de Științe a Moldovei.

Evenimentul remarcabil de astăzi, la care suntem prezenți, încununează programul de acțiuni „Anul 2008 – Anul Cantemir”, și se datorează în primul rând Codului cu privire la știință și inovare, elaborat din inițiativa președintelui Republicii Moldova, căruia încă o dată îi exprimăm cele mai sincere sentimente de grație. Deci, anume Codul a creat premise reale de conjugare a eforturilor intelectuale ale cercetătorilor din instituțiile academice și universități întru realizarea unor probleme concrete.

În cazul nostru, prin Programul de stat „Dinastia Cantemir: polifonismul preocupărilor științifico-artistice” pentru valorificarea moștenirii științifice și culturale a lui Dimitrie și Antioh Cantemir cercetătorii din institutele academice și din universități, oameni de stat au efectuat investigații în politică, știință, cultură, domeniile diplomației, artei și literaturii.

Unul dintre criteriile de apreciere a personalităților trecutului este evidențierea rolului și stabilirea locului lor privite din perspectiva necesităților spirituale actuale. Altfel spus, ne interesează, în bună parte, figurile lor emblematice prin prisma preocupărilor noastre de astăzi, omul de care avem nevoie, ca spirit tutelar, *aici și acum*.

Neamul Cantemireștilor s-a impus cu voievozi și cărturari – exponenți ai culturii universale, care prin faptele lor au depășit timpul. În era globalizării economice și politice, a integrării mondiale, activitatea lor de acum câteva secole a fost una profetică. Deci moștenirea lor spirituală ne este necesară, iar ei rămân pe veci figuri notorii ale culturii naționale și universale!

În acest context nu este întâmplător nici faptul, că Academia din Berlin, la 16 decembrie curent organizează o masă rotundă cu participare internațională, avînd genericul „Cantemireștii în memoria europeană” pentru a scoate în evidență rolul personalităților acestei dinastii în dezvoltarea culturii mondiale. De altfel, la eveniment sînt invitați cu comunicări un șir de cercetători din țara noastră.

În această ordine de idei, voi aduce la cunoștința Dumneavoastră că și misiunile diplomatice ale Republicii Moldova, inclusiv din Rusia, Belgia ș.a. țări au organizat mese rotunde, expoziții, demonstrarea filmelor, precum și alte activități consacrate anului Cantemireștilor, sub egida Academiei de Științe a Moldovei.

Academia de Științe a Moldovei acum 3 ani a scos de sub tipar lucrarea „Domnitorii Moldovei”. Sînt convins că cercetarea faptelor demne și a reformelor înfăptuite de unii domni, fiind valorificate prin prisma jubileului de 650 de ani de la constituirea statului nostru medieval, ar putea servi drept puncte de plecare în cercetare, iar rezultatele obținute ar servi cauzei Republicii Moldova pe făgașul consolidării statalității, dezvoltării societății bazate pe cunoaștere și integrare europeană.

În final, doresc tuturor realizarea obiectivelor propuse și îmi exprim convingerea că schimbul de opinii ce va avea loc în cadrul ședințelor de lucru ne vor fi de un real folos, pentru ca, prin eforturi comune, să contribuim și în continuare la valorificarea moștenirii noastre spirituale. Și în încheiere aș vrea să aduc o maximă a lui Nicolai Bantăș-Camen-schi, care a scris: „Dimitrie Cantemir a fost cel mai învățat bărbat pe timpul lui Petru cel Mare.”

MOȘTENIREA ISTORICĂ A LUI DIMITRIE CANTEMIR ȘI CONTEMPORANEITATEA

Dr. Victor ȚVIRCUN

Dimitrie Cantemir (1673-1723), domnul moldovean, principe al Imperiului Rus și al Imperiului Habsburgic, savant și gânditor de nivel mondial, aniversarea căruia o marcăm, este unul dintre exponenții eminenți ai trecutului nostru.

Crescut și educat la Constantinopol – capitala mai multor civilizații, unde se intersectează diferite religii, limbi și culturi – Cantemir a absorbit, pe de o parte, înțelepciunea rafinată, diversitatea și policromia Orientului, iar pe de alta – cărturăria savantă, cunoștințele enciclopedice și logica raționalistă a Occidentului. Anume această simbioză l-a format pe Dimitrie Cantemir – primul savant integraționist european. Lui îi aparține pionieratul în scrierea unor lucrări fundamentale de istorie politică, socială și spirituală a Principatului Moldav și Imperiului Otoman, care timp de un secol au fost cărțile de căpătâi ale câtorva generații de savanți europeni. Aceste lucrări au determinat pe decenii înaintea direcțiile, metodele și conținutul cercetărilor științifice ale școlii europene de orientalistă.

Pentru primă dată, în fața științei istorice europene a fost prezentată istoria unor țări și unor popoare puțin sau deloc cunoscute. Meritul lui Dimitrie Cantemir e că le-a descris complex, acumulând atât cunoștințe vaste despre plasarea lor geografică, natura, rezervele naturale, gospodărie, cât și date despre societatea, structura ei demografică, caracteristica trăsăturilor specifice ale poporului, obiceiuri și tradiții. Cele menționate ne permit să-l considerăm pe Dimitrie Cantemir unul dintre fondatorii științei etnografice europene.

Este important să accentuăm că evenimentele istorice și politice, expuse în operele lui Dimitrie Cantemir nu sunt lipsite de principalul creator și arhitect al lor – omul. Caracteristicile și evaluările sale date mai multor personaje istorice, demnitari de stat și domnitori ai diferitelor state de pe timpul său, continuă până astăzi să prezinte un deosebit interes pentru cercetătorii care studiază istoria Moldovei, Țării Românești și Imperiului Otoman din a doua jumătate a sec. al XVII-lea – primul sfert al sec. al XVIII-lea. Fiind un mare umanist, el a revărsat acest sentiment asupra istoriei, populând-o cu oameni vii, cu interesele și năzuințele lor, acțiunile pozitive și negative. În operele lui, istoria a căpătat sufletul și spiritul epocii, iar portretele personalităților istorice, subtile și impresionant de exacte, pe care le realizase Dimitrie Cantemir, s-au constituit într-o filă nouă în istoriografie.

Îmbogățind știința europeană cu date noi despre Orientul Apropiat, savantul-enciclopedist a adus concomitent o contribuție inestimabilă la dezvoltarea culturii muzicale a Imperiului Otoman. Opera lui muzicologică, scrisă la începutul secolului al XVIII-lea, a avut o dublă semnificație. Pe de o parte, acumulând și publicând diferite piese muzicale ale

predecesorilor și contemporanilor săi, el a contribuit la menținerea, păstrarea și perpetuarea în timp a unui bogat arsenal al culturii muzicale turcești populare și de salon. Pe de altă parte, opera lui Dimitrie Cantemir a deschis o nouă filă în cultura muzicală a Imperiului Otoman, asigurând trecerea de la transmiterea creației muzicale prin metoda auditivă, la folosirea sistemului de note muzicale.

Dimitrie Cantemir a fost un fenomen excepțional pentru timpul său. Într-o perioadă a opoziției militare și politice dintre Occidentul creștin și Orientul musulman, el și-a asumat rolul de verigă de legătură între cele două mari culturi, îmbogățindu-le reciproc cu noi cunoștințe, trezind interesul și nevoia de a se studia și a se înțelege una pe alta. Pentru prima dată, Imperiul Otoman i-a fost prezentat cititorului european nu în calitate de dușman și inamic potențial, ci ca o țară bogată în tradiții istorice, culturale, politice și spirituale.

Vorbind despre cititorii și savanții europeni, nu trebuie neglijată intelectualitatea din Turcia. Bogata paletă de evenimente, fapte, date și persoane prezentate în lucrarea „Creșterea și descreșterea Imperiului Otoman” trezește un viu interes în rândurile populației turce. Drept confirmare a celor spuse servește faptul că în ultimii 50 de ani, numai în Republica Turcia această lucrare remarcabilă a lui Dimitrie Cantemir a avut șase ediții, ultima fiind în anul 2002.¹ Atât opera menționată, cât și o altă lucrare a marelui savant moldovean – „Sistemul religiei mahomedane” – este o splendidă probă de toleranță științifică, deloc specifică pentru istoriografia europeană atât din secolul al XVIII-lea, cât și din epoca contemporană.

Meritele lui Dimitrie Cantemir în fața culturii, gândirii istorice și filozofice a lumii nu-i umbresc nicidecum faptele de fiu credincios al religiei ortodoxe și de adevărat patriot al Moldovei. Se pare că în toată istoria de 650 de ani a țării noastre personalitatea lui, ca anvergură și importanță, poate fi comparabilă doar cu cea a lui Ștefan cel Mare și Sfânt. „Fiind plin de vitejie în timpul primejdiei, rezistent la loviturile vieții... făcând fapte mari cu mijloace mici”² prin geniul militar și talentul politic Ștefan-Vodă a introdus Țara Moldovei în rândul statelor europene importante din a doua jumătate a sec. al XV-lea – începutul sec. al XVI-lea, obligând să țină cont de interesele ei mai multe țări care o întreceau și ca dimensiune, și ca număr de oșteni. Anume pe vremea lui Ștefan cel Mare și Sfânt Europa a aflat de Moldova și a recunoscut-o drept un actor eficient și plenipotențiar pe arena relațiilor politice și militare internaționale.

Peste două veacuri, Dimitrie Cantemir îi repetă performanța. Dar, spre deosebire de marele său compatriot, el a folosit drept armă pentru atingerea scopului trasat nu sabia ascuțită și diplomația iscusită, ci pana, hârtia și arta literară. Pentru prima dată după Ștefan cel Mare, prin lucrările sale de filozofie, istorie și geografie, el a obligat Europa să vorbească despre Țara Moldovei, a trezit interesul pentru ea din partea celor mai distinși gânditori și savanți ai secolului al XVIII-lea.

Dorind fericire și prosperitate patriei sale, el aspira s-o facă liberă și luminată, demnă de interesul și atenția oamenilor politici, cercetătorilor, literaților și călătorilor. A fost nevoie de câteva veacuri pentru ca aceste visuri ale domnitorului și iluministului moldovean să înceapă a fi aplicate în viață.

Descrierea moștenirii istorice a lui Dimitrie Cantemir va fi incompletă dacă nu vom aborda câteva probleme, scăpate de atenția și privirea cercetătorilor vieții și activității domnitorului Moldovei. În primul rând, este vorba de studiile lui Dimitrie Cantemir în domeniul teologiei și istoriei religiei. El devine primul savant european laic din sec. al XVIII-lea care dă publicității cugetările sale asupra Sfintei Scripturi și, totodată, folosind

cunoștințele sale enciclopedice, prezintă cetățeanului european istoria principalelor dogme ale religiei islamice. Din păcate, până în prezent, lucrările lui Dimitrie Cantemir consacrate temei date, precum și influența lor asupra dezvoltării științelor umaniste din epoca sa, nu sunt supuse cercetării științifice.

A doua problemă, insuficient sau deloc studiată de biografi, este activitatea lui Dimitrie Cantemir în calitate de ctitor și făuritor al locașelor sfinte din Țara Moldovei și Rusia. Majoritatea absolută confirmă contribuția lui la zidirea bisericii Sf. Constantin și Elena de la mănăstirea greacă Sf. Nicolae din Moscova, precum și a bisericii Sf. Dumitru din orașul Dimitrov (regiunea Oriol). Totodată, studiarea manuscriselor lui Dimitrie Cantemir, precum și a actelor administrației locale din Oriol, Kursk, Moscova ne oferă posibilitatea să constatăm că domnitorul moldovean și principele iluminat rus a ctitorit mănăstirea Sf. Nicolae din satul Urlaț județul Vaslui, închinată mănăstirii Vatopet din Sfintele Munte, precum și cel puțin 6 biserici în satele din regiunea Moscova, Kursk și Oriol¹. Această dragoste față de credința ortodoxă, față de tradiția și moștenirea spirituală li s-au transmis prin ereditate urmașilor lui Cantemir. Feciorul Matei construiește o biserică în satul Ciornaia Griazi, fiica cea mai mare Maria – în satul Ulitkino, mezina Smaragda – un spital și o biserică în Moscova.

Dintr-o privire detașată, viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir a fost și este studiată destul de amplu – îi sunt consacrate zeci de cărți, mii de articole științifice și de popularizare⁴. Dar, odată cu trecerea anilor, generații noi de savanți revizuiesc și studiază din temelie moștenirea științifică și literară a lui Dimitrie Cantemir, descoperind pagini inedite în biografia sa și în manifestările numeroaselor sale talente. Rămâne constantă doar contribuția incontestabilă a marelui fiu al poporului moldovenesc la cultura mondială, rolul lui în păstrarea datinii strămoșești, în menținerea și consolidarea statalității moldovenești.

Considerăm că a venit timpul ca moștenirea istorică, literară etc. a lui Dimitrie Cantemir să fie supusă unei cercetări științifice sistematice, în acest scop conjugându-se eforturile savanților din diferite țări unde a trăit și a activat ilustrul gânditor european sau unde se păstrează manuscrisele și corespondența lui.

A venit timpul ca sub egida Academiei de Științe a Republicii Moldova să fie organizate și efectuate conferințe internaționale anuale cu genericul *Lecturile lui Dimitrie Cantemir* – un for științific care va valorifica pe deplin moștenirea științifică a marelui enciclopedist.

Note

¹ Dimitri Kantemir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi. İki cilt. İstanbul. Cumhuriyet kitapları. 2002.

² Карамзин Н.М. История Государства Российского. Книга 2. Т.У1. М., «Книга», 1989. С.109.

³ Российский Государственный Военно-Исторический Архив. F& VUA& Ed& xr& 25& Hast; 18& Л. 4 и об.; Cronica Episcopiei Hușilor. IV. Huși, 1998. Pag.623-625.

⁴ Madan Ion. Dimitrie Cantemir. 1673-1723. Bibliografie. Chișinău, 1973.

SUMMARY

THE HERITAGE OF DIMITRII KANTEMIR AND CONTEMPORANEITY

Dimitrie Cantemir (1673-1723), Moldavian ruler, Prince of the Russian and Habsburg Empires, world renowned thinker and scientist, the 335th anniversary of whom we celebrate, is one of the most eminent personalities of our past.

Raised and educated in Constantinople – the capital of diverse world civilizations, the crossroads of many religions, languages and cultures – Cantemir had gained, from one hand, the wisdom and diversity of the East, and on the other hand had achieved the encyclopedic knowledge and rationalistic logic West. Particularly this symbiosis had formed Dimitrie Cantemir as the first integrationist European scientist. He was leading the way in writing new fundamental studies in political, social and spiritual history of the Moldavian Principality and Ottoman Empire. His volumes were the handbooks of many generations of the European scientist. These works had determined for decades the methods and content for the scientific researches of the European schools of Eastern studies.

Enriching European science with new knowledge about the Middle East, Dimitrie Cantemir at the same time has contributed significantly to the development of musical culture of the Ottoman Empire.

Dimitrie Cantemir is an exceptional phenomenon for his period. In the era of military opposition between the Christian West and Muslim East, he had taken upon himself the role of a liaison between the two huge cultures, enriching each of them with new knowledge, and at the same time awakening the interest and the need for studying and reciprocal understanding of each other's particularities.

CONSTANTIN CANTEMIR (1627–1693), ÎNTEMEIETORUL DINASTIEI CANTEMIREȘTILOR

Constantin REZACHEVICI

Constantin Cantemir, tatăl principilor Antioh și Dimitrie Cantemir, fondatorul dinastiei Cantemireștilor din principatul Moldovei, a avut o ascensiune și o carieră cu totul neobișnuite, cum numai în spațiul instituțional bizantin și otoman puteau avea loc. S-a născut la 1627 în satul Silișteni, ținutul Fălciu, din sud-estul Moldovei, ca urmaș al unui neam de țărani liberi. Ca atare, se numea doar Constantin, iar Cantemir era porecla sa, dobândită încă din tinerețe de la numele faimoasei căpetenii a tătarilor *Ulu Nogay*, Arslanoglu Kantemir, din Bugeac și Crimeea, inamicul neîmpăcat al Poloniei, care tocmai în 1627 (sau 1629) a năvălit în Moldova, prilej cu care a murit tatăl lui Constantin. Deși cunoștea adevărata origine a lui Constantin, fiul său Dimitrie Cantemir s-a străduit, pornind de la perceperea poreclei Cantemir ca nume de familie în timpul vieții tatălui său, să-l prezinte pe acesta, mai întâi ca descendent al neamului lui Arslanoglu Kantemir pașa din Bugeac și Crimeea, apoi ca scoborător al lui Timur Lenk, provocând în 1728 și 1739 replicile ironice ale lui Voltaire.

Rămas orfan de ambii părinți, curând după naștere, Constantin n-a învățat niciodată carte, care în Moldova vremii era apanajul preoților și al logofeților (secretarilor), știind doar să-și iscălească numele. Cum nici avere nu avea, dar era isteț și puternic, la 16 ani a ales cariera armelor, însă nu în Moldova, ci în Polonia, unde a slujit ca mercenar (*żołnierz*) într-una din numeroasele unități militare, „steaguri moldovenești” (*chragwi wołoski*), care alcătuiau pe atunci o bună parte din „călărima ușoară” (*lekki jazda*) a armatei polone. A rămas astfel în Polonia timp de 17 ani, între 1643 și 1660, în vremea regilor Vasa, Vladislav IV și Jan II Casimir, luând parte la numeroasele războaie cu toți vecinii Poloniei, în cea mai agitată epocă militară din istoria acesteia în secolul al XVII-lea. Această lungă perioadă a fost definitorie pentru formarea concepției politico-militare a lui Constantin Cantemir. Atunci a cunoscut foarte bine calitățile, dar și defectele armatei și sistemului politic nobiliar polon, formându-și o părere fermă despre natura relațiilor Moldovei cu Polonia, cu tătarii și cu Poarta Otomană. Aceasta s-a reflectat ulterior, în timpul domniei, în politica sa neabătută de respingere a alianței antiotomane cu Polonia, și de păstrare a relațiilor cu turcii și tătarii, pe care Constantin Cantemir era convins că polonii nu erau în stare să-i înfrângă definitiv. Din motive pragmatice, așadar, el a rămas întreaga viață un partizan hotărât al legăturilor bune cu Înalta Poartă, care l-a rândul ei, a avut mare încredere în el.

Odată cu armistițiul polono-suedez din primăvara lui 1660, în perspectiva unor ani de pace în Polonia, Constantin Cantemir s-a întors în Moldova, preferând să-și afle rosturi noi în Țările Române extracarpatice, răvășite, la rândul lor, de pustiitoarele expediții tătărești din 1659 pentru înlăturarea domnilor Constantin Șerban din Moldova și Mihnea III din Valahia. Avea 33 de ani și a intrat în slujba albanezului Gheorghe Ghica, așezat

de Poartă domn al Valahiei (1659–1660), care l-a numit ceaș la steagul marelui spătar și l-a căsătorit cu o rudă a sa, Anastasia, răpusă încă în același an de o molimă. S-a afirmat ca militar și a fost remarcat de Înalta Poartă în lupta de la Gilău din mai 1660, care a dus la înfrângerea și moartea principelui Transilvaniei Gheorghe Rákóczi II. A participat apoi, alături de Grigore Ghica, la noua ofensivă otomană din 1663–1664, preconizată de marii viziri din familia Köprülü asupra Europei Centrale și a Casei de Austria. În 1664, a revenit în Moldova la curtea lui Eustratie Dabija (1661–1665), începându-și cariera de dregător civil, care a continuat sub Gheorghe Duca (1665–1666; 1668–1672). La 1672, cu prilejul campaniei sultanului Mehmed IV pentru cucerirea Cameniței, a fost numit „călăuz” al trupelor turcești prin Moldova (știa turcește și tătărește foarte bine), salvând haremul sultanului de un atac polon și câștigând aprecierea marelui vizir Fâzâl Ahmed Köprülü pașa, care încă de atunci l-a găsit potrivit pentru tronul Moldovei. De atunci Constantin Cantemir a rămas fidel legăturilor cu Înalta Poartă tot restul vieții.

Deși n-a ocupat decât dregătorii mici și mijlocii, din afara sfatului domnesc: vornic de Bârlad, armaș, căpitan de Codrul Tigheciului, serdar, clucer și medelnicer, corespunzătoare domeniului său nobiliar, constituit cu greu în zona locurilor natale, iar cele patru soții succesive (a treia, Anița Bantăș, a fost mama lui Antioh și Dimitrie Cantemir), nu i-au adus zestre și relații politice însemnate, Cantemir a beneficiat de o conjunctură politică favorabilă, care l-a propulsat încă din 1683 spre tronul Moldovei.

Având relații bune la Poartă, unde în 1681–1682 a fost capuchehaia, și beneficiind de sprijinul bănesc și politic al lui Șerban Cantacuzino, domnul Valahiei (1678–1688), căruia i-a jurat credință, și al seraschierului Ainegi Suleiman pașa, care făcea jocul lui Șerban, Cantemir a obținut domnia Moldovei în divanul împăralesc din iunie 1685, în luna următoare începându-și stăpânirea la Iași.

Țăranul din Silișteni urcase pe tronul Moldovei la 58 de ani, dar curând s-a dovedit a nu fi nici pe departe un simplu executant al ordinelor domnului Valahiei, un bătrân vădov pe care boierii moldoveni credeau că-l pot mânui după voia lor. Domnia lui Cantemir a coincis cu intensificarea campaniilor antiotomane ale Imperiului romano-german și Poloniei, în cadrul Ligii Sfinte, încheiate în martie 1684, în urma înfrângerii turcilor la asediul Vienei. Numai că în timp ce imperialii înaintau temeinic, în etape consolidate, regele Poloniei Jan Sobieski încerca să obțină un rezultat decisiv împotriva Porții printr-o singură mare campanie, repetată zadarnic anual, între 1684–1691, transformând Moldova într-un ruinător teatru de război. În aceste condiții Constantin Cantemir, pragmatic, cunoscând exact raportul de forțe turco-polon, net favorabil Porții, l-a sfătuit pe rege, în 1685 și 1691, să elibereze Camenița și să nu intre în Moldova, căci nu va putea să-i îndepărteze pe otomani dincolo de Dunăre, și fie că va învinge sau nu pe turci, Moldova va fi cumpănită de tătarii din Crimeea și Bugeac. Ca atare, Cantemir a rămas fără șovăire de partea turcilor, la care avea faima de mare viteaz, bucurându-se de prețuirea marelui vizir Köprülü zâde Fâzâl Mustafa pașa. Iar în 1691 și 1692 sultanul Ahmed II i-a întărit stăpânirea Moldovei, poruncind hanului Safa Ghiray să-l ajute împotriva cazacilor. Însă astfel Cantemir a intrat în conflict, încă din 1686, cu protectorul său Șerban Cantacuzino, care, urmărind să treacă de partea Ligii Sfinte, visându-se împărat la Constantinopol, i-a cerut imperativ să-l susțină pe Sobieski, ceea ce Cantemir a refuzat. El nu s-a dat înlături să execute în 1691 pe frații Costin, marele vornic Velicio și fostul mare logofăt, cronicarul Miron, conducătorii grupării boierești filopolone, pentru legături secrete cu regele polon (singura execuție de boieri din domnia sa), susținând, în schimb, pe vistiernicul Iordache Ruset, conducătorul grupării filoturce, din care a făcut favoritul

său, *musaipul* sau *chivernisitorul* Moldovei, în vreme ce frații acestuia erau capuchehaiele sale.

Pe aceeași linie antipolonă Constantin Cantemir a încheiat tratatul secret cu imperialii din februarie 1690, de teamă că la perfectarea păcii cu Poarta Moldova să nu fie cedată Poloniei. Ținând seama de relațiile bune ale lui Cantemir cu Înalta Poartă, țarii moscoviți Ioan și Petru I i-au cerut, în 1690, să mijlocească pacea ruso-tătără, iar solul său la Moscova trebuia să stăruie pentru o pace turco-moscovită, care ar fi scos Moscova din Liga Sfântă. Cu toate că se aflau ambii sub ascultarea Porții otomane, Cantemir nu s-a înțeles cu Constantin Brâncoveanu, domnul Valahiei (1688–1714), care stăruia să-l tuteleze, ambii susținând la Istanbul pretendenți împotriva celui alt.

Pe plan intern a condus țara cu fermitate, nelăsându-se influențat de boieri care-l trataseră inițial ca pe un „moșneag” (la 58 de ani!) ușor de manevrat. Însă Constantin Cantemir a știut să profite de neînțelegerile dintre grupările boierești, a introdus instituția „chivernisitorilor”, ba și-a creat chiar o grupare proprie, formată din tineri țărani din zonele Codrul Tighicului și Galați, pe care i-a indicat pentru început la dregătorii corespunzătoare stării de boiernași. Cu toate că era un om blând și iertător, față de tâlharii din țară (mai ales) și din afară, care terorizau Moldova, în vreme de războaie, a folosit pedepse medievale cel puțin la fel de dure ca cele din vremea lui Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare. Fiscalitatea sa a fost ridicată din cauza cererilor Porții, căci el n-a strâns nici o avere, iar urmașilor săi nu le-a lăsat mai nimic. Negustorii din Iași, care se risipiseră din pricina oștilor prădalnice, au beneficiat de un statut privilegiat. Iar preoții de mii au fost scutiți de birul țărănesc. Mănăstirile și bisericile distruse de războaie după 1684 au fost ajutate și răfăcute, în sfârșit, Constantin Cantemir a găsit și răgazul să ctitorească mănăstirea Mira la poalele munților Vrancei.

Deși a condus doar jumătatea sudică a Moldovei, cea nordică fiind ocupată de poloni, în vreme de război, deși era neștiutor de carte, Constantin avea multe alte calități umane, care l-au făcut foarte apreciat de cronicarii moldoveni ai vremii, iar fiul său Dimitrie Cantemir l-a venerat. Cu toate că dragostea de carte și învățătură Dimitrie Cantemir a moștenit-o de la mama sa, Anița Bantăș, o femeie cultă pentru epoca sa, tatăl său s-a îngrijit să-l inițieze în arta militară și să-i aducă profesori de renume pentru desăvârșirea învățurii.

Constantin Cantemir s-a stins în urma unei congestii cerebrale la 66 de ani, în martie 1693, lăsând în loc pe tronul Moldovei pe tânărul său fiu Dimitrie Cantemir, speranța unei noi dinastii moldovene a Cantemireștilor.

RÉSUMÉ

CONSTANTIN CANTEMIR (1627–1693) FONDATEUR DE LA DYNASTIE DES CANTEMIR

Constantin Cantemir, père des princes Antioch et Dimitrie Cantemir, fondateur de la dynastie des Cantemir de la Principauté de Moldavie, a eu une ascension et une carrière exceptionnelles, tel que seul l'espace institutionnel byzantin et ottoman pouvait le permettre. Il naquit en 1627 dans le village de Silișteni, région de Fălciu, dans le sud-est de la Moldavie, dans une famille de paysans libres. Ainsi, il s'appelait uniquement Constantin, Cantemir étant le surnom qu'il dut, dès sa jeunesse, au célèbre chef des Tatars Ulu

Nogay, Arslanoğlu Kantemir, de Bugeac et de Crimée, ennemi mortel de la Pologne, qui en 1627 (ou 1629) avait envahi la Moldavie, événement qui causa aussi la mort du père de Constantin. Même s'il connaissait très bien l'origine de Constantin, en s'appuyant sur le fait que le surnom Cantemir était déjà perçu comme nom de famille de la vie de son père, son fils Dimitrie Cantemir s'efforça de le présenter au début comme descendant de la famille d'Arslanoğlu Kantemir pacha de Bugeac et de Crimée, ensuite comme descendant de Timur Lenk, en provoquant ainsi en 1728 et en 1739 les remarques persiflantes de Voltaire.

Constantin Cantemir mourut à 66 ans, en mars 1693, à la suite d'une congestion cérébrale, laissant sur le trône de Moldavie son fils Dimitrie Cantemir, l'espoir d'une nouvelle dynastie moldave, celle des Cantemir.

DIMITRIE CANTEMIR – REPREZENTANT AL CULTURII EUROPENE

Klaus BOCHMANN (Moldova-Institut Leipzig e.V.)

Cultura memoriei naționale, la fel ca și cultura memoriei europene, nu poate fi abordată, înțeleasă și explicată în afara unui proces, în care au fost formate identități colective, fie de esență națională, fie continentală, și au fost generate și conceptualizate idealuri ale comunității respective. Dar în timp ce culturile memoriei naționale dispun de un repertoriu de mituri fondatoare cu eroi de tot felul, domnitori, savanți și scriitori, e mult mai anevoios de a găsi predecesori și ante-gânditori pentru identitatea europeană. Fără îndoială vor fi luați în seamă mai întâi acei autori de proiecte ai unei construcții politice integrale a Europei sau ai unei ordini de pace durabilă, începând cu Pierre Dubois și Erasmus trecând peste Cusanus, Abatele de Saint-Pierre, Fontenelle, Montesquieu, Immanuel Kant, Henri de Saint-Simon, Augustin Thierry și Giuseppe Mazzini până la Coudenhove-Kalergi și Jean Monnet. Nu mai puțin importante ar trebui să ne fie și acele personalități, care au fost familiarizate cu diferite culturi europene și al căror merit este să fi fost mediatori între acestea, fapt încă puțin luat în seamă și insuficient prezent în conștiința identitară europeană.

Unul dintre acești mediatori culturali a fost fără îndoială omul politic, savantul și scriitorul Dimitrie Cantemir, a cărui notorietate redusă în Europa occidentală de astăzi este un fapt deplorabil. Opera sa vastă îl caracterizează ca pe un spirit universal, care a activat în mai toate domeniile științifice și spirituale actuale timpul lui, de la teologie și știința religiilor până la filozofie, istorie și geografie, de la filologie până la arheologie și muzicologie, și care ne-a lăsat și primul roman românesc a cărui valoare estetică și bogăție de idei și aluzii ni se deschide din ce în ce mai mult abia în zilele noastre. Ceea ce ne atrage la acest personaj multilateral este faptul că opera sa a avut un răsunet internațional considerabil deja în timpul lui și perpetuat și în următoarele secole după moartea lui. Chiar prima sa carte, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, o operă de tinerețe, apărută la Iași în 1696 în limba română și greacă, a fost tradusă în arabă ca să servească creștinilor din Siria și Antiohia, a căror limbă liturgică a fost araba. În Rusia a publicat cartea *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane* (1722), în limba rusă, prima scriere a unui român despre o altă religie decât cea creștin-ortodoxă, și *Locuri obscure în Catehisi* (1722), tot tradusă în rusă, dovadă a participării lui la o polemică teologică în Rusia – lucrări întâmpinate cu atenție de publicul cult și clerical. De cel mai mare ecou s-a bucurat opera sa istoriografică *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*, tradusă în secolul al XVIII-lea în engleză, franceză, germană, italiană și rusă, care făcea din nefericitul domn al Moldovei cea mai de seamă autoritate în domeniile legate de cultura, istoria și politica turco-otomană. Și nu în ultimă instanță trebuie să menționăm în acest context *Descrierea Moldovei*, carte de geografie politică și culturală, scrisă la rugămintele insistente ale unor personalități din Academia de Științe Prusiană din Berlin, al cărei membru va deveni în 1714.

Când e vorba despre transferul cultural intereuropean, lumea se gândește automat la cel vest-est, tributar fenomenului de occidentalizare a țărilor Europei răsăritene care în mentalitatea occidentalilor se prezintă drept unicul model al modernizării acelor societăți. Exemple de transfer invers, est-vest, par să fie rare. Cazul Dimitrie Cantemir este însă un exemplu convingător că acest transfer a fost o realitate, că a avut loc într-adevăr.

Recepția operei lui Dimitrie Cantemir și locul lui în culturile de memorie națională în est și vest a fost una dintre temele centrale – pe lângă aspectele vieții și operei domnitorului, savantului etc. și al omului care a fost Dimitrie Cantemir – a unui simpozion internațional care a avut loc la Leipzig, în Germania în iunie 2007, organizat fiind de Institutul nostru, Moldova-Institut Leipzig, cu sprijinul fundației Gerda-Henkel. Avem intenția să prezintăm și să comentăm aici unele idei și opinii, parțial noi, enunțate la acest colocviu, ceea ce reprezintă în același timp un fel de reclamă pentru cartea în care sînt adunate referatele acestui simpozion, unele în germană, altele în limba română sau franceză. De fapt, Dimitrie Cantemir este și al nostru, așa spunând, prin faptul legăturilor sale multiple cu lumea savantă germană, ceea ce ne îndreptățește a-i dedica un simpozion la Leipzig, oraș în care se născuse Gottfried Wilhelm Leibniz, fondatorul Academiei din care făcea parte Dimitrie Cantemir. De altfel, continuatoarea acelei Academii, actuala Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, îl va onora pe Cantemir în ziua de 16 decembrie a.c. într-o manifestare științifică, organizată de Ambasada Republicii Moldova din Germania, Academia de Științe Berlin-Brandenburg și Moldova-Institut Leipzig.

Am inclus în volumul simpozionului nostru „Dimitrie Cantemir: domnitor al Moldovei, cărturar și actor al istoriei culturale europene” și biografia domnitorului moldovenesc scrisă în limba franceză de către fiul său Antioh în timpul șederii sale ca ambasador al țării în Franța. Această biografie a avut menirea să facă cunoscut cititorilor francezi personalitatea autorului *Istoriei Imperiului Otoman* a cărei publicație în Franța era iminentă. Nu știm din ce motive s-a publicat doar o versiune foarte rudimentară a biografiei, textul integral a fost găsit abia prin anii 1980 și publicat în 1985 de cantemirologul renumit Virgil Cândea în *Revue des études sud-est européennes*, în versiunea originală. Noi am inclus-o în volum în traducere germană, pentru că dintre mărturiile contemporanilor despre domnitorul savant, aceasta este cea mai consistentă și cuprinzătoare. Despre anii tinereții petrecuți la Constantinopol drept ostatec aflăm multe detalii despre Cantemir însuși, atât în *Istoria* cât și din lucrarea menționată apărută mai întâi în limba rusă, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*. Cele mai sigure informații în legătura cu împrejurările care au dus la alianța cu Petru cel Mare, despre eșecul campaniei și fuga în Rusia le găsim la Ioan Neculce, generalul său, demnitarul cel mai fidel legat de el în timpul domniei și în exil. Pasaje întregi din Letopisețul Țării Moldovei sunt dedicate acelei perioade, care grație povestirii deseori foarte concrete și detaliate transmit o impresie plastică despre caracterul domnitorului, stilul său politic, condițiile exterioare ale guvernului și primii ani ai exilului, dar și despre imaginea pe care domnul a lăsat-o în rândurile subpușilor săi.

Cu Neculce, precum și cu colegii lui de breaslă, Nicolae Costin și Radu Popescu, care în cronicile lor dedică unele pasaje personalității lui Cantemir, cu puternice accente critice explicabile fie prin motive personale (Nicolae Costin nu putea ierta uciderea tatălui de către Constantin Cantemir) fie politice (Radu Popescu fiind partizan al lui Nicolae Mavrocordat, dușman al Cantemireștilor) începe recepția cantemiriană în cadrul căreia rolul fiului Antioh este de cea mai mare importanță, căci el a fost cel care se străduia cu toată puterea să facă cunoscută peste hotare opera tatălui.

Dimensiunea europeană a personalității și a operei lui Dimitrie Cantemir pe care am vrut să se subînțeleagă în titlul comunicării mele are mai multe aspecte. Primul se referă la felul în care savantul se plasează în cultura științifică a Europei contemporane lui, al doilea – ecoul imediat și de lungă durată al operei sale în diferitele părți ale continentului, și al treilea e legat de locul său în culturile comemorative ale țărilor sau statelor care se reclamă în mod direct de moștenirea lui.

În ceea ce privește raporturile operei cantemirene cu curente de idei și teorii științifice și filozofice ale epocii în care s-a format și a trăit Cantemir, putem constata că în ciuda aparenței unei cercetări cantemirologice intense, mai trebuie de făcut încă foarte mult pentru ca să avem o imagine cât de cât completă a personalității lui Cantemir. Prejudecățile ideologice din trecut (dar nu numai din trecut!) precum și faptul că până în ziua de azi nu dispunem încă de o ediție critică completă a scrierilor sale vor fi cauzele faptului că anumite aspecte ale operei sale nu au fost analizate îndeajuns sau chiar deloc. În această situație se poate aștepta ca în fiecare întrunire științifică dedicată lui Dimitrie Cantemir se vor prezenta lucruri parțial sau total noi, ceea ce a fost și cazul simpozionului de la Leipzig.

În acest sens, latura teologică a operei lui Cantemir, dacă n-a fost chiar trecută sub tăcere, totuși a atras puțin atenția cercetătorilor. Orizontul larg al concepției teologice și altruismul religios al savantului se răsfrânge în patru din scrierile sale: *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* (1698), o operă de educație morală în sensul teologiei ortodoxe în care au intrat elemente importante, chiar fragmente textuale din scrierile gânditorului unitarian Andrea Wissowatius; *Imaginea științei sacre care nu se poate depinge* (1700), care discută aspecte filozofice și teologice ale gnozeologiei, ale genezei, ale dimensiunii timpului și ale libertății de autodeterminare a individului; *Locuri obscure în Catehisis* (1722), dovada participării active a lui Dimitrie Cantemir la o polemică teologică în Rusia provocată de apariția unei lucrări presupus procatolică a lui Teofan Procopovici; și în sfârșit *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane* (1722), prima lucrare a unui român despre o altă religie decât cea creștină.¹

Un alt aspect puțin discutat până azi privește legăturile lui Cantemir cu societățile secrete, în felul francmasonilor, în special cu rosicrucienii care au fost activi începând cu secolul al XVII-lea. Două argumente se pot aduce pentru ipoteza unor asemenea raporturi: 1. Mediul intelectual, politic și spiritual în care Cantemir se formase și în care a fost activ; 2. Apariția unor simboluri esoterice în scrierile sale și în blazonul său.² Dimitrie Cantemir se formase într-o epocă a unui avânt al raționalismului și deismului, al științelor experimentale și al aspirației spre cunoașterea și explicarea totalizantă, integrală a lumii, doctrinele esoterice apărând multora dintre marile spirite drept alternativă posibilă pentru scolastica depășită. Marile interese științifice multilaterale ale prințului savant corespund în întregime acestui spirit al epocii. Unul dintre acei gânditori care se dedicaseră doctrinelor secrete precum și deismului a fost filozoful flamand Van Helmont, ale cărui idei Cantemir le parafrazează în scrierea sa *Imaginea științei sacre care nu se poate zugrăvi* din 1700. Dar și cei mai de seamă prieteni ruși ai lui Cantemir, Petru cel Mare însuși, Principele Piotr Tolstoi, pe care îl cunoscuse ca ambasador din timpul petrecut la Constantinopol, precum și cancelarul imperiului, contele Golovin, erau francmasoni. Pentru apartenența lui Dimitrie Cantemir la una dintre societățile inițiatice grăiește și simbolismul blazonului său, care în toate variantele lui arată elemente francmasonice. În ceea ce privește *Istoria ieroglifică*, deja în 1974 Dragoș Moldoveanu a demonstrat că întregul ansamblu al simbolurilor și alegoriilor se bazează pe principii

francmasonice. Dar orice s-ar scrie despre asemenea raporturi ale lui Cantemir cu societățile inițiatice – ele nu numai ne ajută să înțelegem poate mai bine anumite curiozități formale ale cărții, ci pun și într-o nouă lumină și în mod impresionant înrădăcinarea marelui moldovean în istoria politică și culturală a Europei epocii sale.

Alte raporturi directe sau indirecte între Cantemir și lumea savantă și literară europeană a epocii sale se pot descoperi tocmai în concepția, structura și conținutul romanului *Istoria ieroglifică*. Paralelismul acestuia cu unele opere ale scriitorului englez John Barclay, care în secolul al XVII-lea participa cu mijloacele literaturii ficționale și ale satirei politice la discuțiile contemporanilor săi Bodin, Bacon, Montaigne, Lipsius, Grotius și alora, despre formele și principiile de bază ale statului premodern.³ Romanul *Argenis*, tradus în mai multe limbi, a avut un deosebit ecou în Europa și a fost imitat de către mulți scriitori din diferite țări. Chiar dacă nu există nici un indiciu cum că Dimitrie Cantemir ar fi cunoscut acest roman, trăsăturile coincidente de conținut și de structură (fondul istoric real, tendința politică și moralizatoare-didactică, faptul că narațiunea începe în mijlocul evenimentului povestit, construcția unui complot ca nod dramatic din care protagonistul iese nevătămat, amestecarea de proză și poezie și altele) permit concluzia că această operă cantemiriană se înșiră în seria marilor romane europene satirico-politice ale secolului al XVII-lea. Cu Martin Opitz, traducătorul german al lui Barclay, împărtășește idealul, hrănit de altfel de discuții în jurul dreptului natural, internațional și belic, al monarhiei absolute care se oferă ca o soluție politică pentru statele Europei zburcimate de contradicțiile politice, sociale și religioase.

Cât de strâns legată cu istoria științelor europene de la secolul al XVI-lea până la începutul secolului al XVIII-lea este opera lui Cantemir, se poate vedea în mod deosebit din ecoul *Istoriei Imperiului Otoman* în Europa Occidentală. Traducerea engleză și cea franceză făcută după versiunea engleză îi asigurau autorului, precum se știe, marea stimă a unor somități științifice și filozofice, de exemplu a istoricului Edward Gibbon, care în a sa *Istorie a decadenței și a prăbușirii imperiului roman* a profitat cu siguranță de opera lui Cantemir, bunăoară de felul în care aborda subiectul, sau a lui Voltaire care a utilizat manuscrisul latin, pe care legatul țarului Antioh Cantemir i-l lăsa pentru scurt timp pentru a redacta *Istoria* lui Carol XII al Suediei. Mai puțin știusem despre interesul deosebit pe care îl suscitase versiunea germană din 1745 nu numai la Joachim Winckelmann, fondatorul istoriei de artă antică, și la curtea vieneză, unde cunoștințele unui "insider" erau extrem de utile pentru politica față de Turcia. În ciuda observațiilor critice pe care le-a făcut Joseph de Hammer-Purgstall la începutul secolului al XIX-lea, cum că Cantemir s-ar fi bizuit prea mult pe izvoare turcești fără o critică suficientă, experiența lui personală precum și toate știrile și cunoștințele adunate la Constantinopol despre personalități, instituții, școli, monumente, viața creștinilor sub otomani etc. și nu în ultima instanță amintirile personale, fac până în ziua de azi din cartea lui un izvor de informații de neprețuit.⁴ Ea reprezintă într-adevăr una dintre cele mai remarcabile exemple ale transferului cultural est-vest.

De acest transfer cultural țin și operele cartografice ale lui Cantemir, mai ales harta Moldovei, schițată de el. Problema este că nu dispunem de o versiune originală, ci numai de patru versiuni ale hărții tipărite între 1737 și 1770 și care diferă substanțial una de alta.⁵ Din analiza observațiilor lui Cantemir despre valoarea hărților geografice și a criticii lui privind reprezentarea Moldovei pe hărțile Ungariei din secolul al XVI-lea ne putem forma o idee clară atât despre importanța hărții pentru descrierea principatului cât și despre raportul hărții cantemirene cu tradiția cartografică privind Europa centrală de est. Se adevărește că harta lui Cantemir și partea dintâi a *Descriptio Moldaviae* sunt un exemplu

tardiv al genului cultivat în cercuri umaniste al horografiei, adică „descrierea de spații geografice, peisaje și țări”, în care harta și descrierea formează o unitate. Cantemir însuși în mai multe locuri ale *Descriptio* menționează această hartă. Deci existența ei nu poate fi pusă la îndoială, cum de altfel a confirmat și fiul său Antioh. Dacă luăm în considerație cele mai timpurii hărți ale regiunii, Harta Daciei a lui Johannes Honterus (1542), Polonia et Ungaria Nova Tabula (Basel 1575) și așa-numita Harta Reicherstorffer din Chorographia Moldaviae ne dăm seama că harta lui Cantemir nu a fost „prima hartă regională a Moldovei ajunsă până la noi, cum a scris Virgil Cândea în 1999, însă cu siguranță prima elaborată în mod profesional conform cunoștințelor de atunci”, ceea ce corespundea intenției lui „să expună lumii savante din Europa o hartă corectă a principatului Moldova”.

Un fapt care pare curios, dar care arată că tocmai această operă îi conferise lui Dimitrie Cantemir o anumită popularitate în Europa apuseană ne-a fost relatat de Stefan Lemny.⁶ În anul 1788 deputatul englez Edmund Burke (cunoscut mai târziu prin a sa istorie critică a Revoluției Franceze) în Camera Lorzilor din London a cerut destituirea (empeachment) lui Warren Hastings, guvernator general (până în 1785) pentru Bengal, care ar fi jignit obiceiurile musulme. Drept martor principal, Burke îl citise pe Cantemir și *Istoria Imperiului Otoman*. Opoziția a contestat autoritatea științifică a acestuia, defăimând-o drept „reverii”, ceea ce îl îndemnă pe Burke să citească două fragmente din istoria menționată – închipuiți-vă: Burke îl citește pe Cantemir în Camera Lorzilor britanică! (De altfel inițiativa lui nu este încununată de succes). Mărturia cea mai curioasă a dezbaterii este o caricatură cu titlul „Reveriiile prințului Dimitrie Cantemir”, al cărui autor este probabil caricaturistul popular James Sayer (sau Sayers), caricatură cu care adversarii lui Burke se amuzează de rolul lui Cantemir drept martor al atacului împotriva lui Hastings. Însă ea arată, ca și întreaga dezbaterie precum și ecoul pe care ea a avut-o în presa britanică și în cea franceză din 1788 care o comentase, că numele lui Cantemir ieșise din cercul restrâns al persoanelor culte și savante și devenise cunoscut și în cel al politicienilor europeni. Și ceea ce ne pare încă important: opera lui Cantemir este utilizată ca o bază documentară pentru critica – în spiritul luminilor – pe care Burke o îndreaptă împotriva pretenției superiorității a culturii vest-europene, adevărat obstacol pentru înțelegerea orientului și a culturilor sale.

Multe cunoștințe de origine cantemiriană despre sud-estul continentului i-au fost transmise Occidentului de către plagiatul Jean-Louis Carra. În 1777 apăruse prima ediție, urmată de multe altele, a cărții lui Carra *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, care conține pasaje întregi, circa 80 % din *Istoria Imperiului Otoman*, în parte și fragmente din *Descrierea Moldovei*, cum au arătat Gorge Pascu în 1936/37, Maria Holban în 1944 și Ștefan Lemny și Klaus Heitmann în zilele noastre.⁷ Deci, recepția lui Cantemir s-a desfășurat și pe căi nelegitime, ale furtului spiritual, în înțelegerea noastră de azi. Carra era un aventurier politic, care își sfârșise viața sub ghilotină, în 1793, și care nu se sfia a declara că cartea este un rezultat exclusiv al cercetărilor și al călătoriilor sale. Adevărul este că el niciodată n-a fost în Valahia. Carra îl menționează pe Cantemir doar în text, fără să-i atribuie opera din care el, plagiatul, copia fără reținere. Cu observațiile sale negative din publicațiile sale asupra caracterului și obiceiurilor precum și asupra originii moldovenilor și vlahilor a contribuit mult la construcția în Occident a unor prejudecăți împotriva cărora intelectualii români și moldoveni aveau de luptat în tot secolul al XIX-lea și până azi.

La el în țară, opera savantă a lui Dimitrie Cantemir, chiar dacă a fost prea puțin cunoscută pe vremuri, totuși putea juca un rol important în epoca conștientizării naționale a româ-

nilor, în secolul al XIX-lea, cum se arată prin faptul că în anul 1840 s-a publicat în revista mult răspândită și citită din Brașov *Foaie pentru minte, inimă și literatură* un text despre *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, text redactat de profesorul de istorie la Liceul episcopal de la Blaj Ioan Rusu (1811-1843), care demonstrează impactul ideilor acestei opere de istorie națională a lui Cantemir asupra intelectualilor pre-pășoptiști ardeleni.⁸

Cât de greu este să se tragă o linie de demarcație clară între reconstrucția cât se poate de autentică a unei personalități istorice ca Dimitrie Cantemir și construcția imaginii sale în posterioritate ne-a arătat în mod exemplar Wilhelmus van Meurs la simpozionul de la Leipzig în contribuția sa „Cantemir ca strateg și strategiilor cantemirolgice ale istoricilor”.⁹ Bătălia de la Stănilești terminată cu înfrângerea trupelor aliate ruso-moldovene a fost „prima și singura faptă militară mare a lui Cantemir”. Cu toate că cauzele înfrângerii nu trebuie văzute în partea domnitorului moldovean, sau cel puțin nu în primul rând, cum ne informează și Ion Neculce, faptul însuși a creat istoriografia națională române și moldovene anumite dificultăți, din care cauză accentul s-a pus mai întotdeauna nu pe rolul lui Cantemir ca strateg militar, ci ca savant și politician. Întrucât însă în istoria românilor și moldovenilor eroii militari pe măsura unui Ștefan cel Mare sau Mihai Viteazul deveniseră extrem de rari în secolele de după ei, nu se putea trece sub tăcere un strateg în felul lui Cantemir chiar dacă eșuase. De aceea imediat după cel de-al doilea război mondial, el se oferea ca un model istoric pentru frăția de arme fie româno-rusă fie moldo-rusă, puncte de vedere nicidecum unanim acceptate, chiar vehement combătute de către cei care au văzut și mai văd în alianța lui Cantemir cu Rusia o greșală strategică de neiertat.

Atitudinea politică a lui Cantemir față de Rusia a fost și va rămâne probabil piatra de încercare la care interpreții moștenirii sale se despart cel mai mult, iar antagonismele ideologice cu privire la interpretarea acestei strategii apar în lumina cea mai clară.

Politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir – a fost ea o realitate sau este vorba de un mit? Autorul uneia dintre contribuțiile volumului nostru¹⁰ se întreabă dacă sunt justificate afirmațiile mai multor istorici sovietici, ruși și moldoveni conform cărora Cantemir ar fi ținut, timp de o viață, să lege soarta Moldovei cu cea a Rusiei, întrucât aceasta ar fi fost o necesitate istorică. În sprijinul acestui punct de vedere se citează deseori acordul de la Lutsk între Cantemir și Petru I., așa-numita diplomă de la 13 aprilie 1711, care s-a interpretat în sensul unei învoiri a domnitorului Moldovei ca principatul său să fie alipit imperiului țarului, cu sau fără păstrarea autonomiei interne. Mărturiile epocii, de exemplu *Letopisețul* lui Neculce citat în mai multe rânduri, și documentele diplomației ruse evidențiază, însă, că atitudinea lui Cantemir părea mai mult dictată doar de împrejurările concret-istorice și nu corespundea unei strategii premeditate cu mult timp înainte. Alianța cu Rusia fusese până la urmă unica șansă să-și păstreze funcția de domnitor; în același timp ea i-ar fi oferit posibilitatea unei puteri monarhice nelimitate pe toată perioada vieții sale și a instaurării unei dinastii, obiective care se pot desprinde cu toată claritatea din izvoarele istorice, și pe care de altfel mulți boieri moldoveni nu le vedeau cu ochi buni. Izvoarele moldovene furnizează și indicii suficiente despre atitudinea șovăitoare a lui Cantemir care voia să-și lase deschisă și opțiunea turcească, dacă se va adevăra că puterea militară rusească va fi inferioară celei otomane. Este adevărat că obiectivele dinastice se pot desprinde mai puțin din diploma menționată decât din textul acordului semnat, după mărturia lui Neculce, în ziua de 28 iunie 1711, după sosirea lui Petru I în Moldova, în tabăra sa de la Țuțora și în prezența a 15 boieri invitați. Cronicarul redă punctele cele mai importante ale acestui text, în a cărui redactare a intervenit fără îndoială și Cantemir însuși, fiindcă există și o variantă latină. Se stabilește, între altele, ca Moldova va fi recunoscută ca un stat indepen-

dent, în hotarele sale vechi, adică inclusiv Bugeacul, nimănu tribut, și se pun bazele legale pentru dinastia Cantemireștilor. Contradicțiile între cele două texte și valoarea de autenticitate atribuită lor vor figura printre motivele care au dus la evaluarea atât de contradictorie a raportului lui Cantemir cu Rusia.

Un ecou îndepărtat al acestor raporturi și a subtextului lor se putea observa încă în 1935 cu ocazia readucerii osemintelor cantemirene la Iași, în fosta sa capitală. Propunerea guvernului sovietic, care stătea la baza acestui eveniment, contribuise la îmbunătățirea relațiilor dintre România și Uniunea Sovietică, a fost considerată de partea română ca un gest amical, după reluarea relațiilor diplomatice cu un an înainte. Actul însuși a fost inscenat ca un mare eveniment național, ceremoniile au avut loc sub patronajul casei regale. Însmormântarea lui în biserica Trei Ierarhi, un monument cu o puternică legătură programatică simbolică cu casa regală, îl aduse pe Cantemir în panteonul domnitorilor din care dinastia Hohenzollernilor își împrumuta legitimitatea istorică. În felul acesta și aspirațiile dinastice ale lui Dimitrie Cantemir pe care voia să le realizeze cu ajutorul Rusiei găsiră *post festum* o nouă, neașteptată justificare.¹¹

Cu aceasta suntem deja în plin în tematica construcției diferitelor imagini despre Cantemir și a instrumentalizării personalității și a moștenirii spirituale ale lui ca lieux de mémoire sau toposuri ale culturilor memoriei naționale. Literatura de specialitate este plină de date cu privire la recepția operei lui, de aceea ne vom concentra la unele aspecte legate de personalitatea lui Cantemir, pe care unii autori le-au abordat în volumul prezentat.

Care a fost imaginea lui Cantemir în epoca interbelică, când Republica Moldova de azi era încorporată în România? În primii zece ani după sfârșitul războiului Cantemir fusese supus unei duble valorificări simbolice: pe de o parte biografia sa se oferea în mod ideal ca metaforă a sorții istorice a Moldovei răsăritene, pe de altă parte opera sa se putea interpreta ca dovadă pentru vioiciunea și productivitatea spiritului românesc care chiar în condițiile cele mai neprielnice realizează lucruri extraordinare și nu-și tăgăduiește identitatea. În anii treizeci s-a adăugat la această valorificare simbolică și autoafirmarea tinerilor intelectuali basarabeni care descopereau în Cantemir și descendenții lui legitimitatea istorică a propriei lor autonomii în cadrul naționalismului României Mari.¹²

În primii ani imediat după cel de-al doilea război mondial, interesul pentru Cantemir era minimal atât în România cât și în RSS Moldovenească. Principele apărea prea mult drept un reprezentant al feudalismului și al tagmei princiare abia izgonită din România. Trebuia așteptată apariția unei monografii fundamentale pe măsura aceleia scrise de P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București 1958, ca să se descopere potențialul politic al acestei personalități eminente. Desigur, imaginea celui care se alia-se cu Petru cel Mare n-a fost uitată nici în România, de aceea îl găsim de la început în seria predecesorilor frăției de arme româno-ruse sau a prieteniei între cele două popoare. Odată cu redeşptarea naționalismului român el deveni însă repede un erou național și vizionar al autodeterminării naționale, așa a fost reprezentat în propaganda istoriografică din anul tricentenarului nașterii 1773. În manualele școlare, în presă și în literatura științifică, Cantemir apărea din ce în ce mai mult ca un luptător pentru independența națională, ca o personalitate cu preocupări științifice și culturale multilaterale, enciclopedice, un savant de renume european, înzestrat cu capacități diplomatice extraordinare etc., toate acestea aveau prea puține legături cu domnitorul savant și veșnic tânăr, ci mai mult scoteau în vileag ambițiile tânărului președinte al României, care intenționa să se prezinte în țară și în străinătate tocmai în figura atribuită lui Dimitrie Cantemir. Cultul personalității inscenat în 1973 în jurul lui Cantemir servea desigur ca legitimare

istorică a lui Ceaușescu. Totuși, începând cu anul 1974 vâlvaia cantemirologică se liniștește: Conducătorul modern nu voise să stea în umbra unui predecesor prea mare.¹³

În RSS Moldovenească tabuul legat de Cantemir "reprezentant al clasei exploatare-tilor feudali" a fost spart prin 1954, când începu ascendența domnitorului ca o stea a "prieteniei veșnice, de neclintit între popoarele moldovenesc și rus".¹⁴ Se pare însă că și aici cartea lui Panaitescu avea efectul ca instrumentalizarea politică unilaterală să fie depășită și să se întoarcă la o prezentare mai obiectivă a acestei personalități multilaterale. Deja la sfârșitul anilor 50 în Moldova sovietică Cantemir fu pus pe piedestalul unui erou național moldovenesc. În 1973 printr-o mulțime de evenimente și activități artistice și științifice au fost relevate acele aspecte ale operei și personalității lui care până atunci au fost ignorate. Între altele, în același timp ca și în România, s-a realizat și în RSSM un film despre Cantemir. Dar în opoziție cu protagonistul român, cel din Moldova sovietică trebuia prezentat ca internaționalist, ceea ce înseamnă că din istoria națională s-a ales un episod a cărui povestire putea întări construcția identitară a comunității multinaționale râvnite.¹⁵ Abia cu independența Republicii Moldova societatea și-a luat rămas bun de la un Cantemir precursor și model al prieteniei moldo-ruse. Dar despre percepția actuală a lui Cantemir (din care face parte acest colocviu) sunteți mai bine informați, de aceea nu voi stăruia asupra ei.

Încheiem această prezentare cu o contribuție care demonstrează că angajamentul pentru reformarea și modernizarea limbilor în care au acționat Dimitrie și Antioh Cantemir se transmite de la tată la fiu. Dacă Dimitrie Cantemir, grație multilingvismului său, a putut plăsmui limba română după modelul umaniștilor ziși "vulgari" (pentru că intenționau să reformeze limbile vorbite, populare, numite "vulgari")¹⁶, fiul lui, Antioh, traducând opera lui Fontenelle *Entretiens sur la pluralité des mondes* în limba rusă sub titlul *Разговоры о множестве миров*, a contribuit substanțial la modernizarea lexicului cult și savant rus.¹⁷ Se adevărește aici concluzia autoarei contribuției amintite, cum că "familia Cantemir poate servi drept un exemplu pentru circulația de persoane și de idei trecând peste hotarele întregii Europe, un exemplu care căteodată, din cauza hotarelor între filologii nu se pricepe în adevărata sa europeicitate."

Note

¹ Cf. Marcela Ciorte, *Dimitrie Cantemir și filosofia religiei. De la creștinism la islamism și retur*.

² Cf. Cătălin Turliuc, *Dimitrie Cantemir – ezoterismul și societățile inițiatice*. Autorul adăugă drept al treilea argument – mai slab, după părerea noastră – și zvonurile care circulau în cercurile franc-masonice românești moderne conform cărora el ar fi fost un precursor al lor, zvon animat prin împrejurările readucerii moaștelor lui de la Moscova la Iași: deschizând sicriul se constata că lipsește craniul – după o legendă francmasonică s-ar afla într-o mănăstire din Scoția construită în 1440 după prescripțiile francmasonice.

³ Cf. Alin Mihai Gherman, *O întâlnire neașteptată: Dimitrie Cantemir și Martin Opitz*.

⁴ Cf. *Geschichtsschreibung im 18. Jahrhundert. Anmerkungen zum Werk des Fürsten Dimitrie Cantemir unter besonderer Berücksichtigung der Geschichte des osmanischen Reiches* ("Istoriografia în secolul al XVIII-lea. Observații privind opera gospodarului Dimitrie Cantemir, în special Istoria imperiului otoman), de Hans-Christian Maner.

⁵ Cf. Christa Zach, *Die Moldaukarte zur Descriptio Moldaviae von Dimitrie Cantemir – eine rumänische, Chorographie' im Zeitalter der Aufklärung* (Harta Moldovei în Descriptio Moldaviae a lui Dimitrie Cantemir – o „horografie” română în secolul luminilor).

⁶ *Burke et une Lecture de l'Histoire de l'Empire ottoman de Démétrius Cantemir à Westminster Hall: 22 avril 1788*.

⁷ Cf. Holban, Maria, *Autour de l' 'Histoire de la Moldavie et de la Valachie' de Carra*, *Revue historique du sud-est européen* 21 (1944), 155-230; Lemny, Stefan: Jean-Louis Carra (1742-1793). *Parcours*

d'un révolutionnaire. Paris 2000; Pascu, Giorge: "Călători străini în Moldova și Muntenia (sic) în secolul XVIII. Carra", *Revista critică* 10,4 (1936), 199-219; 11, 1 (1937), 121-155.

⁸ Iacob Mârza, *Ecouri cantemiriene la Blaj (Transilvania)*, în *Vormärz*.

⁹ *Der historische Cantemir als Stratege, Cantemir-Strategien der Historiker*, de Wilhelmus (Wim) van Meurs

¹⁰ Ion Eremia, *Politica filorusă a lui Dimitrie Cantemir – mit și realitate*.

¹¹ Cf. Robert Born, *Die Rückkehr des „Flüchtlings“: Die Überführung der Gebeine Dimitrie Cantemirs von Moskau nach Iași und ihre politische Instrumentalisierung* (Întoarcerea „fugarului“. Readucerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir la Iași și instrumentalizarea ei politică).

¹² Cf. Alina Tofan, *Personalitatea lui D. Cantemir în discursul identitar basarabean în perioada interbelică*.

¹³ Cf. Razvan Pârâianu, *Dimitrie Cantemir. Cultură, umanism și educație socialistă*.

¹⁴ Cf. Vasile Dumbrava, *Cantemir in der moldauischen Publizistik* (1973 und 2003). Zwischen Erinnerung und Vergessen (Cantemir in publicistică (1973 și 2003). Între memorie și uitare).

¹⁵ Cf. Marina Dumbava, *Geschichte im Film und Film als Geschichte. Das Bild Cantemirs im gleichnamigen Spielfilm (Moldova-Film)*, 1973 (Istoria în film și filmul ca istorie. Imaginea lui Cantemir în filmul cu același nume (Moldova-Film), 1973).

¹⁶ Cf. Klaus Bochmann, *Limbile lui Cantemir*.

¹⁷ Cf. Larisa Schippel *Entretiens sur la pluralité des mondes' als "Разговоры о множестве миров"* oder: Der sichtbare Übersetzer.

SUMMARY

Progressive thinkers from earlier periods have played a key role in establishing a European identity in the cultural memory of Europe. The architects of designs for an overarching political construct in Europe or of a permanent blueprint for peace are the first to come to mind. No less important, however, are those individuals who felt at home in the cultures of various European nations and who acted as mediators between them. One such cultural intermediary, undeservedly less well known in Western Europe these days, is Dimitrie Cantemir. Though instances of cultural transfer from Eastern to Western Europe may have been rare in earlier centuries, Cantemir is proof positive that they did in fact exist. The contributions presented at the Leipzig Cantemir colloquium in 2007 focused on both the "historic" figure of Cantemir as well as on the extensive and widely varied reception of Cantemir in Romania, Moldova, Russia and the Soviet Union. The colloquium helped shed light on certain aspects of the prince and scholar hitherto seldom explored. These include his role as a military commander, his likely ties to Free Masonry, his religious and philosophical works and his achievements as a cartographer. Another focus was on how his relations to Russia have repeatedly given rise to new, often ideologically motivated interpretations. Cantemir reception in Western Europe began as early as the eighteenth century when, apart from *Descriptio Moldaviae*, his *History of the Growth and Decay of the Othman Empire* was translated into numerous European languages, earning its author the reputation of being the single most knowledgeable scholar of the Orient, and even lending him a measure of popularity. Celebrated as a guiding light of national revival during the Transylvanian *Vormärz*, in the twentieth century he went on to serve a variety of ideological ends and historical interpretations, figuring alternately as a founder of dynastic ambitions, as a hero in the struggle for national independence or as a precursor to Romanian-Russian and Moldovan-Russian friendship.

OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN MANUSCRISE ȘI EDIȚII PRINCEPS. REPERTORIUM

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU

Notă introductivă. Moștenirea științifică, culturală și literară a lui Dimitrie Cantemir este deosebit de vastă și variată. Cu toate că valorificarea acesteia a început de mai multă vreme, până în prezent nu se cunoaște exact numărul lor. Destul de vagi sunt reprezentările despre istoricul valorificării și publicării lor. Deși în mai multe studii introductive cu ocazia publicării anumite opere concrete, cercetătorii încearcă și deseori au izbutit să verse lumină și asupra acestor aspecte ale editării și receptării scrierilor cantemiriene în întreaga Europă, totuși un tablou integral veridic încă nu a fost reconstituit. O interesantă încercare de a urmări destinul unor opere ale învățatului principe moldovean sub forma lor manuscrise aparține cercetătoarei ruse Galina Moiseeva cu ocazia tricentenarului lui Dimitrie Cantemir. Cu trecerea anilor aria de cercetări extinzându-se au fost coase la iveală atât scrieri cât și documente referitoare la circulația și receptarea operei cantemiriene pe meridianele globului, ceea ce ne-a determinat să reluăm această problemă pentru a întregi reprezentările despre moștenirea științifică de la înălțimea cercetărilor și descoperirilor din ultimii 35 de ani

Dimitrie Cantemir și-a realizat opera în trei țări – Moldova, Imperiul Otoman și Rusia, întocmindu-le în limbile latină, greacă, română, rusă și turco-osmană. El a debutat prin *Divanul ...*, care a văzut lumina tiparului la Iași în 1698, pe când era foarte tânăr și a continuat să muncească asupra operelor sale cu anumite întreruperi până în ultimele zile de viață. Deși era o personalitate cu viziuni moderne și înțelegea importanța tiparului pentru cultură și circulația de idei, totuși cea mai mare parte a scrierilor sale în timpul vieții a rămas în manuscrise. Dintr-un număr total de peste 40 (vezi *Repertoriul* mai jos) până în 1723 au văzut lumina tiparului doar 4 lucrări ale lui D. Cantemir: *Divanul ...*, *Panegiricul...1714*, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, *Planul Constantinopolului*, *Manifestul lui Petru cel Mare către popoarele Caucazului și Persiei*¹.

Atât în timpul vieții, cât și după moarte, operele învățatului principe fie au fost pierdute (în naufragiul din Marea Caspică²), fie s-au dispersat, rămânând pentru totdeauna la Istanbul (operele muzicale), altele în Europa Occidentală și Statele Unite ale Americii, iar cea mai mare parte a rămas în posesia urmașilor săi în Rusia. Dar și acestea din urmă la rândul lor prin vâltoarea anilor trecând prin mai multe mâini au ajuns în diferite colecții ale marilor arhive și biblioteci rusești³.

Astfel, o parte din cele mai valoroase manuscrise cantemiriene (*Hronicul*, *Istoria ieroglifică*; *Compendium universae Logices institutionis*, *Historia Moldo-Vlahica*; *De antique et hodierni Moldaviae nominibus*; *Curanus*) după moartea lui Serghei (Șerban) la 1780 (cel din urmă dintre descendenții lui Dimitrie Cantemir), a ajuns la ruda lor apropiată N.N. Bantâș-Kamenski. Acesta, laolaltă cu unele părți din *Istoria Imperiului*

Otoman în limba italiană, traduse de Antioh Cantemir (procurată la mezat⁴) le-a dăruit la 1783 Arhivei Ministerului Afacerilor Externe a Rusiei (ulterior Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei⁵), pe când el exercita funcția de șef al instituției menționate. Despre aceasta ne mărturisesc inscripțiile sale de pe fiecare dintre codicele arătate mai sus: „Această carte e dăruită Arhivei [Ministerului] Afacerilor Externe din Moscova de Nicolai Bantâș-Kamenski, consilier de curte⁶. Grație acestui gest al lui N.N. Bantâș-Kamenski valoroasele relicve cantemiriene au fost salvate și au ajuns până în zilele noastre, făcând posibilă pe această cale cunoașterea lor.

Alte scrieri, de astă dată cu conținut teologic și filosofic (*Imaginea științei sacre, care nu poate zugrăvi; Ioannis Baptistae Van Helmont. Phisices universalis; Locuri întunecate în Catechism*) au ajuns în aceeași perioadă nu se știe de la cine în Biblioteca Seminarului Teologic de pe lângă Lavra „Sf. Serghii”⁷, iar în 1906 au trecut în posesia Muzeului Rumeanțev din Moscova (ulterior Biblioteca de Stat a Rusiei, fosta V.I. Lenin⁸).

Un destin aparte l-au avut manuscrisele cantemiriene care după sosirea la Londra în 1732 a lui Antioh Cantemir, la cererea acestuia i-au fost trimise de către I.I. Ilinskii spre a fi publicate⁹, lucrările *Istoria Imperiului Otoman* și *Viața lui Constantin Cantemir*, ambele în limba latină în variantele originale copiate pe curat și pregătite pentru tipar de D.Cantemir. Se pare tot atunci i-a fost expediată sau poate o luase cu el și *Descrierea Moldovei* de asemenea în variantă definitivată. Dintre acestea trei lucrări până astăzi a fost descoperit doar originalul *Incrementorum & decrementorum Aulae Othomanicae sive aliothmannicae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, în Statele Unite ale Americii¹⁰, iar cele două din urmă fie că au fost pierdute, fie că nu au fost descoperite.

Aceleași lucrări în variante de lucru ale lui Dimitrie Cantemir sau în copii ulterioare (*Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei*; *Viața lui Constantin Cantemir*) împreună cu altele, trecând prin mai multe mâini de-a lungul sec. al XVIII-lea au ajuns la Muzeul Asiatic, astăzi Arhiva Institutului de Studii Orientale din Sankt-Petersburg¹¹.

Câte un manuscris cantemirian a fost depistat în Biblioteca Națională a Rusiei, fosta „Saltâkov-Șcedrin (*Diplomă [Tratarul de la Luțk, 1711, aprilie 13]*)¹² și Arhiva Centrală Istorică de Stat (*Catehizis*)¹³, ambele instituții din Sankt-Petersburg, în Biblioteca regională „A.M.Gorki” din Odessa (o copie latină a *Descrierii Moldovei* de la mijlocul sec. XVIII - *Historiae Moldavicae. Partes Tres*)¹⁴; Biblioteca Academiei Române din București (două compartimente din *Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi*) și cea a Filialei din Cluj-Napoca (două copii din 1730 și 1756 ale *Hronicului* ...), precum și în Biblioteca Institutului de Turcologie din Istanbul (*Cartea științei muzicii după felul literelor*).

Prin efortul generațiilor de cercetători din sec. XVIII-XX marea majoritate a lucrărilor lui Dimitrie Cantemir au fost identificate și publicate, altele continuă să zacă în manuscrise până astăzi. În lipsa originalelor unele opere cantemiriene au fost publicate după edițiile princeps cum ar fi *Divanul*, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, *Harta Moldovei*, care, fie că s-au pierdut, fie că nu au fost încă descoperite.

După stabilirea lui Dimitrie Cantemir în Rusia și intrarea în contact cu oamenii de știință din această țară, iar prin intermediul acestora, și cu cei din lumea germană, a crescut mult interesul față de operele sale istorice, filosofice, geografice ș.a. Acest lucru l-au înțeles și cei din anturajul lui Dimitrie Cantemir, între care Ivan Ilinskii, G. S.Beyer și mai ales fiul său Antioh, care a făcut mult pentru traducerea și editarea lucrărilor principelui în limbile de cea mai largă circulație: engleză, franceză și germană (vezi *Repertoriul*, edițiile princeps la *Istoria Imperiului Otoman* la nr.22). Mai târziu au

adus un anumit aport la traducerea și editarea altor opere cantemiriene (vezi *Repertoriul* edițiile princeps la *Descrierea Moldovei* la nr. 14) G.F. Müller, A. F. Büschung, N. I. Novikov ș.a.

Deși până în prezent au fost întreprinse mai multe tentative de a edita operele complete ale lui Dimitrie Cantemir, prima fiind cea a clasicilor Donici și Negruzzi în anii 30-40 ai sec. Al XIX-lea; cea de-a doua de Societatea Academică Română (ulterior Academia Română) în ultimele decenii ale sec. XIX – încep. sec. XX și cea din urmă sub patronajul aleleiași academii, coordonator fiind acad. Virgil Cândea în ultimele decenii ale sec. XX, nici unul dintre aceste proiecte nu au fost duse la bun sfârșit, cele două ediții academice incluzând 10 și respectiv – 8 lucrări. Vom arăta doar în treacăt că cea din urmă ediție nu a reușit să publice cel puțin trei dintre cele mai importante opere cantemiriene, fiind vorba de *Hronicul*..., *Desceierea Moldovei* și *Istoria Imperiului Otoman*.

Trebuie să arătăm că mai ales după moartea învățatului nostru compatriot s-au întreprins mai multe încercări de a întocmi o listă-bibliografie a scrierilor lui Dimitrie Cantemir. Dar de fiecare dată, fiind identificate sau editate alte noi opere, s-a văzut că listele anterioare sunt incomplete și necesită precizări importante.

Astfel, pe la 1714, când se tatona terenul în vederea primirii lui D.Cantemir în Societatea Branderburgică din Berlin, cărturarul nostru răspunzând la solicitările unor diriguitori ai societății mai sus arătate, prezenta vag o listă de câteva lucrări dintre care unele erau în curs de elaborare sau în proiecte de viitor. O enumerare mai temeinică a lucrărilor lui D.Cantemir aflăm în prima ediție engleză a *Istoriei Imperiului Otoman* (Londra, 1734-1735), aceasta fiind întocmită anterior fie de Ilinskii, Beyer sau Antioh Cantemir, care includea 10 lucrări:

1. History of the growth and decay of the Othman Empire (*Istoria Imperiului Otoman*)
2. Sistem of the Mahometan Religion (*Sistemul sau întocmirea religiei mahomadane*)
3. The World and the Soul (*Divanul*)
4. The antient and modern history of Dacia (*Hronicul*)
5. Present State of Moldavia (*Descrierea Moldovei*)
6. History of the Creation, Thelogo-Physica (*Metafizica*)
7. The History of the two houses of Brancovan and Cantacuzenus (*Scurtă povestire despre stăpînirele familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*)
8. History of the Mahometans, from the time of the fals Prophet Mahomet (*Istoria mahomedanilor de la falsul profet Mahomed până la primul sultan al Imperiului turc*)
9. A book of Turkis musical Airs (*Cartea științei muzicii după felul literelor*)
10. Introduction to the Turkis musick, in the Moldavian language, in Octavo (*Introducere în muzica turcească, în moldovenește, în 8°*)¹⁵.

Această listă a fost preluată integral în edițiile franceze (Paris, 1743), germane (Hamburg, 1745)¹⁶ și cea engleză (Londra, 1756) ale *Istoriei Imperiului Otoman*, precum și în edițiile germane (Frankfurt și Leipzig, 1769-1771), rusă (Moscova, 1789) și românească (mănăstirea Neamț, 1825) ale *Descrierii Moldovei*.

Întocmind un studiu istorico-genealogic inclus în ediția bilingvă latino-rusă din 1783 a „*Viații lui Constantin Cantemir*” N.N. Bantâș-Kamenski¹⁷ prezintă, de astă dată, o listă de 12 lucrări ale lui Dimitrie Cantemir, adăugând:

11. Физическое о Монархии разсуждение (*Studiu asupra naturii monarhiilor*).
12. Compendium Universae Logices institutionis (*Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*)¹⁸.

La lucrările menționate mai sus în ediția londoneză din 1734 și la cele adăugate de N.N. Bantâș-Kamenski, P.P. Panaitescu¹⁹ completează lista cu alte nouă lucrări, numărul acestora ajungând la 21:

13. *Ioannis Baptistae Van Helmont. Phisices universalis*
14. *Collectanea orientalia*
15. *Loca obscura in Cathechisi*
16. *Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi*
17. *Istoria ieroglifică*
18. *Harta Moldovei*
19. *Panegiricul*
20. *Viața lui Constantin Cantemir*
21. *Scrisoare către contele Golovkin*

În paralel cu munca de editare a operelor complete ale lui Dimitrie Cantemir, desfășurate la Academia Română, mai mulți cercetători din România, Rusia și Moldova și-au continuat investigațiile în bibliotecile și arhivele atât din Europa, cât și din America, scoțând treptat la iveală alte tratate ale învățatului principe fie în originale, fie în copii. Se prea poate că istoricii, filologii și alți specialiști din secolul nostru, al XXI-lea, vor încerca din nou să realizeze în cele din urmă o ediție completă a operelor lui Dimitrie Cantemir, dar pentru aceasta este nevoie de a întocmi un repertoriu al tuturor lucrărilor savantului moldovean depistate până în prezent, ceea ce ne propunem în lucrarea de față.

Pentru ca cititorul să-și facă o reprezentare mai clară și mai amplă asupra operei lui Dimitrie Cantemir, am decis ca în repertoriu să includem după titlul original și în traducere al fiecărui tratat cotele de păstrare în arhive și biblioteci ale originalelor și copiilor manuscrise ulterioare cunoscute, precum și edițiile princeps în diferite țări, fie că au apărut în traduceri sau limba originalului cantemirian.

În repertoriul de față sunt incluse și o serie de titluri cantemiriene menționate de Dimitrie Cantemir ca finisate, atât în lucrările sale, cât și în corespondența sa cu diverși oameni de știință, dar care nu au fost încă descoperite (*Introducere în muzica turcească, în moldovenește; Mica hartă a Daciei și Moesiei; Dacia veche și nouă*²⁰; *Despre orânduirea de stat și ocârmuirea Imperiului Otoman; Despre starea politică a curții otomane; Cartea genealogiei a neamurilor boierimii moldovenești*²¹, traducerea în limba rusă a *Istoriei Imperiului Otoman*).

O componență de bază a Repertoriului o constituie circulația în manuscrise și ediții a operelor lui Dimitrie Cantemir în spațiul românesc și arabo-creștin. Drept urmare fiind incluse manuscrise și ediții mai ales ale *Hronicului* și ale *Descrierii Moldovei*, care astăzi sunt depozitate în bibliotecile din România. Un caz aparte este *Divanul*, care, deși a fost editat și a avut răspândire în cele trei țări românești în varianta publicată, totuși sunt cunoscute și o serie de manuscrise făcute după ediția din 1698, fapt care arată că această operă cantemiriană a circulat și sub formă de copii manuscrise. În scurtă vreme după editare același tratat a trezit un mare interes și în limea arabo-creștină din Orientul Apropiat, fiind cunoscute mai multe copii manuscrise în limba arabă, care au circulat în acest spațiu geografic în sec XVIII-XIX²².

În Repertoriu am inclus și edițiile princeps ale lucrărilor cantemiriene *Istoria ieroglifică* și *Descrierea Moldovei* apărute la Chișinău în 1957, datprită corora s-au pus bazele cunoașterii moștenirii lui D. Cantemir în Republica Moldova.

O serie de probleme a ridicat paternitatea și datarea unor opera cantemiriene. Dacă unele poartă numele autorului și data finisării, apoi altele nu conțin nici una, nici alta

De exemplu, asemenea tratate ca "*Divanul*", "*Hronicul*", "*Istoria ieroglifică*"; "*Incrementorum et decrementorum Aulae Othomanicae*", "*Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*" nu reclamă nici o îndoială în privința paternității și datei elaborării, apoi altele, între care "*Vita Constantini Cantemyrii*", "*Manifestul lui Petru cel Mare, 1722*", "*Краткое сказание об изкоренении Бранковановой и Кантакузиных фамилий*" ș.a. au fost atribuite principelui Dimitrie doar în urma unor investigații de durată. Tot odată sunt lucrări care au fost atribuite cu destulă incertitudine lui Cantemir, cum ar fi "*Diploma*" de la Lușk, "*Panegirescul*" din 1719 ș.a..

Cât privește datarea scrierilor, dacă unele opere sunt delimitate cronologic de autor mai mult sau mai puțin exact, alte nefiind date au trezit discuții în istoriografie. În unele cazuri s-a ajuns la datări quasi-unanim recunoscute. Toate aceste au fost luate în considerare la întocmirea eșalonată cronologic a Repertoriului.

Lucrarea de față urmărește scopul de a înlesni orientarea în labirintul operelor cantemiriene în variante manuscrise și tipărite.

Exprimăm și pe această cale sincere mulțumiri regretatei Valentina Pelin, precum și colegilor Stelei Toma, Pavel Balmuș și Victor Țvircun pentru unele informații utile în elaborarea Repertoriului.

Note

¹ Deși ultima lucrare este intitulată *Manifestul lui Petru cel Mare...* putem admite că D. Cantemir nu numai că l-a tradus (Рафиков А. Х., *Собрание русских изданий XVIII в. О Турции в библиотеке Академии наук СССР*, в кн. *Сборник статей и материалов библиотеки Академии наук СССР по книговедению*, Ленинград, 1965, с. 296-298; Рафиков А. Х., *Очерки истории книгопечатания в Турции*, Ленинград, 1973, с. 59), dar și l-a alcătuit.

² Mai mulți cercetători consideră că unele lucrări D. Cantemir le-a pierdut în naufragiul din Marea Caspică în vara anului 1722 (Бантыш-Каменский Н.Н., *Родословие князей Кантемиров*, в кн. Беер [Феофил Сигфрид]. *История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 314)

³ Моисеева Г. Н., *Судьба рукописного наследия Дмитрия Кантемира*, в кн. *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976, с. 127-143.

⁴ „Книга сия, писаная рукою тайного советника и российского министра при французском дворе, мною купленная в аукционе, подарена в Московский Иностранных дел Коллегии архив в 1783” de N.N. Bantâș-Kamenski

⁵ Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), fosta Центральный Государственный Архив Древних Актов (ЦГАДА), Moscova.

⁶ „Книга сия подарина в Московский Иностранный архив от надворного советника Николая Бантыш-Каменского. 1783”

⁷ Apartenența acestei colecții cantemiriene la Biblioteca Seminarului Teologic din Serghiev Posad (de lângă Moscova) este atestată prin inscripția *Ex Bibliotheca Seminarii ad Lauram Sfae Triados S. Thaumaturg Sergij*

⁸ Российская Государственная Библиотека, Москва.

⁹ Шимко И. Новые данные к биографии кн. Антиоха Кантемира и его ближайших родственников. По документам хранящихся в Московском архиве Министерства Юстиции; Спб., с.39.

¹⁰ Cândea Virgil, *Manuscrisul original al Istoriei Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir*, în Dimitrie Cantemir, *Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Ed. de Cândea Virgil, Cambridge, Mass., București, Ed. Roza Vânturilor, 1999, p. XVII-LVII.

¹¹ Архив Института востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей. Despre odiseea unor manuscrise cantemiriene din această colecție vezi: în Eșanu A., Eșanu V., *Studiul introductiv, în Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de

Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi. București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 36-43.

¹² Российская Национальная Библиотека, Санкт-Петербург.

¹³ Центральный Государственный Исторический Архив, Санкт-Петербург.

¹⁴ Одесская областная библиотека им. «А.М. Горького». Vezi mai detaliat despre acest manuscris: în Eșanu A., Eșanu V., *Studiul introductiv*, în *Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi. București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 51-57.

¹⁵ *The Life of Demetrius Cantemir, Prince of Moldavia*, in *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*. Translated into English by N. Tindal, Part. II, London, 1735, p. 460

¹⁶ Este vorba despre edițiile în 2 și respectiv – 4 volume al „*Histoire de l'Empire Othoman*,” Paris, 1743; și edițiile într-un volum și respectiv în 2 volume ale *Geschichte des Osmanischen Reichs nach seinem Anwachsen und Abnehmen*, Hamburg, 1745.

¹⁷ Considerăm că autorul studiului „Родословие князей Кантемиров” este N.N. Bantâș-Kamenski (1737-1814). Deoarece el nu numai că era înrudit și cunoștea îndeaproape viața tuturor urmașilor lui Dimitrie Cantemir, dar era un om cu vaste cunoștințe istorice, fiind considerat și biograful Cantemireștilor.

¹⁸ [Бантыш-Каменский Н.Н.], Родословие князей Кантемиров, в кн. Беер [Феофил Сигфрид]. *История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнзей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 314.

¹⁹ Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*. București, 1958, 268 p.

²⁰ Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. *Descrierea Moldovei de Dimitrie Cantemir în cultura europeană*. Studiu monografic și anexă facsimilată a manuscrisului în limba latină *Historicae Moldaviae. Partes Tres*. [Descrierea Moldovei] de Dimitrie Cantemir din Biblioteca regională „A.M.Gorki” din Odessa, Chișinău, Ed. Pontos, 2004, p. 98-99.

²¹ Gorovei Ștefan S., *Dimitrie Cantemir – o scriere pierdută*, în *Cronica*, Iași, 1983, an. 18, nr. 44 (927), p. 7.

²² Cândea Virgil, *Introducerea*, în *Dimitrie Cantemir. The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World. Şalâh al-hakîm wa-fasâd al-âlam al-damîm*. Arabic Edition, English Translation, Editor's Note, Notes and Indices by Ioana Feodorov. Introduction and Comments by Virgil Cândea, Member of the Romanian Academy, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 11-51.

REPERTORIUL

1. Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul

Originalul: Manuscrisul autograf al textului românesc și traducerea în limba greacă sunt pierdute sau încă nedepistate.

Ediție princeps: DIVANUL sau Gâlceava Înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul, prin de truda și de ostenință iubirea a lui Ioan Dimitrie Constantin-voievod. Întăiu izvodit și de iznoavă din vechiul și noul Testament, în slava și filozofia moldovenescului neam, în vremile a măriei-slale blagocestivului, prealuminatului Moldoavii oblăduitoriu Ioan Antioh Constantin-voievod. Alcătuit, turma pravoslavnicului moldovenescului nărod de preaosvințitul părintele Savva, Arhiepiscopul și Mitropolitul Sucévii otcirmuindu-să. Iară cu osirdiia și epitropiia cinstitudinii și blagorodnicului boiar, dumnealui Lupul Bogdan hatmanului, s-au tipărit în orașul scaunului domniilor, în Iași. Vă leat de la Adam 7206, iar de la mîtuința lumii 1698 meseța avgust, 30. Și s-au tipărit prin osteniala smeriților și mai micilor Athanasie ieromonahul și Dionisie monahul, moldovenii. / ΚΡΙΤΗΡΙΟΝ Η ΔΙΑΛΕΞΙΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ Η ΚΡΙΣΙΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΜΕ ΤΟ ΣΩΜΑ, ΔΙΑ ΜΟΧΘΟΥ

ΚΑΙ ΦΙΛΟΠΟΝΙΑΣ ΙΩ ΑΝΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΩ ΝΕΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΟΕΒΟΔΑ ΝΕΩ ΣΤΙ ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΕΚ ΤΕ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ, ΕΙΣ ΔΟ#ΑΝ ΚΑΙ ΟΦΕΛΟΣ ΤΟΥ ΤΩ Ν ΜΟΛΔΑΒΩ Ν ΓΕΝΟΥΕ, ΕΙΣ ΤΑΣ ΗΜΕΡΑΣ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΥ, ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΥ ΤΕ ΚΑΙ ΥΨΗΛΟΤΑΤΟΥ ΑΥΘΕΝΤΟΥ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΠΑΣΗΣ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩ ΑΝΝΟΥ ΑΝΤΙΟΧΟΥ ΚΩ ΝΕΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΟΕΒΟΔΑ ΠΟΙΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟ ΕΥΣΕΒΕΣ ΠΟΙΜΝΙΟΝ ΤΩ Ν ΜΟΛΔΑΒΩ Ν, ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩ ΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΩ ΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩ Σ ΣΟΥΤΣΑΒΑΣ ΚΥΡΙΟΥ ΣΑΒΒΑ. ΔΙΑ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ ΔΕ, ΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΩ ΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΟΣ, ΚΥΡΙΟΥ ΛΟΥΠΟΥΛΟΥ ΜΠΟΓΔΑΝΟΥ, ΤΟΥ ΚΑΙ ΧΑΤΜΑΝΟΥ ΕΤΥΠΩ ΘΗ ΕΝ ΤΗ ΠΕΡΙΦΗΜΩ ΠΟΛΕΙ ΙΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΙ ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ. ΕΤΟΣ ΑΠΟ ΚΤΙΣΕΩ Σ ΚΟΣΜΟΥ ζσστ/ ΑΠΟ ΧΡΙΣΤΟΥ ΓΕΝΕΑΣ, 1698, ΜΗΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ λ. ΕΤΥΠΩ ΘΗ ΔΕ ΔΙΑ ΜΟΧΘΟΥ ΤΩ Ν ΕΛΑΧΙΣΤΩ Ν ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, ΤΩ Ν ΕΚ ΤΗΣ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ. 10+138[-144] f. Imprimat pe două coloane, în stânga textul românesc, iar în dreapta traducerea grecească. Două tiraje.

Copii manuscrise după ediția princeps:

Biblioteca din Sibiu. Mss. nr. XXXII/2, (copie integrală, 1703).

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. românesc nr.758, 1267, 1329 (copii după ed. tipărită 1698), 1417, 1524, 1698, 2507, 3170 (fragment), 5408 (fragment), 5566 (fragment), 6005 (copii sec. XVIII-XIX).

Biblioteca Națională din Paris. Mss. arab nr. 6165, (copie 1705).

Biblioteca Universității americane din Beirut. Mss. arab nr. 241 (B31), (1705).

Biblioteca Daîr aş-Şuwaîr, Liban. Mss. arab nr. 191, (1710).

Biblioteca maroniților din Alep, Siria. Mss. arab nr. 357 (1398).

Biblioteca Vatican, Mss. sbath nr.337.2, (sec. XVIII).

Biblioteca Patriarhului Sirian Catolic din Şarfeh (Kesrouan). Mss. arab nr. 7/15, (sec. XVIII).

Biblioteca Societății istorice și etnografice din Atena. Mss. grec nr. 109, (sec. XVIII).

Ediții:

În limba română, versiune de revistă: *Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, în, *Arhiva Istorică a României*, II, București, 1865, 2, p. 82-170 (ed. de B.P.Hasdeu).

În limba română în volum aparte: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru Domnitorulu Moldovei*. Tom V: [În 2 părți]. Tipărite de Societatea Academică Română, pref. glosar de G.Sion, București, Tipogr. Curții, proprietar F.Gödl, 1878. *Partea II: Divanul*, 48-241, X, 24 p.

În limbile engleză și arabă: *Dimitrie Cantemir. The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World. Şalâh al-hakîm wa-fasâd al-âlam al-damîm*. Arabic Edition, English Translation, Editor's Note, Notes and Indices by Ioana Feodorov. Introduction and Comments by Virgil Cândea, Member of the Romanian Academy, București, Editura Academiei Române, 2006, 381 p.

În Republica Moldova: *Диванул сау гылчава ынцелептулуй ку лумя сау жюдецул суфлетулуй ку трупул а луй Иоан Димитрие Константин Воевод. (Фрагмент)*, ын Додиц Г., Марин В., *История лимбий ши а литературый векь молдовенешть*. Крестомацие, Кишинэу, Лумина, 1966, п. 279-284.

2. Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago (titluri în variante românești: *Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi* sau *Icoana de nezugrăvit a științei sfinte*), tom I (volumul 2 și 3 D. Cantemir nu a reușit să le scrie). Lucrarea se mai întâlnește cu titlurile *History of the Creation, with physical observations, in Latin*. A manuscris în Folio, intitulat *Theologo-Physica (The Life of Prince Cantemir*, nr 6, in *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire. Part I-II*. London, 1734-1735, p. 460).

Originalul:

2.1 Biblioteca de Stat a Rusiei (Российская Государственная Библиотека), fosta „V.I.Lenin”, Moscova, Fond 173 (Музейное собрание), Mss. latin, nr. 256, autograf, Iași, Constantinopol, cca 1700, 167 f. (21,0 x 16,0 cm).

2.2 Biblioteca Academiei Române, București. Mss. lat., „Deo Patri. Dedicatoria” (*Epistolă dedicatorie către Dumnezeu-Tatăl*) și „Index rerum”, (Părți componente ale mss. de la Moscova nr. 256), autograf, Iași, Constantinopol, cca 1700, 28 f. (21,0 x 16,0 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin. nr.76, f.239-359, 367-405.

Biblioteca Academiei Române, București. Microfilm nr. 3.

Ediția princeps:

În limba română: Dimitrie Cantemir, *Metafizica. Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*. Traducere de N. Locusteanu, cu o prefață de Emil C. Grigoraș, București, Ed. Angora, 1928, 347 p.;

În limba rusă, variantă de revistă, fragmentar: Передовые румынские мыслители XVIII-XIX вв. Под общей ред. К.И.Гулиана, Москва, Соцэкгиз, 1961, Главы V-XIII, 53-68.

În limba rusă, variantă de volum în Republica Moldova: Дмитрий Кантемир, Неописуемый образ Священной науки, Перевод с румынского Г. Бобынэ, в кн.: Кантемир Дмитрий, *Избранные философские произведения*. Изд. Г. Бобынэ, Chișinău, Ed. Cartea Moldovei, 2003, c. 36-273, 354-356.

În limba latină: Alexandrescu Vlad, *Un manuscript inedit et inconu de Démètrie Cantemir: L'épître dédicatoire du traité Sacro-Sanctae Scientiae Indepingedilis Imago*, în *ARCHÆVS. Studii de Istorie a Religieiilor*, București, VII, 2003, fasc. 3-4, p. 241-269.

3. Tarifu ilmi musiki ala véghi maksus, (Kitâb-ü'ilm-il mûsiki' alâ vedjh-il hurûfât), cc 1695-1700. (*Cartea științei muzicii după felul literelor*)

Original:

Biblioteca Institutului de Turcologie, Istanbul. Mss. nr. Y.2768.

Ediție princeps:

În limba franceză, variantă de revistă, fragmente: Yekta Raouf, *Le Péchrev (Ouverture instrumentale) dan le mode Nihavend*, dans *La Revue Musicale*, VII, Paris, 1907, nr. 5, p. 117-121.

În limba română cu note și facsimile: Burada T.T., *Scrierile muzicale ale lui D. Cantemir*, București, Librăria Sosec, C. Sfetea și Librăria Națională, 1911, 114 p.

În limba română: Popescu-Județ Eugenia, *Dimitrie Cantemir. Cartea științei muzicii*, București 1973.

4. Introduction to the Turkish musick, in the Moldavian language, in Octavo (*Introducere în muzica turcească, în moldovenește, în 8°*)

(Reprodus după: *The Life of Prince Cantemir*, nr 10, in *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire. Part I-II*. London, 1734-1735, p. 460. Reproducând lista

lucrărilor lui D. Cantemir, Bantâș-Kamenschii N.N. prezintă „Introducerea ...” ca pe o lucrare tipărită (vezi [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн. Беер [Феофил Сигфрид]. *История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 314).

Original și ediție: neidentificate

5. Ioannis Baptistae Van Helmont. Phisices universalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia (*Doctrina fizicii universale și a credinței creștine strâns legate cu filosofia de Ioannis Baptistae Van Helmont*) (cu introducere în limbile latină și română de Dimitrie Cantemir „*Encomium in I.B. Van-Helmont et virtutem phisices universalis doctrinae ejus / Laudă către izvoditor și către virtutea învățăturii lui*”).

Original:

Biblioteca de Sfat a Rusiei, (Российская Государственная Библиотека), fosta „V.I.Lenin”, Moscova, Fond 173, I (Moskovskaia Duchovnaia Akademiia), Mss latin, nr. 312. (Constantinopol sau Moldova (?), autograf, cca 1700-1701). – 417 f. (21,5 x 16,5 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin. Nr.76, f. 227-238^v, **Biblioteca Academiei Române, București.** Microfilm nr.4.

Lucrare rămasă în manuscris.

Ediție princeps:

În limbile latină și română doar partea introductivă: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VI: *Istoria ieroglică. Operă originală inedită, scrisă în limba română la 1704. Compendiolum universae logices institutionis. Encomium in I.B. Van-Helmont et virtutem phisices universalis doctrinae ejus / Laudă către izvoditor și către virtutea învățăturii lui*, București, Tipogr. Acad. Române, 1883, p. 469-492.

6. Compendiolum universae logices institutionis (*Mic compendiu asupra întregii învățăături a logicii*)

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), fosta Центральный Государственный Архив Древних Актов (ЦГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otdel bibliotetki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannich Del), Mss. latin, nr. 1329, autograf, cca 1700-1701, Moldova ?, cca 1700-1705, 43 f. (13,8 x 13,3 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin, nr.76, f.1-38.

Biblioteca Academiei Române, București. Microfilm nr. 5.

Ediție princeps:

În limba latină: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VI: *Istoria ieroglică. Operă originală inedită, scrisă în limba română la 1704. Compendiolum universae logices institutionis. Encomium in I.B. Van-Helmont et virtutem phisices universalis doctrinae ejus*, București, Tipogr. Acad. Române, 1883, p. 409-468+2 f. facs.

În limba română în variantă de revistă: *Dimitrie Cantemir. Mic compendiu asupra întregii învățăături a logicii*. Notă introductivă de Al. Surdu, în *Revista de filosofie*, București, 1990, nr. 3-4, p. 309-329; nr. 5-6, p.427-447.

În limba română: Dimitrie Cantemir. Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii, Traducere din limba latină de Dan Slușanschi. Studiu introductiv, note și indici de Alexandru Surdu, București, Ed. Științifică, 1995, 172 p.

În Republica Moldova: Димитрий Кантемир, Краткая всеобщая логика. Перевод с латинского М.В. Кашуба, И.С. Захар, И.В. Паславский, в кн.: Кантемир Димитрий, Избранные философские произведения. Изд. Г. Бобынэ, Chișinău, Ed. Cartea Moldovei, 2003, c. 275-333.

7. Institutio Logices Idest de philosophiae arhc habitus (Principiile logice ale naturii filosofiei)

Legat cu „Logices” de la Moscova, în 4°, 287 p. +3 foi nepaginate ce conțin „Tabla de materii”, scris peste tot de Cantemir.

Original:

Cota actuală 308/567; cea veche 146/138 /3006

Pe prima pagină „Ex Bibliotheca Seminarii ad Lauram Sfae Triados S. Thaumaturgi Sergij” (după Biblioteca Academiei Române, București, Secția Manuscrise, mss. rom. nr. 5148/I, Gr. Tocilescu, f. 184).

Nota bene: Lectură nesigură a titlului lucrării lui D.Cantemir, după însemnările lui Gr. Tocilescu depuse la Biblioteca Academiei Române. Gr. Tocilescu nu indică biblioteca sau arhiva păstrării manuscrisului. Probabil, e o variantă mai extinsă a „Logicii...” lui D.Cantemir, pe care P.P.Panaiteescu o atribuie lui Ieremia Cacavela (Panaiteescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*. București, 1958, p. 62-63). Tocilescu Gr. (*Precuvântare*, în *Operele Principelui Dimitrie Cantemir*, Vol. VIII, București, 1901, p. VIII), urmat de alți cercetători, se pare, atribuie lui I. Cacavela o altă lucrare „Institutio Logices al mentem neotericorum philosophorum” (Surdu Al. *Studiu introductiv*, în *Dimitrie Cantemir. Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, Traducere din limba latină de Dan Slușanschi. Studiu introductiv, note și indici de Alexandru Surdu, București, Ed. Științifică, 1995, p. 10).

8. Istoria ieroglică în doasprădzéce părți împărțită, așijderea cu 760 de sentenții frumos împodobită, la începutură cu scară a numerilor dezvălitoare, iar la sfîrșit cu a numerelor streine tilcuitoare

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (RGADA), Moscova, Fond. 181 (Rukopisnii otdel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Mss. românesc, nr. 1419, (Constatinopol (?), autograf definitivat, cca 1705). – I+ 333 f. (21,2 x 16,5 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. românesc, nr. 321 (copie sec. XIX).

Biblioteca Academiei Române, București. Microfilm, nr. 1

Ediție princeps:

Operele Principelui Demetriu Cantemir. Tom VI: Istoria ieroglică. Operă originală inedită, scrisă în limba română la 1704. Compendiolum universae logices institutionis. Enconium in I.B. Van-Helmont et virtutem physices universalis doctrinae eius, București, Tipogr. Acad. Române, 1883, p. 1-408 +1 f.facs.

În Republica Moldova: Димитрие Кантемир, История иероглификэ. Ед. ынгрижитэ, артикол интродуктив ши глосар де И.К.Вартичан, Кишинэу, Ед. де Стат а Молдовей, 1957, XII +410 p. +14 факс.

9. Diplomă [Tratatul de la Luțk, 1711, aprilie 13], (text întocmit de Dimitrie Cantemir)

Originalul:

Biblioteca Națională a Federației Ruse, Sankt Petersburg (fosta bibliotecă publică „Saltâkov-Șcedrin”), la Secția de manuscrise și carte rară sub cota: Autografe străine, nr.60.

Copii:

1. O variantă a „Diplomei” inclusă în Neculce Ion, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Ed. critică de Gabriel Ștrempel, București, Ed. Minerva, 1982, p.526-529.

2. Biblioteca Academiei Române, București. Mss. 5216, (sec. XIX sf.- XX încep) Ioan Bogdan, Regestre și copii de doc. În lb. slavonă și rusă din arhivele poloneze, din sec. XVII-XVIII. La f. 219-228, copie după tratatul de la Luțk dintre D.Cantemir și Petru I, din 13 aprilie 1711.

Ediție princeps:

În limba rusă: Письма и бумаги императора Петра Великого. Том XI, вып. 1, Москва, 1962, с. 177, док. № 4385.

În limbile rusă și română: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в. Документы и материалы. Том. 3 (1673-1711), Москва, 1970, p.323-331, doc. 113.

În limbile română și latină: Holban M., Demény L., *Originalul și traducerea latină a „Diplomei lui Petru I” dată lui Dimitrie Cantemir cuprinzând condițiile tratatului moldo-rus din 1711*, în *Studii. Revista de istorie*, București, t. 26, 1975, nr. 5, p. 1067-1077.

10. Manifesti Palatini Terrarum Moldaviae Demetrius Cantemir Dei Gratia advitalis Palatinus Terrarum Moldaviae (Manifestul lui Dimitrie Cantemir, Domnul Țării Moldovei, din mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei), 1711

Originalul:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otdel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Mss. nr. 1325, (Rusia, exemplar autograf în limba latină, cc. 1711) - pe 2 filele, (164-165 ?), în 1°, (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

1. Biblioteca Academiei Române, București, Microfilm nr. 83 (anii 1960, defectuos) și fotocopie mărită a acestuia.

2. Recond Office – London, SP. 91/7

3. British Museum, Add. Mss. 37358

Ediție priceps:

În limba latină: Nandriș Grigore, Rumanian exiles in 18th century Russia. Appendix B: Manifesti Palatini Terrarum Moldaviae Demetrius Cantemir Dei Gratia advitalis Palatinus Terrarum Moldaviae, in *Revue des études roumaines*, Paris, I, 1953, p. 67-68. Ediție efectuată după variantele latine ale *Manifestului* păstrate în instituțiile britanice arătate mai sus. Deosebiri de conținut dintre cele două manuscrise Gheirghe Nandriș le aduce între paranteze.

11. Πέτρος τω Протω

Υπεργαληνотάτω και Ίσχυρωτάτω

Βύσεβεΐ Νικητῇ και

Ευσπλαχνικωτάτω

Αὐτοκράτορι

Δεσπότη και 'Αντιλήπτορι αὐτοῦ

Πανηγυρικόν

όλοκαύτωμα, σμικροπρεπεστέρως

Καλλερεῖ και προτείνει

ό της περιβοήτου και θεοφρουρητου Φαλαγγος

Της 'Ιερας Μεταμορφωσεως στρατιώτης,

Ούμην αλλα και

Της 'Ιερωτάτης ρουσσικης Αὐτοκρατορίας 'Ηγεμων και

Μολδαβίας 'Ηγεμονίδης,

Δοθλος ἀνακειμενο Σερβανος Καντεμυρης

'Εν Πετρω: πόλει

Ετει της 'Ενσάρκου Οἰκονομίας αψιδ' φθίνοντος μαρτίου

εισερχομένου

Τόν ἑβδομον της αὐτου ηλικίας χρόνου.

Κύριε σωσον τον βασιλέα και

ἀπάνουσον ημων εν η αν

ήμεραν

Επικαλεσωμεθα σε.

Петру Первому пресветлейшему и державнейшему благочестивейшему, победителю, и всемилотивеншему Императору, Государю и Покровителю своему панегирическое Всесожжение смиреннейше творит и приносит, преславного и богам хранимого полка святого Преображения салдат и священнейшаго Российскаго государства Князь и Волошский господаревич, нижайший рабъ, Сербанъ Кантемир. В Санктпетербурхе, в лето рождшия девы 1714, марта грядущу седмому возраста своего лету. На еллинском диалекте реченное / Petro Primo Hiperserenissimo et potentissimo Pio, Victori et Clementissimo Imperatori Domino et Protectori Sio Panegyricum holocaustum humillime litat et offert, Inclitae et Theophruritae Phalangis Sanctae Metamorphoseor miles necon Sacri Rassiaci Imperii Princeps et Moldaviae Hospodarowicz, servus deditus, Serbanus Cantemir, in Burgos S. Petri anno Portu Virginis 1714 Martii in eunte septimo aetatis suae helenica dialecto peroretum / (Lui Petru Întâi, Prealuminatului, Preaputernicului, Preaevlaviosului și Preamilostivului biruitor, Împărat, Suveran și Protector creează și oferă al său Panegiric înflăcărat preaumilul soldat al preaslăvitului și de Dumnezeu ocrotitul Regiment Schimbarea la Față și Principe al Sfântului Imperiu Rus și fiu al domnului voloh, preaplecatul serv Șerban Cantemir. În Sanct-Petersburg, în anul de când a născut Fecioara 1714, martie, când mergea al șaptelea an al vieții sale. Rostit în dialectul elinesc).

Original:

Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei (Библиотека Российской Академии наук), Sankt-Petersburg, Fond [Petru I], Mss. nr. P. I. B. 150 (cota veche: 1.5.78). (Rusia, două scrieri în limbile latină, rusă (p. 1^v-8^r), copertate împreună și prezentate lui Petru I: 1714). – 30 f. (30,0 x 19,5 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin, nr. 44 (copie sec. XIX).

Editia princeps:

În limbile latină și rusă: Panegyricum juvenis Principis Russiae et Moldaviae sept. aetatis Imperatorix Petri, anno 1714; Петру Первому, Императору, Государю и Покровителю своему панегирическое Всесожжение смиреннейше творит и

приносит ... священнейшего Российского государства князь и волошский государевич ... Сербан Кантемир в Санкт-Петербург. Монархии физическое разсуждение, [Санкт Петербург], 1714, 13 с.

În limba rusă: [Бантыш-Каменский Н.Н.], Родословие князей Кантемиров, в кн. Беер [Феофил Сигфрид]. История о жизни и делах молдавскаго государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнезей Кантемиров, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с.323-328 în notă.

În limbile greacă și latină: Lozovan E. D. Cantemir: „Panegyrique de Pierre le Grand”, în RIDS, Copenhagen, 1981, nr. 92, p.3-36 (p. 22-31 în l. greacă; p. 32-36 în l. latină) + facsimil complet grec, p. 37-47; + facsimile rus (inceputul și sfârșitul), p. 48-50.

12. Monarchiarum phisica examinatio / Монархии физическое разсуждение (Studiu asupra naturii monarhiilor)

Original:

Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, Fond [Petru I], Mss. nr. P. I. B. 150 (cota veche: 1.5.78). (Rusia, două scrieri în limbile latină și rusă, copertate împreună și prezentate lui Petru I: 1714). – 30 f. (30,0 x 19,5 cm).

Editia princeps:

În limba rusă: Panegyricum juvenis Principis Russiae et Moldaviae sept. aetatis Imperatorix Petri, anno 1714; Петру Первому, Императору, Государю и Покровителю своему панегирическое Всесожжение смиреннейше творит и приносит ... священнейшего Российского государства князь и волошский государевич ... Сербан Кантемир в Санкт-Петербург. Монархии физическое разсуждение, [Санкт Петербург], 1714, 13 с.

În limba română: Haupt Gh. Monarchiarum phisica examinatio - Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir, în Studii. Revistă de istorie, București, IV, 1951, nr. 1, p. 210-222. Traducerea românească a studiului lui D. Cantemir la p. 218-229.

În limbile română și latină: Sulea-Firu I[lie]. O scriere inedită a lui D. Cantemir „Monarchiarum phisica examinatio”, în Studii și cercetări de bibliologie, București, V, 1963, p.267-276.

În limba latină, facsimil mss. latin: Lozovan E. D. Cantemir: „Monarchiarum phisica examinatio”, în RIDS, Copenhagen, 1983, nr. 92, p.3-40 (p. 13-21 în l. latină; p. 23-40 facsimil).

În Republica Moldova: Димитрий Кантемир, Естественное толкование монархий, в кн.: Димитрий Кантемир Избранные философские произведения. Изд. Г. Бобынэ, Chișinău, Ed. Cartea Moldovei, 2003, с.334-343.

13. Historia Moldo-Vlahica (Istoria Moldo-Vlahică)

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otdel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Mss. nr. 1325, (Rusia, varianta latină premărgătoare a lucrării Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor; exemplar autograf, cc 1714-1717) - filele 129^r-201 (73 f.), 1° (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București, Microfilm nr. 83 (anii 1960, defectuos) și fotocopie mărită a acestuia.

Ediția princeps:

În limbile latină și română: D. Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, *De antiquae et hodiernae Moldaviae nominibus și Historia moldo-vlahica*, Prefață de Virgil Cândea. Traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 125-427.

14. De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus. (Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei)

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otdel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Mss. nr. 1325. f. 202-225, 1°. (Rusia, varianta latină premărgătoare a cap. I a Părții I din *Descriptio Moldaviae*; exemplare autograf: ante 1714). – f. 24 (47 p.). (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Microfilm nr. 83 (anii 1960, defectuos) și fotocopie mărită a acestuia.

Ediția princeps:

În limba română, variantă de revistă: Cantemir Dimitrie, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus/ Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei*. Tradusă și publicată în variantă de revistă, text paralel în limbile latină și română de Dan Slușanschi și Radu Lăzărescu, în „*Manuscriptum*”, 1976, An. VII, nr. 2 (23), p. 10-26; nr. 3 (24), nr. 4 (25), p. 15-27; 1977, An. VIII, nr. 1 (26), p. 95-106; nr. 2 (27), p. 17-36).

În limbile latină și română în volum aparte: D. Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, *De antiquae et hodiernae Moldaviae nominibus și Historia moldo-vlahica*, Prefață de Virgil Cândea. Traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 28-123.

15. Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae (Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei) sau Descrierea Moldovei.

Original:

Demetrii Cantemirii, Principis Moldaviae. Descriptio Moldaviae. Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). Fond 25 (Дмитрий Кантемир), Mss. nr. 7. (Rusia, exemplar incomplet (lipsesc: Cap. 1 al Părții I; Cap. XIX al Părții II și Partea III integral) cu redactări marginale și în text ale autorului, în limba latină: cca 1714-1716). – 92 f. (184 p.) in folio, (32,5 x 21,0 cm).

Copie de pe original:

1) *Demetrii Cantemirii, Principis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae, descripta ex apographo quod eius filius mecum communicavit. Petropol[i] 1726/1727.*

Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). Fond 25 (Дмитрий Кантемир), Mss. nr. 8. (Rusia, copie completă de pe o variantă ulterioară anului 1716 în limba latină, cca 1726-1727 de G.S. Bayer). – 149 f., în 4° și numerotare paginală (20,5 x 16,2 cm).

2) *Demetrii Cantemirii. Historiae Moldavicae. Partes Tres.*

Biblioteca regională „A.M.Gorki” din Odessa, Ucraina, Mss. cota PKII 12/1. (Rusia?, copie completă de pe original latin, cc. mijlocul sec. XVIII), 415 pagini numerotate + 4 file nenumerotate (20 x 16 cm.). Facsimilul vezi: Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. *Descrierea Moldovei de Dimitrie Cantemir în cultura europeană*. Studiu monografic și anexă facsimilată a manuscrisului în limba latină *Historiae Moldaviae. Partes Tres*. [Descrierea Moldovei] de Dimitrie Cantemir din Biblioteca regională „A.M.Gorki” din Odessa, Chișinău, Ed. Pontos, 2004, p. 181-595.

Alte copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin, nr. 5312, 166 f. (copii mss din 1869 de pe originalele de la Sankt-Petersburg, după acest mss s-a pregătit ediția din 1872 în limba latină)

Copii de manuscrise rom.:

1. Biblioteca personală a lui Ioan R. Nicola, caligrafiat în chirilică, traducere de Ion Nemișescu după ediția germană din 1771 (datat cca 1800), lipsesc filele 1-3. După acest mss s-a tipărit „Scrisoarea Moldovei”, Mănăstirea Neamț, 1825.

2. Biblioteca Academiei Române, București. Mss. rom. nr. 1227, (32,5 x 23 cm.), 106 file. Are două paginări cu cifre arabe, una mai veche: 105-336, și alta mai recentă: fila 1-106^r. Lipsă: Partea întâi, precum și Capitolul I, al Părții a doua, sfârșitul Capitolului I al Părții a treia, între fila 102^r și 103 textul din nou prezintă discontinuitate, lipsind filele cu paginația veche 317-328. Textul este scris în întregime cu caractere chirilice moldovenești cu cerneală neagră. Datarea ante 1806.

3. Biblioteca Academiei Române, mss. rom nr. 1634 (fragmente), 14 f. (mijl. sec. XIX).

4. Biblioteca Națională a Republicii Moldova, Secția Cărți rare, o fotocopie a mss latin, nr. 31, din Biblioteca regională „A.M.Gorki” din Odessa, Ucraina.

5. Biblioteca „Andrei Lupan” a Academiei de Științe a Moldovei, microfilme și fotocopii, nr. C-202/1, C-200/2 după mss latine din Sankt-Petersburg.

Ediții princeps:

În variantă de revistă în limba germană: Beschreibung der Moldau von Demetrio Kantemir. [Theil I-II], Hamburg, Im Verlag Johann Nicolaus Carl Buchenroeders, 1769-1770, in A. F. Büschung's Magazin für die neue Historie und Geographie. Hamburg, III (1769), S.537-574 & IV (1770), S. 3-120;

În volum aparte în germană: Demetrii Kantemirs, ehemaligen Fürsten in der Moldau, Historisch-geographisch- und politische Beschreibung der Moldau, nebst dem Leben des Verfassers und einer Landcharte, Frankfurt und Leipzig 1771, S. 1+341+1;

În limba rusă: Дмитрия Кантемира, бывшего князя в Молдавии, Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнью сочинителя. С немецкаго преложения перевел Василий Левшин, Москва. В Университетской Типографии, у Н[иколая] Новикова. 1789, 12°, XLIV+388 с.

În limba română cu litere chirilice: Scrisoarea Moldovei de Dimitrie Cantemir, domnul ei, care acum întâi s-a tipărit în zilele binecredinciosului și de Hristos iubitorului Domnului nostru – Ioan Sandul Sturza voievod cu blagoslovenia preaosfințitului Arhiepiscop și Mitropolit Chirio Chir Veniamin al Moldovei. Pe vremea preacuviosului stareț al sfintelor monastiri Neamțului și Secului Chir Dometian în sfânta mănăstire Neamț la anul 1825, august în 19, 4+334 p.

Prima ediție intitulată "Descrierea Moldovei": Cantemir, Prințul Dimitrie, Descrierea Moldaviei. Prescurtare din viața Prințului Dimitrie ... de Costache Negruzzi. Ediția a II-a, Iași, Tipografia franțezo-română, 1851, 2+XIV+316 p. [cu litere chirilice]

În limba latină: Operele Principelui Demetriu Cantemiru. Tom. I. *Descriptio Moldaviae*. Tipărită de Societatea Academică Română, [pref. de A. Papiu Ilarianu], București, Tipogr. Curtii, 1872, XII+154 p.

În limba română: Operele Principelui Demetriu Cantemiru. Tom. II. *Descrierea Moldovei*. Pref. de A. Papiu Ilarianu, continuată și terminată de dr. Iosif Hodosiu. Trad. din textulu originalu latinescu aflatu în Muzeulu Asiaticu alu Acad[emiei] Imper[iale] Scientifice de la S[anc]t Petropole. Tipărite de Societatea Academică Română cu o hartă geografică a Moldovei și unu facsimile, București, Tipogr. Curtii, 1875, XI+171 p.

În Republica Moldova: Димитрие Кантемир, Дескриеря Молдовей, Трудчере де Петре Пандря ку о префацэ де А. Борш, Кишинэу, Едитура педагожикэ де стат а РСС Молдовенешть «Шкоала советикэ», 1957, 215 p.

În limba maghiară: Dimitrie Cantemir, Moldva leírása [Descrierea Moldovei]. [Fordította: Köllő Károly, Cselényi Béla ... Az előszót írta Cselényi Béla], Bukarest; Kriterion, 1973, 224 p.

Primele ediții critice după cele trei manuscrise latine cunoscute, cu titlul original al autorului: Demetrii Cantemirii Principis Moldaviae. Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae / Dimitrie Cantemir Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei, Vol. I, Ediție critică de Dan Slușanschi, București, Ed. Institutul Cultural Român, 2006, 450 p. Dimitrie Cantemir Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Vol. II, Studiul introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Trad. din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Institutul Cultural Român, 2007, 407 p.

16. Harta Moldavei supliment la Descriptio Moldaviae. Cc. 1716

Original: nedescoperit

Ediții princeps:

Principatus Moldaviae nova et accurata. Descriptio Delineante Principe Demetrio Cantemirio A. Amsterdam, chez François Changuion, 1737 (Noua și îngrijită descriere a Principatului Moldovei desenată de Dimitrie Cantemir Principele la Amsterdam, [în tipografia] lui François Changuion, 1737). Olanda. (510 x 385 mm)

Exemplare păstrate:

1. Bibliothèque Nationale, Paris. Colecția de hărți a geografului Joseph-Nicolas Delisle, Map. Roum. K.113.73-CXIII, 164. Dimensiunile hărții: 51 x 38,5 cm., gravată în cerneală neagră.

2. Library of Trinity College, Dublin, Irlanda, Colection Greflier Fagel, nr. 1174.

3. British Library, Londra, Marea Britanie.

Copie:

1. *Moldaviae Principatus delineante Principe Demetrio Cantemirio (Principatul Moldovei, desenat de Dimitrie Cantemir Principe).* Copie executată la Paris în 1738-1744 de J.-B. d'Anville, după ediția de la Amsterdam, 1737. Azi în Bibliothèque Nationale din Paris.

2. *Tabula geographica Moldaviae de „Kretschmer sc.”, în Demetrii Kantemirs, ehemaligen Fürsten in der Moldau, Historisch-geographisch- und politische Beschreibung*

der Moldau, nebst dem Leben des Verfassers und einer Landcharte, Frankfurt und Leipzig 1771. Anexă 1 hartă.

17. Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis (Viața lui Constantin Cantemir, zis cel Bătrân, Principele Moldovei). Cc 1714-1716.

Originalul: pierdut sau nedescoperit.

Copie de pe original:

Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт-Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). Fond 25 (Dimitrie Cantemir), Mss. nr. 9. (Rusia, copie (lipsește sfârșitul) de pe autograful autorului, în limba latină, după 1726-1731 de G.S. Bayer). – 89 f. (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

1. Biblioteca Academiei Române, București. Foto mss. latin, nr. 140,

2. Biblioteca Academiei Române, București Microfilm nr. 148 (copiile din 1961-1962)

Ediție princeps:

În limbile latină și rusă: История о жизни и делах молдавского господара князя Константина Кантемира, сочиненная Санкт-Петербургской Академии наук покойным профессором Бейером [Г.З.] с российским переводом и с приложением Родословия князей Кантемиров, Москва, Университетская типография у Н.Новикова, 1783, 261 с.

În limba latină: Operele Principelui Demetriu Cantemiru. Tom VII: *Vita Constantini Cantemyrii Cognomento Senis, Moldaviae Principis*; *Collectanea orientalia*. Publicate după manuscrisele din Biblioteca Muzeului Asiatic din S[anc]t Petersburg, București, Tipografia Academiei Române, 1883, 88+22 p.

În limbile latină și română: Cantemir (Dimitrie), Viața lui Constantin vodă Cantemir. Text latin revăzut și traducere românească de N. Iorga, vol. I-II, București, 1924, 92 p. (I); XV+126 p. (II).

18. Краткое сказание об изкоренении Бранковановой и Кантакузиных фамилий (Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor)

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), Moscova, Fond 9 (Cabinetul lui Petru I, отдел II), inventar I, dosar nr. 14, 1717-1718, – (Rusia, texte în limba rusă prezentate țarului Petru I: cca 1717-1718). – 18 f. [într-un dosar de 170 f., f. 32'-48"].

Ediție princeps:

În limba rusă: Краткое сказание об искоренении Бранковановой и Кантакузиных фамилий, в кн.: Журнал или Поденная записка блаженный и вечностой- ния памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. Напечатан с обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленных собственною рукою Его Императорского Величества. Часть II, Санкт-Петербург, 1772, с. 291-313.

În limba germană: Wunderbare Fügungen der göttlichen Rache an der Familie der in der Wallachey berühmten Kantakuzenen, wie auch an der Brankowanischen Familie, in H. L. C. Bachmeister, Russische Bibliothek zur Kenntniss des gegenwärtigen Zustandes der Litteratur in Russland, Riga, St. Petersburg, Leipzig, vol. VIII, 1783, s. 147-184;

In limba greacă: Δημητρίου Καντεμίρη ἡγεμόνος της Μολδαβίας, Συμβεβηκότα των ἐν τη Βλαχία Καντακουζηνων καὶ Βραγκοβάνων. Μεταγλωττισθέντα μὲν ἐκ της Γερμανικῆς γλώσσης, εἰς την ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον, παρὰ του λογιωτάτου κυρίου Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα του ἐκ Σιατίστης. [Ἐν Βιέννῃ], 1795 ἄψχέ, 56 π.

In limba română: Operele Principelui Demetriu Cantemiru Domnitoriulu Moldovei. Tom V: [În 2 părți]. Tipărite de Societatea Academică Română, pref., glosar de G.Sion, București, Tipogr. Curtii, proprietar F.Gödl, 1878. *Partea I: Elementele Cantacuziniloru și Brancoveniloru în Tierra Munteneasca de Dimitrie Cantemiru Domnitoriulu Moldovei.* Dupe originalulu scrisu de autoriu în limba rusesca, tradussu mai antaiu în limba germana și apoi în cea greceasca populara la an 1795 de George Zavira, iar acum, dupe însărcinarea Societatii Academice Române, din nou tradussa de G. Sion, XVI+VI+47 p.

19. Libro Moldavicae nobilitatis genealogiae / Cartea genealoghiu a neamurilor boierimii moldovenești „pre carea cu limba lătinească am scris-o” (Cantemir Dimitrie, *Predislovie*, în Cantemir Dimitrie, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Ed. îngrijită, studiu introductiv și indici de Stela Toma. Vol. 2, București, Ed. Minerva, 1999, p. 20).

(Într-o formă sumară această lucrare a fost realizată în capitolele VI „Despre Boierii Moldovei și treptele lor” și XV „Despre nobilimea moldovenească” ale Părții a II-a din „*Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*” / *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, deși D. Cantemir intenționa să realizeze un tratat de proporții în această problemă).

Originalul neidentificat sau pierdut

20. Prefață la Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otdel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Mss. nr. 1421. (Rusia, exemplar autograf [1717]). – 1 f. (19,5 x 16,0 cm).

21. Precuvântare sau Predislovie în Hronicul vechimei româno-moldo-vlahilor

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otdel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Mss. nr. 1325, (Rusia, exemplar autograf, cc 1714-1717) - filele 129^{rv} (?) în față la „*Historia Moldo-Vlahica*”, în 1° (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București, Microfilm nr. 83 (anii 1960, defectuos) și fotocopie mărită a acestuia.

Ediția princeps:

In limbile latină și română în variantă de revistă: Om altă Predislovie la „Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor”. Ed. de Dan Slușanschi, în *Manuscriptum*, București, VII, 1976, nr. 1 (22), p.13-16, 17-27.

In limbile latină și română: Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IX, partea I, *De antique et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia moldo-vlahica*, <Praefatio / Precuvântare>. Prefață de Virgil Cândea. Traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Academiei Române, 1983, p. 126-139.

22. La petite carte Dacyarum et Moesyarum (Mica hartă a Daciei și Moesiei) supliment la Hronic.

(A fost primită la Berlin la 4 mai 1725 de Johann T. Jablonsky din partea lui Heinrich von Huyssen din Rusia (Winter E., *Die Brüder Daniel Ernst und Johann Jablonsky und Russland*, în *Acta Comeniana*, Vol. XXIII, Praga, 1965, S. 137. Document nr. 12; Truțer T., *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în *Forum*, 1971. nr.10, p. 79).

Original: Hartă pierdută sau nedescoperită

23. Dacia vetus et nova. (Dacia veche și nouă)

(Discuția privind această hartă vezi: Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Activitatea tipografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Dimitrie Cantemir: dimensiuni ale universalității. Studii. Sinteze. Eseuri*, Chișinău, 2008, p. 101-119).

Original: Hartă pierdută sau nedescoperită

24. Hronicul Vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor. Întâi pre limba latinească...

Precum reiese din varianta românească a *Hronicului*... D. Cantemir a elaborat această lucrare „Întâi pre limba latinească”, ante 1717, „iară acmu pre limba româniască scos ... În Sanct Petersburg annul (7225) 1717”.

Original: Titlul lucrării în originalul latin nu se cunoaște. Se admite că manuscrisul latin a fost pierdut în naufragiu pe Marea Caspică, în 24-26 iulie 1722.

25. Hronicul Vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor. Întâi pre limba latinească, iară acmu pre limba româniască scos cu truda și ostenința lui Dimitrie Cantemir Voievodul și de moșie domn a Moldovii și a svintei rossiestii împărății cniadz. În Sanct Petersburg annul (7225) 1717. În „limba româniască”.

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otdel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Mss. nr. 1420. (Rusia, exemplar cu adnotări autografe ale lui D. Cantemir: 1717-1723). – 343 f., numerotarea originală paginală: 1-686; (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

1. Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Fond Blaj, mss. rom. nr. 83 (adus de la Viena în 1730 de Inocențiu Micu-Klein) *Hronica românilor*, datat ante 1723, incomplet, azi lipsesc: titlul, începutul (până la cap. III, din cartea I a *Prolegomenelor*), sfârșitul (după cartea X, cap. IV) și mai multe file din cuprins, în 8°, 389 file. Apreciată drept prima copie făcută de D. Cantemir sau de un diac al său.

2. Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Fond Blaj, mss. rom. nr. 46 *Fragment din istoria lui Cantemir* (copie de Constantin Dimitrievici, la Blaj, 1756-1757 după mss. nr. 83), în folio, 608 p., text cu lipsuri la început și la sfârșit.

3. Biblioteca Academiei Române, București, mss. rom. nr. 113 (copie în chirilică din 1835 de Samuil Botezat), 681 p. (341 f)+LXII (*Tabla hronologhicească și Scara*), lipsește textul latinesc al *Pridosloviei*.

4. Biblioteca Academiei Române, București, mss. rom. nr. 293-294 (Textul Hronicului imprimat la Iași 1835-1836 – *fase-ă-fase* cu copia manuscrisă făcută de Gr. Tocilescu după originalul de la Moscova în 1878).

5. Biblioteca Academiei Române, București, Microfilm nr. 52 (din anul 1957), foto copie mss. nr. 26 după microfilm nr. 52.

Ediție princeps:

În limba română cu caractere chirilice: Cantemir Dimitrie, *Hronicul romano-moldo-vlahilor – alcătuit de Domnul Moldovei Dimitrie Cantemir – la anii 1710 ...*. În 2 volume. Ediție îngrijită, introducere și note de Gheorghe Săulescu. Vol. I, Iași, 1835, LXXI+X+365 p.; Vol. II, Iași, 1836, X+402+CVII p.

În limba română: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VIII: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor întâi pre limba Latinească izvodit, iar acmu pre limba Româniască scos cu truda și ostenința lui Dimitrie Cantemir voevodul și de moșie Domn a Moldovii și a svintei Rossieniști Kniaz*. În Sanct Petersburg anul (7225) 1717. Publ. sub auspiciile Acad. Române de pe originalul mss. al aut., păstrat în Arhivele principale din Moscova ale Min. de Externe de G. Tocilescu, București, Inst. de Arte Grafice "Carol Gödl", Succesor Ion A. Rasidescu, 1901, LXXIII+891 p.

În limba română, ed. critică: Cantemir Dimitrie, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Ed. îngrijită, studiu introductiv și indici de Stela Toma. În 2 volume, București, Ed. Minerva, vol. I, 1999, 288 p; Vol. II, 2000, 336p.

26. Loca obscura in Cathechisi, quae ab anonymo aunore slaveno idiomate edita et Pervoe uenie otrokom intitulata est, dulucidata autore Demetrio Cantemirio / Темные места в Катехизисе (Locuri întunecate în Cathechismul publicat de un autor anonim în limba slavonă și intitulat Pervoe uenie otrokom, lămurite de principele Dimitrie Cantemir).

Original:

Biblioteca de Stat a Rusiei, (Российская Государственная Библиотека), fosta „V.I.Lenin”, Moscova, Fond. 173 (Музейное собрание), Mss. nr. 277. (Rusia cca 1720, răspuns în limbele latină și rusă lui Teofan Prokopovič la lucrarea *Pervoe uenie otrokom*). – 129 p. sau 67 f. (20,0 x 15,5 cm). Inițial s-a păstrat la Biblioteca Lavrei Sf. Sergiu, alături de celelalte scrieri ale lui D.C., un volum de 247 p. în 4°.

Copii:

1. Biblioteca Națională a Rusiei, fosta bibliotecă Publică „M.E. Saltikov-Șchedrin”, Sankt-Petersburg, Osnovnoe sobranie, Colecția „F.A.Tolstoi”, Mss. nr. 217, (copie de pe textul rusesc: prima jumătate a sec. al XVIII-lea, de Ivan Ilinski).

2. Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin, nr. 76, f. 101-224^v.

3. Biblioteca Academiei Române, București, Microfilm nr. 2.

Lucrare rămasă în manuscris.

27. Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Ottomanicae (Istoria creșterii și descreșterii curții otomane)

27.1 Incrementorum & decrementorum Aulae Othomanicae sive aliothmannicae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres

Original:

Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Massachusetts din S.U.A., mss latin, nr. 124. 1064 p. (31,7 X 20). Facsimilul vezi: Cădea Virgil, *The original manuscript of the History of the Ottoman Empir by Dimitrie Cantemir*, in Demetrius Cantemir. *The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original latin text of the final version revised by the author* / Dimitrie Cantemir, *Creșterile și descreșterile Imperiului*

Otoman. Textul original latin în formă finală revizuit de autor. Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge, Mass. Ed. de Cădea Virgil, , București, Ed. Roza Vânturilor, 1999, p.1-1064.

27.2 Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae, I. Incrementa Aulae Othomanicae 611-1083 (1214-1672).

Original:

Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). Fond 25 (Dimitrie Cantemir), Mss. nr. 1. (Rusia, exemplar redactat de autor, în limba latină, cca 1714–1716). – 252 f. (?) și numerotare paginală 504, (32,0 x 21,0 cm).

27.3 Annotationes ad Historiae Othomanicae, I.

Original:

Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). Fond 25 (Dimitrie Cantemir), Mss. nr. 2 și 5/1084. (Rusia, exemplar redactat de autor, în limba latină, cca 1714-1716). – 130 f. ? și numerotare paginală 260, (32,0 x 21,0 cm).

27.4 Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae, II. Decrementa Aulae Othomanicae 1084-1122 (1673-1711).

Original:

Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). Fond 25, (Dimitrie Cantemir), Mss. nr. 3. (Rusia, exemplar redactat de autor, în limba latină, cca 1714 - 1716). – 130 f. și numerotare paginală 260, (32,0 x 21,0 cm).

27.5 Annotationes ad Historiae Othomanicae, II.

Original:

Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). Fond 25, (Dimitrie Cantemir), Mss. nr. 4. Fragment, 52 f. Fond 25 (Dimitrie Cantemir), Mss. Nr. 6/1085. (Rusia, exemplar redactat de autor, în limba latină, cca 1714-1716). – 112 f. și numerotare paginală 224, (32,0 x 21,0 cm).

27.6 Возвышение и падение дома османов.

În 1719 din porunca lui Petru I, „*Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Ottomanicae*” a fost tradusă din limba latină în cea rusă și copiată pe curat de Dimitrii Grozin în vederea pregătirii pentru tipar (*Описание документов и дел хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода*, т. 1 (1542-1721), Спб., 1868, с. 121), iar prin alt ucaz din 1725 împăratul cerea publicarea cât mai urgentă a acestui tratat (Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I, Москва-Ленинград, 1945, № 142, 145).

Manuscris nedescoperit sau pierdut

27.7 Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae, I (1300-1672).

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив

Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rucopisnii otel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), inv. 15, Mss. nr. 1362. (Rusia, text în limba latină, cu foaia de titlu în limba italiană („Deu Accrescimento e Decadenca deu Impero Othomano o sia Epitome deu Istoria Turca. Parte Prima che contiene l'Accrescimento dal MCCC, al MDCLXXII. Originalmente Scritta in Latino da Demetrio Cantemir, Principe de Moldavia, gia tradatta in Inglese da Nicolo Tindal, ed ora in Italiano da Antioco Principe Cantemir Figlio deu Autore”), prima jumătate a sec. al XVIII-lea). – 251 f. (32,0 x 21,0 cm).

27.8 Annotazioni [Note la partea I a *Istoriei Curții Otomane* de Dimitrie Cantemir].

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rucopisnii otel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), inv. 15, Mss. nr. 1366. (Rusia, traducere în limba italiană de Antioh Cantemir: cca 1738). – [193 f. + 10 file albe]; numărul paginilor de la 1 la 406 (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin, nr. 74 text, 75 note.

Ediții princeps:

În limba engleză: *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire. Part I. Containing the Growth of the Othman Empire, from the Reihn of Othman the Founder, to the Reign of Mahomet IV.* That is, from the Year 1300, to the Siege of Vienna, in 1683. Writter Originally in Latin by Demetrius Cantemir, late Prince of Moldavia. Translated into English, from the Author's own Manuscript, by N. Tindal, M.A. Vicar of Great Waltham in Effex. Adorn'd with the Heads of the Turkish Emperors, Ingraven from Copies taken from Originals in the Grand Signor's Palace, bz the late Sultan's Painter. London: Printed for James, John, and Paul Knapton, at the Crown in Ludgate Street. MDCCXXXIV (1734), p. 1-272+ 1 portret Cantemir + 1 f. dublă plan.

The History of the Othman Empire. Part II. The History of the Decay of the Othman Empire, from the Reign of Mahomet IV. To the Reign of Ahmed III. Being the History of the Author's own Times. Writter Originally in Latin by Demetrius Cantemir, late Prince of Moldavia. Translated into English, from the Author's own Manuscript, by N. Tindal, M.A. Vicar of Great Waltham in Effex. Adorn'd with the Heads of the Turkish Emperors, Ingraven from Copies taken from Originals in the Grand Signor's Palace, bz the late Sultan's Painter. London: Printed for James, John, and Paul Knapton, at the Crown in Ludgate Street. MDCCXXXV (1735), p. 273-460+ 21 portrete ale sultanilor.

În limba franceză: *Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence.* Avec des Notes très-instructives. Par S.A.S. Demetrius Cantemiri Prince de Moldavie. Traduite en François par M. de Jonquières Commandeur, Choanoine Régulier de l'Ordre Hospitalier du Saint Esprit de Montppellier., In 4 volumes, Paris, MDCCXLIII (1743), 12°, CXLIV +366 p. (vol. I); 502 p. (vol. II); 576 p. (vol. III); 572 p. (vol. IV).

Histoire de l'Empire Othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence. Avec des Notes très-instructives. Par S.A.S. Demetrius Cantemir Traduite en François par M. de Jonquières. Commandeur, Choanoine Régulier de l'Ordre Commandeur, Choanoine Régulier de l'Ordre Hospitalier du Saint Esprit de Montppellier. Tome I-II. A Paris: Chez Le Clere Père & Fils, MDCCXLIII (1743), 4+XLVIII+340 p. (tom. I) + 390 p. (tom. II).

În limba germană: *Geschichte des Osmanischen Reichs nach seinem Anwachs und Abnehmen*, beschrieben von Demetrie Kantemir, ehemaligem Fürsten in Moldau. Nebst den Bildern der türkischen Kaiser, die ursprünglich von den Genalden in dem Serai durch des Sultans Hofmaler sind abgenommen worden. Aus dem Englischen übersetzt, Hamburg, bey Christian Herold, 1745, 64+853 S. + 21 f. portr., +1 f. hartă

Geschichte des Osmanischen Reichs nach seinem Anwachs und Abnehmen, beschrieben von Demetrie Kantemir, ehemaligem Fürsten in Moldau. Nebst den Bildern der türkischen Kaiser, die ursprünglich von den Genalden in dem Serai durch des Sultans Hofmaler sind abgenommen worden. Aus dem Englischen übersetzt. In 2 volumes, Hamburg, bey Christian Herold, 1745, S. 1-408 (vol.I); S. 411-853 (vol.II).

În limba rusă: Кантемира Дмитрий Константинович, *История Турецкого государства от самого основания оногo до новейших времен.* Перевод с немецкаго. Часть 1-2, Москва, Университетская типография, 1828, 103 +91 с.

În limba română: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, Tom. III. *Istoria Imperiului Ottomanu. Creșterea și scăderea lui.* [În 2 părți]. Partea I. a *Istoriei Osmane*, care cuprinde creșterea Imperiului Osmanu de la domnia lui Osmanu fondatorul aceluia până la domnia lui Muhamedu IV: adica de la anulul 1300 până la obsidiunea Vienei în anulul 1683/ cu note forte instructive de Demetriu Cantemiru, Principe de Moldavia. Trad. română de dr. Iosif Hodosi, București, Ed. Soc. Academice Române, 1876, 41+3+410 p.

Operele Principelui Demetriu Cantemiru, Tom. IV. *Istoria Imperiului Ottomanu. Creșterea și scăderea lui.* [În 2 părți]. Partea II. a *Istoriei Osmane*, care cuprinde scăderea Imperiului Osmanu de la domnia lui Muhamedu IV până la domnia lui Achmedu III: adica de la anulul 1683 până la anulul 1712: fapte istorice, petrecute pe câtu se aflase însuși auctorele în viață/ cu note forte instructive de Demetriu Cantemiru, Principe Moldaviei. Trad. de dr. Iosif Hodosi, București, Ed. Soc. Academice Române, 1878, p. 411-807, CXXXVI p.

În limba turcă: Dimitri Kantemir, *Osmanli İmparatorluğu'nun yükseliş ve çöküş tarihi.* 2 cilit. İstanbul, Cumhuriyet, 2002. Vol. 1, 564 p.; vol. II, 560 p. [după *Istoria Imperiului Otoman*, traducere de I. Hodosi, București, 1878].

28. De regimine Othmani Imperir (*Despre orânduirea de stat și ocârmuirea Imperiului Otoman*), scriere pierdută sau încă nedescoperită.

29. De statu politico aulae othomanicae (*Despre starea politică a curții otomane*) scriere pierdută sau încă nedescoperită.

(Lucrare arătată ca finisată de D. Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman* și considerată pierdută în naufragiul din Marea Caspică. Se admite că titlul lucrării a fost formulat de T.S.Bayer. Discuția vezi: Harea Vasile, *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh*. Studii. Ed. de Sorina Bălănescu și Mihail Harea, Iași, 1999, p. 53-55). *Nota bene:* La nr. 28, 29 poate fi vorba de una și aceeași lucrare, dar precum obișnuia D.Cantemir referindu-se la lucrările sale le menșiona cu titluri modificate.

30. Слово панегирическое в похвалу святого великомученика Димитрия Фесалонитского древле княжества наследника, нынеже царства Христова со-наследника достойнешаго от Светлейшаго князя Антиоха Кантмира его царского освещеннейшаго величества Преображенского полку солдата грядущу десятому возрасту его лету в святом господа спаса нашего монастыре государс-

твенным славенолатинским коллегием красящемся на греческом диалекте проповеденное. В царствующем граде Москве лета господня 1719 октября в 26 день томуже победоносцу уставленный (Cuvânt Panegiresc de laudă Sfântului mucenic Dimitrie din Thesalonik, urmaș al vechiului principat, preavrednic și astăzi comostenitor al împărăției lui Hristos, de la Prealuminatul principe Antioh Cantemir, soldat al preasfințitului regiment împărătesc Schimbarea la Față în mersul celui de al zecelea an al vârstei sale în colegiul slavo-latin de pe lângă Sfânta noastră mănăstire Mântuirea Domnului rostit în chipul cel mai frumos în dialectul grec. În urbea împărătească Moscova, anul Domnului 1719 octombrie în 26 zile așezat [cu hramul] aceluiși purtător de biruință). Se admite a fi scrierea lui Dimitrie Cantemir.

Originalul în l. greacă: pierdut sau nedescoperit

Traducerea în l. rusă (I jum. sec. XVIII): Muzeul Istoric de Stat (Государственный Исторический Музей), Moscova. Fond. Епархиальное собрание, № 1011. Mss. rus, copertat în vol. aparte, 7 f.

31. «План Константинополя или Царя града, иже прежде нарекался Византия, древле же Вигос. Завоеван Мухаммедом вторым лета господня 1453 месяца маиа в 29 день. Нарисованный князем Димитрием Кантемиром. Грав[ер] Алексей Зубов, 1720» (Planul Constantinopolului sau a Tarigradului, numit odinioară Bizanț, iar în antichitate Vigos. Cucerit de Mehmed al doilea anul Domnului 1453 luna mai în 29 zile. Desenat de principele Dimitrie Cantemir. Gravor Alexei Zubov, 1720)

Originalul în l. latină: pierdut sau nedescoperit.

Matrită de aramă a hărții în l. rusă:

În Colecția Muzeului Ermitaj din Sankt-Petersburg.

Copii:

Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, БАН V P K/47, fără semne de apartenență; БАН V P K /46, exemplar din biblioteca tipografiei Sinodale. Hartă gravată rusă 59,5 x 82,5, în 2 coli de hîrtie înțeleasă împreună, exemplare din colecția personală a lui Petru I. În plan sunt trecute 162 monumente arhitectonice, inclusiv la nr. 101 „Palatul lui Dimitrie Cantemir”, imaginea căruia este plasată și în colțul de jos dreapta al „Planului Constantinopolei”.

Ediții:

În limba engleză: „A plan of Constantinople”, în *The History of the Othman Empire*. Partea I, 1734, între p. XVI și 1, 1 filă dublă adițională. Aceeași hartă reprodușă în ed. din 1756.

În limba germană: „Grundriss von Constantinopel”, în *Geschichte des Osmanischen Reichs nach seinem Anwachsen und Abnehmen*, 1745, între p. 771 și 772, 1 filă dublă adițională.

32. Письмо князя Димитрия Кантемира к графу Гавриилу Головкину, 1721-1722. (Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către contele Gavriil Golovkin)

Copii:

Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg, БАН V P K/47, fără semne de apartenență; БАН V P K /46, exemplar din biblioteca tipografiei Sinodale.

Ediția princeps:

În limba română: Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către contele Golovkin (trad. și publ. De Nicolae Gogoneață), în *Revista de filozofie*, București, XVII, 1970, nr. 1, p.107-110.

33. Collectanea orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta e autographo descripta, (Colecția orientală. Diverse file extrase din descrierea autografă a Principelui Dimitrie Cantemir), 1722-1726.

Original:

Arhiva Institutului de Studii Orientale al Academiei de Științe a Rusiei, Sankt-Petersburg (Институт востоковедения Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей). nr. 60, în 4°, 54 p.

Copii:

Biblioteca Academiei Române, București. Mss. latin, nr. 76, f. 409-439.

Ediție princeps:

În limba latină: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VII: Vita Constantini Cantemyrii Cognomento Senis, Moldaviae Principis; *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descripta*, Publicate după manuscrisele din Biblioteca Museului Asiatic din Sankt Petesburg, București, Tipografia Academiei Române, 1883, 32 p. + 25 desene

34. De muro Caucaseo. (Despre Zidul Caucazian), 1722,

Original: nedescoperit

Ediții princeps:

În limba latină: *De muro Caucaseo*. Publicat de T. S. Bayer, în: *Comentarii Academiae Scientiarum Petropolitanae*, Vol. I., St Petersburg 1726, p. 425-463;

În limba rusă: *О Стене Кавказской*. Перевод И.Ильинский, в кн.: *Краткое описание Комментариев Академии Наук, Санкт Петербург*, 1728, ч. 1, с. 167-207;

35. De muro Caucaseo. Hartă întocmită în timpul campaniei persane din 1722-1723 a lui Petru I în Caucaz.

Originalul: nedescoperit

Copii:

1) „Tractus Orientalis Caucasi cum vestigiis muri veteris in eo ducti, descriptus a Celsissimo Principe Demetrio Cantemiro”, 1728, copia unui cartograf anonim, Departamentul geografic al Academiei de Științe din Petersburg, cu dimensiunile 21 x 16,5 cm.

2) „Карта местности на Кавказе с изображением стены и дороги от Пирдочинской (Пирдемиской) до Шемахи (Кимахи), близ г. Дербента”. Scara în stânjeni, 63 x 65 cm. Lucrarea topografico-cartografică a făcut parte din colecția lui Petru I. În notele explicative ale editorilor catalogului se arată că harta a fost întocmită în primul pătrar al sec. al XVIII-lea, fiind executată cu pana și pensulă în tuș. Harta este fără titlu. Notele convenționale în limba latină, plasate pe verso-ul hărții, sunt întocmite în al doilea pătrar al sec. al XVIII-lea. Pe hartă colinele sunt însemnate prin mușuroaie, localitățile – prin căsuțe. Harta este desenată pe câteva foi înțeleasă una de alta. În catalogul biroului geografic, întocmit în 1735, harta este intitulată: «Стена близ Дербента чрез Князя Кантемира». Planul se păstrează în depozitul de hărți al Bibliotecii Academiei de Științe din Sankt-Petersburg, nr.738, Оп. Алек., nr. 340 «Стена близ Дербента чрез Князя Кантемира».

36. Curanus. De Curani etymologico nomine (Curanus. Despre etimologia numelui Curanus)/ Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane]

Original:

Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Rukopisnii otel biblioteki Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva Inostrannih Del), Ms. nr. 1325. (Rusia, 1718-1719, s-a păstrat în două redacții în limba latină: una scurtă *Curanus*, f.2-43^v, numerotarea originală paginală cu unele reluări și omisiuni – 1-73; și *De Curani etymologico nomine [Sistemul]*, versiunea amplificată, f. 44-128^v; în numerotarea originală paginală se atestă lipsuri considerabile. Dimensiunile (32,0 x 21,0 cm).

Copii:

1. **Biblioteca Academiei Române, București.** Mss. latin, nr. 76, f. 41-100^v (Fragment, copie de Gr.Tocilescu).

2. **Archiwum Akademii der Wissenschaften der Deutschland, zu Berlin, I-V-Bd.** 3, f. 38^r – 41^r (Fragmente în limba germană).

3. **Biblioteca Națională a Federației Ruse, Sankt Petersburg** (fosta bibliotecă publică „Saltăkov-Șcedrin”), Fond M.P.Pogodin, mss. 1204, f. 179-340. (Fragment în limba bulgară, traducere 1805 de Sofronii Vrăcean, episcop de Vrața, după ediția din 1722.)

Ediție priceps:

În limba rusă: Кантемир Дмитрий, Книга Система или состояние мухаммеданских религий. Напечатана повелением его величества Петра Великого императора и самодержца всероссийского. В типографии царствующего Санктпетербурга. Лета 1722, Декабря в 22 день. [Перев. на русс. яз. Ивана Ильинского и Дмитрия Грозина], 4°, 5+12+8+379 c. [1050 ex.]

În limba română variantă de revistă: Principele Dimitrie Cantemir. Despre Coran. După copia latinească de la Academia Română, acum mai întâi tălmăcit și tipărit în românește de Ioan Georgescu, Cernăuți, Ed. revistei Analele Dobrogei, 1927, 57 p., Extras din *Analele Dobrogei*, 7 (1927), p. 67-121. [după mss. lat. nr. 76 de la BAR];

În limbile rusă și română volum aparte: Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. VIII. Tom II. *Sistemul sau Întocmirea religiei muhammedane*. Traducere, studio introductiv, note și comentarii de Virgil Cândea. Text rus îngrijit de Anca Irina Ionescu, București, Editura Academiei Române, 1987, 710 p.

37. History of the Mahometans, from the time of the false Prophet Mahomet, to the first Turkish Emperor (Istoria mahomedanilor de la falsul profet Mahomed până la primul sultan al Imperiului turc).

Originalul: pierdut în naufragiu pe Marea Caspică, în 24-26 iulie 1722. (Titlul reprodus după: *The Life of Prince Cantemir*, nr 8, in *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire. Part I-II*. London, 1734-1735, p. 460).

38. Memorii către Petru cel Mare (1711 și 1718)

Originalul: Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), fosta Центральныи Государственный Архив Древних Актов (ЦГАДА), Moscova, Фонд 68, оп. 1, 1717, ед. хр. 2, л.2-5; оп. 1, 1718, ед. хр. 1, л. 4-7°.

Copii:

Arhivele Statului, București. Fond Microfilme Rusia, rola 17, cadrele 550-556; 598-604. Biblioteca Academiei Române, București. Mss.326, f. 246v – 249; 252-257.

Ediție princeps:

În limba română: Ciobanu Ștefan, Dimitrie Cantemir în Rusia, în *Analele Academiei*

Române, mem. Sect. Literare, Ser. III, tom. II, mem. București, 1925, p.130-134, doc. XIII; 135-137, doc. LXIV.

În limbile rusă și română: Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol.VI, tomul II, *Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor. Memorii către Petru cel Mare (1717 și 1718)*, Cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea. Ediție critică, studiu introductiv, note și comentarii de Paul Cernovodeanu, în colaborare cu Alvina Lazea, Emil Lazea, Mihail Caratașu, București, Ed. Academiei Române, 1996, p. 218-225, 246-251.

39. Manifestul lui Petru cel Mare, 1722, către popoarele Caucazului și Persiei. Alcătuit în limba rusă și tradus în limbile tătară, turcă și persană de D. Cantemir. Tipărit între 13- 15 iulie 1722 la Astrahan în limbile orientale arătate cu litere arabe, într-un tiraj de 1000 exemplare, confecționate după schițele lui D.Cantemir, acesta participând și la culegerea textului în tipografia de campanie pe care o conducea din porunca țarului. (Каримуллин А.Г., У истоков татарской книги (от начала возникновения до 60-х годов XIX века), Казань, 1971, с. 72-80).

În aceeași tipografie Manifestul a fost tipărit și în limba germană. Un exemplar în limba turcă (cu litere arabe) cu traducere în l. germană se păstrează în Arhiva Institutului de orientalistă din Sankt-Petersburg (Архив института Востоковедения. Петербургского отделения института Востоковедения РАН.)

Ediție priceps:

În limba germană: Lozovan E., D.Cantemir et L'Expansion russe au Caucase (1722-1724), dans *Revue des études roumaines*, XIII-XIV, Paris, 1974, p. 97-98.

40. Замечания Д. Кантемира на проект указа по гражданским делам правительствующего Синода

Originalul: Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Фонд 248, Оп.3, Кн. 95, лл. 14-15 (Rusia, 1722).

Ediție princeps:

În limba rusă: Замечания Д. Кантемира на проект указа по гражданским делам правительствующего Синода, в ст.: Семенова Л.Е., Научная деятельность Дмитрия Кантемира в России, в кн: *Florilegium. К 60-летию Б.Н.Флори*, Москва, Языки русской литературы, 2000, с. 296-310.

41. Члены веры христианския кратчайшия в употребление от мухаммеданской тмы к свету увангелския истины обращающимся, по вопросам и ответам [Катехизис]. (Membrilor credinței creștine ce au trecut de la întunericul muhamedan la lumina adevărului evanghelic întru folosință aceste întrebări și răspunsuri pe scurt) [Catehism turcesc].

Originalul: Arhiva Centrală Istorică de Stat, Sankt-Petersburg (Центральный Государственный Исторический Архив (ЦГИА), Санкт-Петербург, Фонд 796, оп. 4, № 332, л. 1° – 8°, in folio, în limba rusă (Rusia, 1722). Catehismul alcătuit inițial în limba turcă cu caractere arabe și tradus în limba rusă pentru a-l prezenta spre aprobare Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse. Cuprindea 20 de întrebări și răspunsuri la care erau anexate 27 dintre cele mai importante rugăciuni creștine zilnice. S-a păstrat varianta rusă a celor 20 de întrebări și răspunsuri, precum și o filă-probă de tipar (20 x 15 cm) cu text paralel în rusă și turcă în tipografia de campanie.

Se pare că D. Cantemir a pregătit și o variantă în limba latină a acestui catehism: **Demitrii Cantemiri Principis Moldaviae initium Catechismi Turcici et Russici, 1723**. (Titlul latin reprodus după: Nandriș Grigore, *Rumanian exiles in 18th century Russia. Appendix D: Demitrii Cantemiri Principis Moldaviae initium Catechismi Turcici et Russici*, in *Revue des études roumaines*, Paris, I, 1953, p. 69-70).

Varianța latină pierdută sau neidentificată.

Copii: Hunterian Museum Library, Glasgow, nr. 211, Fasciculus Mss. Orientalium

Bibliografie

1. Alexandrescu Vlad. *Un manuscript inedit et inconu de Démètrie Cantemir: L'épître dédicatoire du traité Sacro-Sanctae Scintiae Indepingedis Imago*, în *ARCHÆVS. Studii de Istorie a Religiei*, București, VII, 2003, fasc. 3-4, p. 241-269.
2. Alexandrescu-Dersca Bulgaru M.M. *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman*, în *Studii. Revistă de istorie*, București, tom. 26, 1973, nr. 5, p. 987.
3. Căndea Virgil. *Mărturie românească peste hotare. Mică enciclopedie*. Vol. II, București, 1998, p. 136, nr. 2.
4. Cernovodeanu Paul. *Le plan de Constantinople par Démètrie Cantemir*, în *Revue des études sud-est européennes*, XXVII, 1989, nr. 1-2, p. 35-47.
5. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. *Descrierea Moldovei de Dimitrie Cantemir în cultura europeană*. Studiu monografic și anexă facsimilată a manuscrisului în limba latină *Historicae Moldaviae. Partes Tres*. [Descrierea Moldovei] de Dimitrie Cantemir din Biblioteca regională „A.M.Gorki” din Odessa, Chișinău, Ed. Pontos, 2004, 596 + XXIV p.
6. Eșanu Valentina, Eșanu Andrei, *Studiul introductiv*, în *Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, București, Ediție București, Ed. Institutul Cultural Român, 2007, p. 5-121.
7. Eșanu, Andrei. *Manuscrisul latin din Odessa al „Descrierii Moldovei”, în 330 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir, personalitate marcantă a culturii europene*. Comunicări prezentate la cea de-a XII-a Sesiune Științifică a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” 23-25 mai 2003, București, 2004, p. 14-18.
8. Gorovei Ștefan S., *Dimitrie Cantemir – o scriere pierdută*, în *Cronica*, Iași, 1983, an. 18, nr. 44 (927), p. 7.
9. Harea Vasile. *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh*. Studii. Ed. de Sorina Bălănescu și Mihail Harea, Iași, 1999, 53-54.
10. Holban Maria și Demeny Ludovic. *Originalul și traducerea latină a „Diplomei lui Petru I” dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condițiile tratatului moldo-rus din 1711*, în *Studii. Revistă de istorie* (București), Tom 26, 1973, nr. 5, p. 1067-1078.
11. <http://www.vostlit.narod.ru/> „Восточная литература”.
12. Lozovan E. *D. Cantemir: „Panegyrique de Pierre le Grand”, în RIDS*, Copenhagen, 1981, nr. 92, 51 p.
13. Nicola I. *Un manuscris românesc al „Descrierii Moldovei” de Dimitrie Cantemir*, în *Limba și Literatură*, București, 1970, vol. 25, p. 159-161.
14. Panaitescu P.P. *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 205.
15. *O descoperire senzațională: D. Cantemir, un manuscris necunoscut*. Interviu cu Vlad Alexandrescu, în *România Liberă*, București, 2004, nr. 10, p. 16-17.
16. Pelin Valentina. *Manuscrisele lui Dimitrie Cantemir în arhivele Rusiei*, în *manuscris*
17. Tappe E.D. *Another specimen of Dimitrie Cantemir's Map of Moldavia*, în „*Revue des études roumaines*”, Paris, 1957, nr. 3-4, p. 220.
18. [Бантыш-Каменский Н.Н.], *Родословие князей Кантемиров*, в кн. Беер [Феофил Сигфрид]. *История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнзей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, с. 314).
19. Димитрий Кантемир. *Избранные философские произведения*. Изд. Г. Бобынэ Chișinău, Ed. Cartea Moldovei, 2003, 360 p.

20. Елеонская А.С. *Панегирик 1719 г. Из литературного наследия семьи Кантемиров*, в кн. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология*. Ежегодник 1990, Москва, 1992, с. 28-33.

21. Рафиков А. Х. *Дмитрий Кантемир и его катехизис на турецком языке*, в кн: *Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX в.*, Ленинград, 1979, с. 123-141.

22. Рафиков А. Х., *Очерки истории книгопечатания в Турции*, Ленинград, 1973, с. 59.

23. Семенова Л.Е., *Научная деятельность Дмитрия Кантемира в России*, в кн: *Florilegium. К 60-летию Б.Н.Флори*, Москва, Языки русской литературы, 2000, с. 296-310.

24. Lozovan E., *D. Cantemir et L'Expansion russe au Caucase (1722-1724)*, dans *Revue des études roumaines*, XIII-XIV, Paris, 1974, p. 102-105.

25. Toma Stela, *Copiile manuscrise ale Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor de Dimitrie Cantemir*, în *Studii și cercetări lingvistice*, LIX, București, nr. 1, ianuarie-iunie, 2008, p. 251-265.

26. Nandriș Grigore, *Appendix D: Demitrii Cantemiri Principis Moldaviae initium Catechismi Turcici et Russici*, in *Revue des études roumaines*, Paris, I, 1953, p. 69-70.

SUMMARY

The paper *Dimitrie Cantemir's work in manuscripts and rinces rinces*. Collection attempts to follow the destiny of the Moldovan prince's work through original manuscripts, copies and editions form the end of the 17th century to the present date. More than 40 literary and scientific works have been thus identified (compared to the number of 21 included in the lists of Cantemir's works worked out before us), also showing the archive and library storage numbers of the original works and later copies, as well as first editions of this books in different countries.

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНТИОХА КАНТЕМИРА

В. ГРОСУЛ

За последние триста лет о жизни и деятельности Антиоха Кантемира накопилась значительная литература. Естественно, что большинство изданий вышло на русском языке, но имеются и специальные работы о нем на французском, немецком, итальянском, румынском¹ и других языках. Прежде всего эти авторы обращали внимание на литературное наследство Кантемира, но многие из них не обошли и служебной его деятельности, прежде всего его пребывания в качестве дипломатического представителя России в Лондоне и Париже. Большой вклад в разработку темы о дипломатической деятельности А.Кантемира внес известный русский литературовед и педагог В.Я. Стоюнин.² Еще в 60-х гг. XIX в. он опубликовал двухтомник сочинений, писем и переводов Кантемира, где поместил также значительное количество реляций его из Лондона и Парижа. В то же время он издал в журнале «Вестник Европы» две капитальные статьи о его жизни в столицах Великобритании и Франции, обратив значительное внимание на его работу в качестве дипломатического представителя России.

Сегодня без работ В.Стоюнина не может обойтись ни один исследователь творчества известного сатирика. Тем не менее, на исследовании истории дипломатической службы Кантемира, отнюдь, не была поставлена точка. Значительный вклад в эту область внес другой русский исследователь, профессор Варшавского университета В.Н. Александренко. Он проделал огромную работу и подготовил к изданию три солидных тома реляций А.Кантемира из Лондона. Кроме того им было издано два тома о деятельности русских дипломатических агентах в Лондоне в XVIII в., где заметное место занимают материалы, в том числе и документальные, о Кантемире. К пребыванию Кантемира за границей Александренко обращался и в других своих работах. Дипломатическая деятельность Кантемира находит отражение и в наследии других русских и зарубежных авторов. О ней можно прочитать в художественно-публицистических книгах А.Западова и В.Иванова,³ в работах И.И. Шимко, Л.Н. Майкова, М.И. Радовского и др. В 1893 г. в Петербурге, в серии «Жизнь замечательных людей» вышла книжка Р.И.Семетковского о Кантемире, где имеется, хоть и небольшой, но отдельный раздел под названием «Кантемир, как дипломат».

Вообще, обойти темы о дипломатической деятельности Кантемира не мог ни один исследователь занимавшийся его творчеством, поскольку служебная и литературная его работа были столь переплетены, что разделение их привело бы к искажению понимания его литературного наследия. К тому же из неполных 36 лет прожитым этим человеком, который с полным правом называется основателем русской гражданской литературы, 12 лет он провел на дипломатической службе – большую часть своей сознательной жизни. Нет нужды говорить, как пребывание его за рубежом повлияло на его литературное творчество, сколько новых мыслей

у него там появилось в результате знакомства с зарубежной литературой, встреч с заграничными учеными, писателями, государственными деятелями, и вообще, с новыми местами, можно сказать, с другой цивилизацией.

Если великий русский поэт А.С.Пушкин, работавший, как известно, в системе Министерства иностранных дел, изначально готовился к этой службе и в этой связи был направлен на учебу в знаменитый Царскосельский лицей, то Кантемир в молодости о карьере дипломата и не помышлял. Хотя и просил Петра I разрешить отправиться за границу для продолжения учебы. Тяга к знаниям у него проявилась еще в детстве и его успехи в учебе были весьма значительными. Некоторые авторы подчеркивают, что именно потому, что он был наиболее талантливым из своих братьев, именно потому отец завещал ему все свое наследство. Способности А.Кантемира, видимо, сыграли здесь свою роль, но, главное, на наш взгляд было не в этом. Просто в связи с давней молдавской традицией в Молдавии господствовал минорат и наследство в силу его переходило именно к младшему сыну.

Но образованность А.Кантемира, его выдающиеся способности, конечно, сыграли свою роль в том, что он станет представителем России сначала в Лондоне, а затем и в Париже, то-есть получил наиболее важные в то время посольские должности. Как правило, послами России в XVIII в. становились представители наиболее знатных российских дворянских семей. Но и здесь у него было все в порядке. Его отец – господарь Молдавии, после переселения в Россию получил княжеское достоинство и обширные поместья возле Харькова и Москвы. Он занял в России прочное место и являлся одним из самых приближенных советников Петра I. Многократно цитировалась та оценка, которую Петр дал Дмитрию Кантемиру в своей записной книжке: «онный господарь человек зело разумный и в советах способный». Собственно после самого Петра I Д.Кантемир считался четвертым по своей значимости человеком в Российском государстве, уступая лишь А.Д.Меншикову, Г.И.Головкину и В.В.Долгорукову. Как обращено внимание в современной литературе, подпись Д.Кантемира под «Прошением сенаторов царю Петру I о принятии им титула императора, 1721 года», также стоит четвертой.⁴ В то время порядок подобный порядок подписи строго соблюдался.

Понятно, что сын такого влиятельного сановника не мог быть незамеченным и имел все основания для продвижения по службе. Антиох поступил в самый престижный русский полк – Преображенский и хотя он был там всего лишь фендриком, а затем прапорщиком, то-есть был младшим офицером это было очень существенно. Прапорщик в Преображенском полку был выше майора в обычных армейских частях. Но возвышению его и последующему продвижению по дипломатической службе способствовало еще несколько факторов. Немалую роль сыграла его образованность. Его биограф В.Стоюнин, видимо имел основания, когда писал, «что он был едва ли не самый образованный из того русского общества, которое первое воспитывалось под влиянием петровских преобразований».⁵ Он получил хорошее домашнее воспитание, причем кроме приглашенных учителей, с ним занимался и сам его отец, затем он обучался в Московской славяно-греко-латинской академии. После смерти Д.Кантемира он попросил у Петра I дозволения отправиться для продолжения образования за границу, но царь своего согласия не дал, как полагают исследователи, потому, что намеревался основать Академию наук, при которой собирался открыть гимназию и университет, для которых нужны были учащиеся. Антиох, действительно, обучался при Академии. В числе преподавателей Кантеми-

ра были первые русские академики, приехавшие из-за границы – Байер, Бернулли, Бильфингер, Гросс, Мейер.⁶ То-есть Антиох получил не только гуманитарное, но и естественное образование. Он, например, проявлял большой интерес к математике, особенно к алгебре. Уже будучи послом в Париже он в течении двух лет прилежно занимался алгеброй под руководством видного математика П.Л. Мопертюи. Как подчеркивает Стоюнин он обладал прекрасной языковой подготовкой и еще с детства овладел древним и новым греческими языками, латынью, итальянским, молдавским, турецким и русским.⁷ По свидетельству его французского биографа, он говорил и писал по-итальянски так свободно и хорошо, как итальянец. Он также прекрасно владел французским языком, с которого сделал многие переводы на русский, а уже после того как стал послом в Лондоне изучил и английский язык.

Образованность Кантемира была хорошо известна и сослужила ему большую службу и в то время, когда он станет послом. И еще один немаловажный фактор его возвышения. Он оказал большую помощь царице Анне Иоанновне после ее воцарения на русском престоле, выступил против так называемых верховников. Здесь он был заодно с Ф. Прокоповичем и сошелся с окружением Анны Иоанновны – Э.И.Бироном и А.И.Остерманом, а также с таким видным русским политическим деятелем как А.М.Черкасский, тоже являвшимся противником верховников. Кантемир принял активное участие в борьбе двух группировок при дворе, уже основательно отраженной в литературе⁸.

Именно в доме Черкасского А.Кантемир набело переписал соответствующее прошение к императрице, где излагались настроения дворянства вопреки интересам верховников. Вместе с молодым графом Матвеевым Кантемир затем объехал гвардейские полки и кавалергардов и собрал девяносто пять подписей. Было также решено составить новый адрес, где бы содержалась просьба к ней царствовать самодержавно. Этот адрес и было поручено написать Антиоху Кантемиру. Главное содержание этого адреса заключалось в следующих словах: «...всемилоостивейше просим вас соизволить принять самодержавие, с которым царствовали ваши предшественники, уничтожить условия, присланные вашему величеству от верховного совета и подписанные вами».⁹ Активное участие Кантемира в этих событиях, сближение его с окружением императрицы, а также с Черкасским, который несколько позднее, в 1740 г. станет великим канцлером и, более того, намеревавшегося выдать за Кантемира свою единственную дочь, заметно укрепило его позиции.

Благодаря этому он смог улучшить и свое материальное существование, поскольку после смерти Петра I оно резко пошатнулось. Его брат Константин, женившись на дочери влиятельного вельможи Д.М.Голицына, смог с помощью тестя прибрать все наследство отца, а это в первую очередь десять тысяч душ крестьян и остальные дети оказались в очень трудном положении. За участие в событиях 1730 г. Антиоха и его двух братьев – Матвея и Сергея, как и сестру Марию, одарили тысячей тридцатью крестьянских домов и лично Антиох получил деревни в Нижегородском и Брянском уездах. Но участие Кантемира в движении в поддержку Анны Иоанновны способствовало и выдвижению его на должность дипломатического представителя в Лондон. В литературе, порой, приписывают это интригам Д.М.Голицына, который якобы хотел отослать Антиоха подальше от России, с тем чтобы он не претендовал на наследство. Но это мнение также уже давно опровергнуто другими авторами, которые вполне резонно подчеркивали, что Голицыны после восшествия на престол новой царицы не имел уже особой власти, а послали

Кантемира за рубеж в конце 1731 г. Правда, есть один интересный документ от 8 сентября 1729 г. составленный в силу указа Петра II, по которому было установлено взять в Коллегию иностранных дел младшего сына волоцкого господаря А. Кантемира и послать его за границу, прежде всего во Францию к послу А.Головкину для обучения языкам и наукам, с тем, чтобы он мог со временем обучиться министерским делам. Там были указаны даже соответствующие денежные суммы на его содержание. Этот документ был подписан канцлером Головкиным и А.Остерманом¹⁰ и к нему мог приложить руку Д.М.Голицын. Но почему-то ему не было дано ходу и через два года посылка Кантемира на высокий пост представителя России в Англию была вызвана совсем другими причинами, хотя о намерении направить Кантемира по дипломатической линии, конечно, помнили.

Его возраст здесь не послужил препятствием, тем более, что сыну известного военачальника Б.К. Миниха – временному поверенному в делах России во Франции в это время тоже было всего 22 года, как и А.Кантемиру.¹¹ Молодому дипломату каким в то время был А.Кантемир, совершенно не имевшему опыта в такого рода делах поручили решить важнейшую задачу – урегулировать отношения с крупнейшей мировой державой – Великобританией, игравшей серьезную роль в международных отношениях того времени, тем более что отношения эти были в то время довольно сложными и переменчивыми.

На вторую четверть XVIII в. оказали сильнейшее влияние события Северной войны, по-существу выдвинувшей Россию в число великих держав. Однако, новую расстановку политических сил в Европе, отнюдь, не собирались признавать. Не признавали, например, императорского титула русских царей, за что пришлось побороться не одно десятилетие. Что касается Англии, куда Кантемир был направлен послом, то она активно помогала Швеции в ее войне против России и тем самым заметно затянула ведение военных действий между ними. Но и в самой Европе тоже было далеко не просто и спокойно. Там сложились две враждебные группировки, два блока – Венский и Ганноверский. В апреле 1725 г. был подписан Венский оборонительный союз между Австрией и Испанией, который был прежде всего направлен против Франции, но затрагивал также экономические и политические интересы Англии и Голландии. Буквально через полгода в начале сентября 1725 г. подписывается договор между Англией, Францией и Пруссией, получивший название Ганноверского союза, направленного против Австрии и Испании. В этой связи обе группировки стремились перетянуть на свою сторону другие страны, в том числе и Россию. В этих условиях Россия принимает решение сблизиться с Англией, Францией и Пруссией¹².

Система постоянных дипломатических представителей России при иностранных правительствах была введена при создателе новой русской дипломатии Петре I.¹³ До этого посольские миссии были временными, хотя длились порой месяцами, а то и годами. Был осуществлен обмен послами и с Англией. Так, в феврале 1713 г. был принят на русскую службу датский камергер, барон Шак и вскоре назначен чрезвычайным посланником при лондонском дворе.¹⁴ Но, как отмечается в современной литературе, «в 20-е годы XVIII в. Англия оставалась одной из самых непримиримых противниц России в Европе».¹⁵ Непримиримость эта объяснялась опасениями роста политического и военно-морского могущества России, русской угрозой, отнюдь не подтвержденной, Ганноверу, который являлся наследственным владением английского короля и опорой его на континенте. Английское правительство опасался также потерять посредническую роль в русской внешней тор-

говле и попасть в зависимость от поставки русских кораблестроительных материалов.¹⁶ Отношения между двумя странами достигли такой остроты, что дипломатические связи между ними были прерваны. Английский резидент в России – Джеффериз отзывается еще в 1719 г. и переезжает из Петербурга в Данциг.¹⁷ В свою очередь английский статс-секретарь Стэнгоп 14 ноября 1720 г. потребовал от русского резидента в Лондоне М.Бестужева, в ответ на поданный им мемориал от 17 октября, чтобы он в течение восьми дней покинул Англию.¹⁸

Однако, ликвидация дипломатических отношений между странами, чувствительный спад торговых между ними отношений, наносили ущерб обеим странам. Петр I еще в 1724 г. поставил задачу их возобновления, но выдвинул при этом два условия. Прежде всего он потребовал, чтобы английский король направил в Петербург своего посла и выразил желание «возвратить прежнюю дружбу» с русским монархом. И второе условие заключалось в желании русского царя получить признание императорского титула через специальную грамоту английского короля, которую привезет соответствующий посол.¹⁹ Эти установки воспринял Остерман, руководивший иностранными делами, и включил их в инструкции молодому русскому послу. К тому времени признали Россию империей лишь Пруссия, Голландия, Швеция и Дания (в 1722-1724 гг.).

В 1728 г. в Петербург прибыл английский консул Т.Вард, которого в качестве секретаря сопровождал К.Рондо, в марте 1729 г. ставшего английским консулом. Тогда же российское правительство поддержало его предложение о заключении контракта на поставку английского сукна российской армии в обмен на русские товары. Идет процесс нормализации отношений между двумя странами. В ноябре 1731 г. К.Рондо был назначен своим правительством английским посланником в России и ему, среди прочего, было вменено в обязанность добиться того, чтобы Россия направила своего дипломатического представителя в Лондон. Тогда в качестве такового и выдвигается А.Кантемир. Соответствующий указ был подписан 24 декабря 1731 г.

Для молодого офицера такое назначение видимо было неожиданным, но он сразу дал свое согласие и потратил на сборы всего лишь несколько дней. Учитывая, что в то время на сборы уходили недели, а то и месяцы такая оперативность может быть признана оптимальной. Перед отъездом он имел беседы с руководителями российского дипломатического ведомства А.И.Остерманом, И.Ю.Юрьевым, Я.Синяковичем, которые ввели его в курс дела. 29 декабря 1731 г. А.Кантемир сообщал в государственную Коллегию иностранных дел о том, что в ближайшие дни отправляется резидентом к английскому двору и что, поскольку для него и его служителей для переезда от Москвы до Петербурга и оттуда до Риги необходимы восемь подвод, то просит их выделить как и прогонные деньги.²⁰

Действительно, в путь А.Кантемир отправился из Москвы 1 января, имея соответствующую правительственную Инструкцию от 27 декабря 1731 г.²¹ Известно, что по дороге он останавливался у русского посла в Данциге Эрдмана, затем несколько дней прожил у русского посла в Берлине П.И.Ягужинского и далее некоторое время пробыл у русского посла в Гааге А.Г.Головкина. Русские дипломатические представители ввели его в курс дела, рассказали о нюансах дипломатической службы, поведали о существующем этикете и сообщили то, что знали об Англии и англичанах. 30 марта А.Кантемир прибыл в Лондон и приступил к исполнению своих служебных обязанностей. Российским представителем в Англии он пробудет шесть лет и те, кто занимались его деятельностью на этом посту оценили ее положительно.

В современном обобщающем труде по проблемам внешней политики России ему дается следующая оценка: «Талантливый дипломат, поэт, тонкий и умелый политик, Кантемир занимал ответственный пост русского посла в Англии в течение 1732-1738 годов, твердо и неукоснительно отстаивая и защищая политические и экономические интересы России в сложной и противоречивой международной обстановке тех лет».²² В той же монографии были названы наиболее видные русские дипломаты 20-х-50-х гг. XVIII в. Среди них перечисляются следующие имена: А.И.Остерман, Б.И.Куракин, П.П.Шафиров, братья А.П. и М.П.Бестужевы-Рюмины, И.И.Неплюев, А.Д.Кантемир и М.И.Воронцов.²³ Таким образом, Кантемир был назван в числе восьми наиболее выдающихся русских дипломатов своего времени.

Кантемир приехал в Лондон в сопровождении нескольких слуг, которые, в действительности, составили изначальный штат российского посольства в Англии. К ним относились О.Спешнев, аббат Геннадий, священник Б.Кассано, А.Третьяков, Ж.Мураховский, В.Браун. Последний – Вильям Браун, переводчик с английского языка был принят на службу в июне 1732 г.²⁴ Вскоре на службу в посольство принимается брат учителя Кантемира по Петербургской академии Х.Гросса – Г. Гросс, оказавшийся активным ему помощником, а затем и переводчик Зимин. Вот, собственно, основной штат посольства, поэтому на самого Кантемира падал значительный объем работы. Он внимательно следил за обстановкой в стране, налаживал связи, прежде всего в английских верхах, занимался не только чисто политическими вопросами, но и проблемами экономики, культуры, науки, а также выполнял и ряд других обязанностей, которые навряд ли можно отнести к категории служебных.

Прежде всего он регулярно высылал в Петербург свои реляции, где сообщал различные подробности о жизни английской столицы и страны в целом, стараясь выделить главные моменты, которые могли быть полезны российскому руководству при проведении своей политики, причем не только в отношении Англии. Он сносился не только с Петербургом, но и немедленно сообщал о своем прибытии в Лондон русским представителям в других странах. 7 апреля 1732 г. он направил уведомления в Копенгаген, Вену, Варшаву, Гамбург. 16 мая того же года он пишет официальное письмо российскому резиденту в Константинополе А.И.Неплюеву, где сообщает среди прочего о том, что уже имел у короля и королевской всей фамилии аудиенцию.²⁵ Впоследствии он будет не только направлять свои отношения другим русским послам, но и получать от них ответные письма. Известны реляции посланные ему из Константинополя новым послом России А.А.Вешняковым, послом в Стокгольме – М.П.Бестужевым и т.д.²⁶

Англия того времени отмечена довольно продолжительным нахождением у власти вигских кабинетов. Именно виги в 1715 г. возвели на престол представителей так называемой Ганноверской династии – немецких курфюрстов, первый из которых Георг I, правивший до 1727 г. даже не знал английского языка. К моменту приезда Кантемира в Лондон королем был уже Георг II, которому выпало править довольно долго, до 1760 г. Но король обладал ограниченной властью. Он не имел права назначать министров по своей воле, а обязан был выбирать их из парламентской партии большинства. Лидер партии возглавлял правительство. Исследователи характеризуют Георга II как человека довольно ограниченного, своенравного и капризного. Определенную роль играли различные фаворитки, но королева, тем не менее, имела на него значительное влияние.

Конечно, Кантемиру надлежало наладить с королевской семьей наилучшие отношения, что он и достиг, имея нередкие аудиенции у короля и поддерживая лояльные отношения с королевой. Но прежде всего необходимо было наладить наилучшие связи с кабинетом, игравшим определяющую роль и во внутренней, и во внешней политике Англии. Почти двадцать лет с 1721 по 1740 гг. Уолпол, выпускник Кембриджского университета возглавлял правительство вигов. Являясь крупным землевладельцем, он вместе с тем активно занимался различными финансовыми операциями и, таким образом, был своим и в среде лендлордов, и в среде буржуазии. Уолпол проводил политику покровительства английской торговле и промышленности и, среди прочего, снизил пошлины на ввозимое в Англию сырье, что было выгодно России. Обращая приоритетное внимание на проблемы экономики Уолпол стремился свести до минимума участие Англии в войнах.²⁷ Это тоже было наруку российской дипломатии, искренне стремившейся к улучшению отношений с Великобританией. Сам Кантемир, в одной из первых реляций, посланных из Лондона и датирующейся 16 мая подчеркивал: «Народ аглицкий весьма охотно меня здесь видит» и далее подчеркивает особое желание англичан на улучшение торговых отношений с Россией.²⁸

Кантемир, хотя и был на 32 года моложе Роберта Уолпола, довольно быстро наладил с ним отношения, как и с рядом других членов кабинета, прежде всего с братом премьера Горацием Уолполом, знавшим французский язык и с которым контакт и по этой причине был заметно более легким.²⁹ Именно с ним, тоже членом кабинета, Кантемир встречался довольно часто и был в хороших отношениях. Близко сошелся он и с лордом Гарингтоном, отвечавшего в правительстве за ведение иностранных дел.³⁰ Кантемир подключился к русско-английским торговым переговорам, которые, однако, затянулись, но все-таки завершились подписанием Договора о дружбе, взаимной торговле и навигации сроком на 15 лет Договор был подписан в Петербурге 2 (13) декабря 1734 г., и работа Кантемира по налаживанию русско-английского сближения, конечно, сыграла свою роль. По этому договору английские торговцы получали право наибольшего благоприятствования и заметные таможенные льготы при экспорте в Россию своего сукна. Англия также получила право транзитной торговли с Ираном через территорию России, что приносило большой доход английской стороне. Для Англии договор был, конечно, весьма благоприятным, что же касается России, то русское купечество им было не совсем довольным, ибо оно само хотело иметь благоприятные торговые связи с Ираном. Но не вина Кантемира в таких условиях договора. Исследователи давно отметили, что Бирон получил от англичан взятку в 100 тыс. руб. и повлиял, таким образом, на ход переговоров и его результат.³¹

Кантемир, в соответствии с 9-ым пунктом Инструкции от 27 декабря 1731 г.³², и в дальнейшем продолжал заниматься вопросами русско-английских экономических связей, постоянно добиваясь для России различного рода преференций. Уже в конце своего пребывания в Англии он посылает специальную реляцию своему правительству, где подробно излагает свои взгляды на то, как укрепить позиции России на рынках Англии. Эта реляция от 24 января 1738 г. начинается следующими словами: «Чтоб русским купцам выдерживать возрастающую конкуренцию с Америкой, необходимо, чтобы русские товары дешевле американских в Англию продавать». И далее следовали предложения о том, как это сделать. Прежде всего он предлагал русским торговцам самостоятельно привозить в Англию свои товары, поскольку англичане, покупая их по низкой цене затем их сильно завышают. Далее он предлагал

создать специальную русскую компанию для торговли с Англией, а для защиты ее интересов рекомендовал иметь в Англии русского консула. Он также советовал сбавить в России пошлину на те товары, которые привозятся также из Америки. На те же товары, например, на лен и пеньку, которые из Америки не завозятся и крайне необходимы для английских полотняных предприятий он, наоборот, советовал повысить вывозные пошлины. Он также призывал к повышению качества русских товаров, улучшения их внешнего вида. Причем он конкретно говорил о чем идет речь – бочках со смолой и смолчугом, железе в прутьях и т.д.³³ По поводу устройства в Англии русского консула он вел переписку со своим правительством, в частности, с коммерц-коллегией, предлагая, например, на эту должность бывшего капитана российского флота Риги, однако, не поддержанного коллегией.³⁴

Деятельность Кантемира в качестве посла в Англии была весьма многогранной и шла по нескольким направлениям. Он, естественно следовал общим установкам своего правительства, а также конкретным инструкциям, которые регулярно поступали в его адрес. Кроме регулярных официальных донесений, он писал письма Г.И. Головкину, А.И. Остерману, А.М. Черкасскому, Э.И. Бирону и другим руководителям тогдашней России. Свой отрыв от России на протяжении 12-ти лет он скрашивал письменной связью со своими друзьями, знакомыми, родственниками. Особенно следует выделить его переписку с родной сестрой Марией, некогда весьма близкой к Петру I

Все годы своего пребывания он добивался признания английскими властями императорского титула русской царицы, но признание последовало лишь в 1742 г., через четыре года после того как он покинул столицу Англии. Несомненно, его настойчивые обращения сыграли в этом свою немалую роль. Что касается конкретных инструкций, то некоторые из них были весьма подробными и многоаспектными. Так, в секретном рескрипте от 18 января 1735 г. дается комментарий реляциям Кантемира от 10, 13, 17, 20 и 24 декабря и касавшихся англо-голландских отношений и польских дел. В рескрипте прямо писалось о враждебности Станислава Лещинского России и твердой установке российского правительства поддерживать не его, а, как там писалось, законноизбранного короля Августа III. Об этом советовалось говорить громогласно, тем более, что такую политику проводит и само правительство и другие дипломатические российские представители в разных странах вопреки политике Франции. В соответствии с этим рескриптом Кантемиру предписывалось добиваться от Англии поддержки политики России в польском вопросе. Там же писалось о благосклонности английской королевы к России и лично Кантемиру и подчеркивалось, «мы ничего так не желаем, как с его величеством истинную и крепчайшую дружбу всегда продолжить и действительные знаки показать, в какой особой консидерации она у нас имеется». В этом же рескрипте Кантемиру излагалась также и линия поведения по отношению к Швеции.³⁵

Польскими делами, прежде всего спорами за польский престол Кантемир к тому времени уже занимался не один год. Еще в 1733 г. после смерти Августа II Кантемир довел до сведения своего правительства, что по его представлению «Георг II приказал отправить к своим министрам в Вену и Варшаву инструкции, чтоб при выборе нового короля поступили согласно с министрами обоих императорских дворов». На это представление обратил внимание еще С.М. Соловьев в своей многотомной «Истории России».³⁶ Поскольку Франция поддержала Станислава Лещинского и послала в Балтийское море свой флот, то Кантемир в многочисленных

беседах с Уолполом и Гарингтоном всячески добивался вооруженной поддержки Англии и посылки ее флота для борьбы с французами. Первое время его заверяли в такой поддержке, но затем подчеркнули, что такая акция не соответствует видам английского правительства. Но и так было неплохо, поскольку Англия по крайней мере не мешала действиям России и Остерман добивавшийся через Кантемира прихода в Балтийское море английской эскадры навряд ли считал такую акцию реальной. Однако указания из России следовали одна за другой. Среди них рекомендовалось всячески способствовать разрыву союза Швеции и Франции.

Были рескрипты и более краткие и емкие, были случаи, когда в один и тот же день Кантемиру посылались несколько инструкций. Так, 5-го апреля того же 1735 г. ему было послано два рескрипта. В одном из них Кантемиру не рекомендовали следовать за королем в Ганновер, в крайнем случае послать туда кого-нибудь другого. Там же сообщалось о поведении британского посла в Константинополе, которое неблагоприятно оценивалось в этом рескрипте. Кантемиру в связи с этим пришлось заняться и этим вопросом и по его настоянию этот посол лорд Г.Кинул был заменен новым английским послом в столице Османской империи.

В другом рескрипте, посланном Кантемиру тогда же 5 апреля 1735 г. предписывалось ему координировать свои действия с послом России в Голландии А.Г.Головкиным с целью проведения общей линии в деле взаимоотношений Англии и Голландии.³⁷ Естественно, проведение в жизнь установок российского правительства постоянно находилось в центре внимания русского посла в Англии. Но были и другие линии связей, кроме отношений со своим правительством и правительством английским. Он постоянно поддерживал контакты с послами других стран, находившихся в Лондоне. Едва он прибыл в английскую столицу, как буквально на второй же день нанес визит дипломатическому представителю венского двора графу Ф.Кинскому. Это, отнюдь, не было инициативой самого Кантемира, а соответствовало политике тогдашнего российского правительства, наладившего близкие отношения с Австрией. К тому же такой совет Кантемир получил от опытного русского посла в Голландии – Головкина. На следующий же день граф Кинский отдал ему визит и между двумя послами наладились весьма близкие отношения, чего требовало тогда состояние российско-австрийских отношений.³⁸ С другими послами связи наладились не сразу, но постепенно он перезнакомился со всем дипломатическим корпусом обосновавшимся в Англии и, несмотря на свою молодость, занял подобающее усиливающейся России положение. Он и в дальнейшем неоднократно имел аудиенции не только у короля, но и у королевы, о чем подробно сообщал в своих реляциях. С королевой Каролиной он, например, имел подробные беседы в июне и июле 1732 г., когда король выехал в Ганновер.³⁹ Сообщил он также о многочисленных встречах с послами других стран. Так, как только прибыл в Англию в апреле 1735 г. новый представитель Португалии и имел свою первую аудиенцию с королем и королевой, то Кантемир постарался поближе с ним познакомиться. Нанес ему визит, а затем пригласил к себе домой, где присутствовал также и посол Австрии. По словам Кантемира, Португалия желала получить прежде всего помощь Великобритании в борьбе с Испанией.⁴⁰ За деятельностью посла из далекой Португалии он продолжал наблюдать и в дальнейшем.⁴¹

Кантемир постепенно стал как бы визитной карточкой России в Англии. Его облик, его поведение явно диссонировали с теми представлениями, которые имелись о России в стране Туманного Альбиона. Рондо представлял ее в своих донесениях

как невежественную страну с шатким политическим устройством, очень низко оценивал ее государственных деятелей той поры, делая исключение только для Остермана, подчеркивал недовольство русских дворян иностранцами.⁴² А русский посол в Англии предстал как высокообразованный человек, с прекрасными манерами и заметной тягой к наукам и искусству. В Англии его оценили в разных слоях английского общества и относились с нескрываемым уважением. Как пишет историк российско-английских отношений первой половины XVIII в. – М.В.Кумок, он производил наилучшее впечатление на англичан.⁴³ Уже покидая Англию, Кантемир посылает в Петербург обширное донесение от 29 августа 1738 г., опубликованное первый раз в журнале «Друг Просвещения» еще в 1804 г. и с тех пор неоднократно переиздававшееся.⁴⁴ Внимание к этому донесению вполне понятно, поскольку в нем дается подробная характеристика королю, основным министрам и их политике по отношению к ряду государств Европы. Интересно, что он особенно подчеркнул зависимость этой политики от интересов английского купечества.

Число обязанностей Кантемира во время пребывания в этой стране постоянно возрастало и объем работы, естественно, увеличивался. Так ему пришлось специально заняться антирусскими выпадами в английской газете «Evening Post», а затем и антирусской книгой «Lettres moscovites» («Московские письма»), автором которой, как он считал, был итальянец Локателли. Автор активно нападал на российское немецкое руководство и предрекал его скорое падение. Книга эта очень всполошила немецкую партию в руководстве России и оно требовало возмездия. В соответствии с установками присылавшихся инструкций, Кантемир вел поиск анонимных авторов, встречался с редакторами газет, представлял жалобы английскому правительству, но обычно получал ответ о наличии в Англии законов о свободе личности и мысли. Поскольку управы на них через английские власти найти не удавалось, то в своей реляции от 24 января 1738 г. он даже писал, что есть единственный способ наказать Локателли – побить его через тайно посланных людей и в связи с этим просил позволения императрицы на этот, как он сам писал, своевольный суд, подчеркивая при этом, что он такое возмездие может организовать.⁴⁵ Естественно, позволения не последовало. Эта реляция и необычное предложение Кантемира обратили внимание его биографов. Уж очень не соответствовали эти предложения натуре Кантемира. Последовали разные комментарии, но видимо эти предложения были сделаны потому, что не могли быть одобрены. Тоже своего рода дипломатия. А А.Западов в этом, вообще, усмотрел насмешку.⁴⁶

Значительное время Кантемир посвящал и поиском для России специалистов в разных областях науки и техники. Так, в связи с тем, что русский флот к тому времени значительно ослабел, он, в соответствии с указанием из Петербурга, подыскивал в Англии капитанов, которых направлял на работу в Россию.⁴⁷ Он оказывал покровительство русским молодым людям посланных на учебу и некоторые из которых оказались в состоянии сильнейшей материальной нужды. Приходилось ему выполнять и многочисленные личные просьбы российских сановников, как из самого Петербурга, так и других дипломатических представителей. XVIII столетие продемонстрировало все возрастающее стремление русской знати к роскоши. Началась самая настоящая погоня за различными заморскими вещами. Больше всего обращались к Кантемиру за присылкой соответствующих нарядов. И ему приходилось отрываться от занятий государственными делами или от писательского труда и откликаться на просьбы того или иного сановника.⁴⁸

С большой охотой он откликался на просьбы родной Академии наук, помогая ей получать необходимые приборы, оборудование, книги. Президенту Академии Корфу он искренно писал «Будьте уверены, что я всегда почту за истинное счастье служить для пользы нашей Академии...».⁴⁹ Приходилось ему принимать различных английских прожектеров, приходивших к нему со своими проектами в той или иной области и он исправно доносил об этом в Петербург, считая, что по крайней мере кое-что из этого может быть полезным.

31 мая 1737 г. Кантемир получил очередную инструкцию, где перед ним была поставлена задача наладить близкие связи с французским послом в Англии Шовиньи с целью начать работу по улучшению отношений с Францией и возобновлению с ней дипломатических отношений. Отношения с Францией до этого были не просто натянутые, но даже враждебные и виной тому были прежде всего польские события. Кантемиру давалось указание начать переговоры в форме его вроде бы личного желания улучшить отношения между странами, сблизить их и, вообще, изменить прежнюю политику, направлявшуюся, как известно, Бироном.

Кантемир с большим желанием принялся за исполнение этого поручения и довольно скоро достиг заметного успеха. Французское правительство, действительно, выразило свое желание наладить дипломатические отношения и иметь в Париже российского посла, а в Петербурге своего – французского. Результатом этого стало назначение Кантемира дипломатическим представителем России во Франции. При этом рескриптом от 18 апреля 1738 г. он был пожалован в камергеры. Примечательно, что парижский двор с удовлетворением воспринял это назначение.⁵⁰

Так Кантемир оказался в Париже. Собственно, это была не первая поездка его во французскую столицу. В 1736 г. он приезжал во Францию для излечения глазной болезни, которой он страдал еще с детства, после того как переболел черной оспой. В реляции от 21 февраля 1735 г. он даже подчеркивал «...за слабостью глаз мои долго писать не могу...».⁵¹ Болезнь усугубилась в связи с интенсивной работой дававшей большую нагрузку на глаза. Кантемир тогда лечился у известного окулиста Жандрона и в довольно короткое время лечение дало позитивный эффект. Еще тогда он наладил определенные связи с представителями французского общества, в частности с маркизой Монконсель, женой бригадира и военного инспектора, связанной с французскими верхами и ставшей осведомительницей Кантемира,⁵² хотя, вероятно, не только его.

На сей раз он прибыл в Париж в сентябре 1738 г. и, как отмечал С.М.Соловьев изучавший реляции Кантемира из Франции, был принят Амело и Флери «весьма ласково и учтиво», прежде всего кардиналом, беседовавшим с ним больше часу, уверившем Кантемира в искреннем желании короля установить добрые отношения с русской царицей. На этой аудиенции шла речь о посредничестве Франции в заключении мира между Россией и Турцией и Флери выразил свое неудовольствие участием в этом процессе морских держав – Англии и Голландии. При этом Кантемир заметил, что отказаться от их посредничества нет никакой возможности, поскольку они уже подключены к переговорному процессу. Кантемир также коснулся и взаимоотношений с Швецией намекнув на ту поддержку, которую французский посол в этой стране Сен-Северин оказывает враждебной России партии.⁵⁴

Первая встреча с ведущими тогда французскими политическими деятелями оказалась, таким образом, не только данью вежливости, но сразу привела к обменам мнениями по важным для России вопросам внешней политики. Казалось, что вза-

имоотношения русского посла с руководством Франции и в дальнейшем окажутся достаточно благоприятными, но, в действительности, все оказалось значительно сложнее. Французский министр Амело сообщал послу Франции Камбису в Лондон, что Людовик XV очень доволен назначением Кантемира во Францию как особы высокого происхождения и со многими достоинствами, но как выяснил В.Н.Александренко, работавший еще в конце XIX в. во французских архивах, секретные материалы французской полиции, хранившиеся в архиве Бастилии свидетельствовали о том, что за Кантемиром в Париже была устроена повседневная слежка. А обратившись к архивам французского Министерства иностранных дел, он выяснил, что и Людовик XV, и министр иностранных дел Амело не любили Кантемира, считали его нерасположенным к Франции и преданным интересам Англии.⁵⁵

Однако, очень непростые отношения сложились у Кантемира прежде всего с кардиналом Флери. Дело даже не в личной недоброжелательности кардинала к Кантемиру как личности. Столкнулись принципиально разные подходы в дипломатии. Флери был последователем макиавеллизма, не брезговал ни обманом, ни коварством, ни подлостью. Он считал это нормой и рассматривал двуличную дипломатию как повседневную игру. Внешне он был любезен, подчеркивал свое расположение к Кантемиру, но вести с ним дела политического характера было чрезвычайно трудно. Как отмечал один из первых биографов Кантемира – Венути, лично с ним хорошо знакомый, из бесед с русским послом, из наблюдений за его деятельностью пришел к выводу, что русский посол не только в своей личной жизни, но и как дипломат руководствовался христианской моралью и считал ниже своего достоинства прибегать к обману, лицемерию, придворным хитростям и, тем более, коварству. Да и с точки зрения большой дипломатии он все эти хитросплетения считал бесполезными. Он был человеком честным и даже прямодушным. Макиавеллизму он противопоставлял свой природный ум, обширные знания, дар предвидения, умение быстро распознавать цели своих собеседников и принятие в этой связи необходимых мер. Он создал в Париже свою агентуру и неплохо знал положение в стране.

Но, особенно на первых порах ему в Париже было очень трудно, причем до такой степени, что даже помышлял покинуть свой пост. Среди важнейших задач, которые ему приходилось решать находились не только русско-французские отношения, но, среди прочего, и турецкие и шведские дела. Из Петербурга им была получена инструкция, из которой следовало, что Швеция стремится к сближению с Турцией во вред России. В этой связи ему предписывалось обратить особое внимание на этот вопрос и вместе с австрийским послом выйти на французское министерство с просьбой не допустить такого союза. Флери дал свое согласие, но его обещание оказалось очередной политической хитростью. Турецкими и шведскими делами Кантемир занимался все время пока был послом во Франции. Для этого достаточно обратиться к многочисленным его реляциям отправленных из Парижа. Взаимоотношениям с Турцией он посвящал значительную часть своего времени и после окончания русско-турецкой войны 1735-1739 гг. Так весной 1741 г. он беседовал с Амело о турецких делах и затронул вопрос обмена русских пленников на пленных турецких пашей.⁵⁶ В декабре 1741 г. он нанес визит новому турецкому послу Саид-паше, с которым говорил по-французски. В процессе этой беседы они заверили «друг друга в истинном намерении своих государей к содержанию навсегда мира».⁵⁷ С турецким послом он встречался и в других условиях. Зимой 1742 г. он обедал с турецким послом у голландского посла, затем был обед у посла венециан-

ского и далее он ожидал турецкого представителя на обеде у себя в посольстве и, как Кантемир писал, «не перестану оказывать ему разные учтивости». ⁵⁸ Вскоре он обратит внимание на то, что встречи французского министра и турецкого посла стали учащаться и он еще больше усилил внимание к деятельности этого посла.

Многokrатно можно встретить в реляциях Кантемира из Парижа и упоминания о занятиях его шведскими делами. Зимой 1742 г. к нему приехал барон Пос и представил два проекта примирения России и Швеции. Поскольку там предусматривалось возвращение некоторых территорий уже входивших в состав России, то, прочитав эти проекты, он их возвратил, сославшись на отсутствие указаний из Петербурга. Вместе с тем, он подробно изложил содержание этих проектов. ⁵⁹ Пришлось заниматься Кантемиру и вопросом убийства шведского агента, майора Синклера. Убит он был по воле «немецкой партии» при русском дворе и лично Б.К.Миниха, но вскоре поднялась волна антирусских настроений и Кантемиру пришлось принимать меры для ослабления этих настроений. О деле Синклера в свое время довольно подробно писал С.М.Соловьев. ⁶⁰

В поле зрения Кантемира как посла находились и вопросы взаимоотношений России с Польшей. Как известно, Людовик XV был женат на дочери польского короля Станислава Лещинского – Марии. К моменту приезда в Париж Кантемира Лещинский уже потерял престол и переселился во Францию, но французское руководство по-прежнему рассматривало Польшу как зону своих интересов и в этой связи имела необходимость урегулирования отношений и с Россией, чем приходилось заниматься и Кантемиру. Но, конечно, главное заключалось в своевременном информировании российского правительства о событиях во Франции. В целом отношения самого Кантемира с руководством своей страны складывались хорошо. После смерти Анны Иоанновны, на короткое время престол перешел к младенцу Ивану Антоновичу при регентстве его матери Анны Леопольдовны. Она даже предполагала в будущем сделать Кантемира воспитателем царя. Приход к власти Елизаветы Петровны после некоторого периода неопределенности тоже не внес изменений в положение Кантемира. «Немецкая партия» была отодвинута от престола и, можно сказать, ее заменила партия французская». Французский посланник И.Ж.Шетарди принимал деятельное участие в подготовке и проведении переворота приведшего к власти Елизавету. ⁶¹ В этих условиях роль связей с Францией заметно возросла.

Сама Елизавета многое хотела сделать так, как было во Франции и Кантемиру было дано задание подробно описать церемонии французского двора, что он сделал весьма подробно, переслав в Россию также необходимую литературу. В.Стоюнин даже подчеркивал: «Таким образом он является первым посредником в перенесении к русскому двору французского этикета, который имел влияние на придворные нравы русских вельмож». ⁶² Елизавета особенно ценила реляции Кантемира, лично их читала, даже оставляла у себя, знакомясь с нюансами французской политики и жизнью французского двора. Донесения других послов ее интересовали меньше и они прочитывались ей в извлечениях. ⁶³

Вместе с тем, в России происходили все новые и новые изменения. В ноябре 1742 г. скончался давний покровитель Кантемира князь Черкасский. Его дочь, которая считалась невестой Кантемира вышла замуж за графа П.Б. Шереметева, а ведение иностранных дел перешло к А.П.Бестужеву-Рюмину, опытному дипломату, отношения которого с Кантемиром, вроде бы обещали быть достаточно благоприятными. Бестужев-Рюмин являлся во многом выдвигенцем «француз-

ской партии». Однако, влияние французов при русском дворе было недолговечным. Елизавета Петровна и сам Бестужев-Рюмин были склонны проводить национальную политику и вскоре назойливость Шетарди и его соплеменников стали их тяготить. По распоряжению Бестужева-Рюмина переписка Шетарди со своим правительством была перехвачена, дешифрована и передана Елизавете. Вскрылись подлинные мотивы французской политики, а также недоброжелательность по отношению к русскому обществу и самой Елизавете. Разразился скандал и в июне 1744 г. Шетарди высылается из Петербурга, хотя когда он очередной раз прибыл в Россию он должен был сообщить о давно ожидавшемся признании за Елизаветой титула императрицы. Так оно и произошло в 1744 г. Но буквально одновременно резко падает влияние при русском дворе «французской партии», положение Бестужева-Рюмина ставшего канцлером еще больше укрепляется. ⁶⁴

Кантемир все годы пребывания во Франции занимавшийся делом о признании императорского титула сначала за Анной Иоанновной, затем за Иваном Антоновичем и далее за Елизаветой до этого официального признания не дожидаясь, хотя немало его подготовил. Поскольку время шло, то Елизавета стала проявлять нетерпение, а затем недовольство. Несомненную роль в этом сыграли и интриги, в том числе и Бестужева-Рюмина видевшего в лице Кантемира конкурента, вполне способного возглавить Коллегию иностранных дел. Определенное раздражение вызывали у императрицы и те реляции Кантемира, в которых он добивался увеличения довольства. Бюджет посольства России во Франции был самым значительным по сравнению с другими российскими посольствами. Но нужно было учитывать специфику этой страны, где расходы были более значительными в связи со склонностью французского двора к пышной жизни. Русский посол должен был соответствовать своему статусу, тем более, что жалованье ряда послов других стран было большим. Но в России это не хотели понимать. В этих условиях благосклонность Елизаветы к Кантемиру уже была не столь явной как раньше.

Сам Кантемир, несмотря на усиливавшуюся болезнь продолжал исправно исполнять свои посольские обязанности и стремился всячески укрепить позиции России, причем не только во Франции. В этот период он повседневно занимался различными проблемами возникшими в связи с войной за Австрийское наследство продолжавшейся с 1740 по 1748 гг. и затронувшей интересы всех стран Европы. Россия была союзницей Австрии и Кантемир по-прежнему поддерживал близкие отношения с австрийским послом во Франции и использовал все свои возможности для оказания поддержки своим союзникам. Австрия была нужна России и как партнер против Османской империи и как страна противодействовавшая в то время амбициям Франции. Но Франция, которая обострила свои отношения с Австрией в борьбе за приоритетное влияние в Европе, имела другие цели. В этой связи Кантемиру приходилось делать все возможное, чтобы не обострить отношения России со страной его пребывания.

Сближение Австрии и России вызывали недовольство не только Франции, но и Пруссии и это также должен был учитывать Кантемир. Тем временем продолжались повседневные встречи с французскими министрами, регулярные поездки в Версаль и Фонтенбло, посылка, примерно два раза в неделю, подробных реляций, из которых руководители русской внешней политики могли почерпнуть различного рода сведения не только о положении во Франции, но и, вообще, о международных отношениях того времени. Как и в Лондоне он повседневно занимался делами русских молодых

людей посланных в Париж на учебу. В его донесения упоминаются С.К.Нарышкин, Мозалевский, А. и В.Долгоруковы, В.и И. Головины, Лилиенфельд, А.Ефимовский, П. и А.Хованские, молодой Ягужинский и др. По-прежнему он поддерживает тесные связи с родной Академией наук, переписывается с ее президентами – И.А.Корфом, а затем К.Г.Бреверном, секретарем Шумахером, выполняет различные их поручения. Можно с полным основанием утверждать о большой пользе, которую оказала Кантемир русской науке, что нашло отражение и в специальной литературе.⁶⁵ Как пишет В.Я.Стоюнин, у Кантемира «Была надежда на место президента петербургской академии наук, место, которое было наиболее ему по нраву и наиболее прельщало его».⁶⁶ Как известно, первым президентом этой Академии Петр I планировал сделать его отца Д.Кантемира.⁶⁷ При посредничестве Кантемира членом-корреспондентом Петербургской академии был избран крупный французский математик, лично близкий ему Мопертью. Поддерживал Кантемир тесные связи и с такими выдающимися французскими мыслителями как М.Ф. Вольтер и Ш.Л.Монтескье, что также имело значение и для укрепления позиций русской науки. И, конечно, как и в Лондоне он постоянно занимался литературным творчеством.

Интенсивный труд подорвал здоровье все еще молодого российского дипломата. Болезнь особенно стала давать о себе знать с 1740 г. Лечение во Франции уже не помогало и он решил отправиться в Италию. Из Петербурга последовал указ от 14-го февраля 1744 г. позволяющий ему эту поездку, но воспользоваться им он уже не смог. Ушел он из жизни в Париже 31 марта (11 апреля) 1744 г., не дожив даже до 36 лет. Он оставил богатейшее литературное наследство, отнюдь не все разысканное, в том числе и свои знаменитые реляции и сегодня представляющие интерес для тех, кто изучает историю международных отношений XVIII столетия

Его ближайший сотрудник Гросс, сообщая российскому правительству о кончине Кантемира, назвав его весьма искусным ученым и министром, подчеркнул: «Здесь таким обще все его почитали и понеже к превосходным качествам ума при-совокупил гораздо приятное обхождение со всеми людьми, а особливо с своими друзьями; обще же в городе и при дворе сожалеют о преждевременной его смерти». Монтескье, человек намного старший годами Кантемира, хорошо его знавший, по случаю его кончины писал близкому к нему аббату Гуаско: «... другие друзья вам заменят того, которого вы лишились, но России не так легко заменить посланника с достоинствами князя Кантемир».⁶⁸ 12-тилетняя служба Кантемира на дипломатическом поприще оставила свой след в истории российской дипломатии и к ней, конечно, еще не раз будут обращаться историки-исследователи, литературоведы и практические политики. Много поучительного можно почерпнуть при изучении его повседневной жизни, не говоря уже о творческом наследии. Всю свою жизнь он считал себя последователем петровских предначертаний и вполне может быть отнесен к «птенцам гнезда Петрова», к сподвижникам русского императора-преобразователя, хотя и не был назван как такой в знаменитой пушкинской «Полтаве».⁶⁹

Литература

¹ Bavagnoli M.B. Le origini del poema epico russo: La Petrida di Antioch Kantemir. Milano, 1990.
Cirstea C. Antioh Cantemir. Craiova, 1984; Dimitriu (I.-G.). Din corespondenta lui Antioh Cantemir cu Voltair // Preocupari literare. III, 1938, p. 242-248; Ehrhard M. Le prince Cantemir a Paris (1738-1744). Paris, 1938; Grasshoff H. Antioch Dmitrievic Kantemir und Westeuropä. Berlin, 1966; Gh. Bobăna, Antioh Cantemir. Poet, gânditor și om politic. Chișinău: Civitas, 2006.

² Елизаветина Г.Г. Творчество А.Д.Кантемира в историко-литературной концепции В.Я.Стоюнина // Антиох Кантемир и русская литература. М., 1999, с. 280-287.

³ Западов А. Подвиг Антиоха Кантемира. М., 1988; Иванов В. Повесть об Антиохе Кантемире. Л., 1983.

⁴ Сергеев И. Царицыно. Подмосковье. М., 2006, с.31.

⁵ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир // Сочинения, письма и избранные переводы князя Антиоха Дмитриевича Кантемира. Т. I. СПб., 1867, с. IX.

⁶ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты в Лондоне в XVIII в. Т. I. Варшава, 1897, с.21

⁷ Стоюнин В. Указ.соч., с. XIII.

⁸ Петрухинцев Н.Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутривосточного курса и судьбы армии и флота 1730-1735. СПб., 2001, с.37-66.

⁹ Цит. по: Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир, с.IV.

¹⁰ Реляции кн. А.Д.Кантемира из Лондона (1732-1733 г.). Т. I. М., 1892, с. VI.

¹¹ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Лондоне // Вестник Европы. М., 1867. Т. I, с. 226.

¹² Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике 1725-1739 гг. М., 1976, с.24-25; Тимирязев В.А. Русские дипломаты XVIII столетия // Исторический вестник. 1897. Т. XXVI, с. 248-262.

¹³ Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. М., 1984, с.5.

¹⁴ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты ...Т. I, с.120-121.

¹⁵ История внешней политики России XVIII век. М., 1998, с.76-77.

¹⁶ Там же, с. 77.

¹⁷ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты...Т. I, с. 14.

¹⁸ Реляции ... Т. I, с. III.

¹⁹ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты...Т. I, с. 19.

²⁰ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты в Лондоне в XVIII в. Т. II. Материалы. Варшава, 1897, с. 56.

²¹ Реляции ... Т. I, с. 234-244.

²² История внешней политики России, с.77.

²³ Там же, с.109.

²⁴ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты...Т. II, с.56-57.

²⁵ Там же, с.56.

²⁶ Реляции князя А.Д.Кантемира из Лондона. Т. II. 1734-1735.М., 1903, с.270, 280.

²⁷ См.: Taylor G.R.S. R. Walpol and his age. London- Toronto. 1931.

²⁸ Реляции...Т. I, с. 16.

²⁹ Там же, с. 53-54.

³⁰ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Лондоне, с.238.

³¹ Лебедев В.И. Русско-английские торговые отношения и договор 1734 г. // Ученые записки МГУ. Вып. 167. Кафедра истории СССР. М., 1954, с. 121-132; Reading D.K. The Anglo-Russian Commercial Treaty of 1734. New Haven, 1938.

³² Реляции...Т. I, с. 239.

³³ Сочинения, письма и избранные переводы ... Т. II. СПб., 1868, с. 100-101.

³⁴ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты...Т. II, с. 65.

³⁵ Там же, с.60-65.

³⁶ Соловьев С.М. Сочинения. Книга X. М., 1993, с.360.

³⁷ Александренко В.Н. Русские дипломатические агенты...Т. II, с. 66-68

³⁸ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Лондоне, с.243.

³⁹ Реляции...Т. I, с. 24, 27.

⁴⁰ Реляции ... Т. II, с.236.

⁴¹ Там же, с. 239, 243.

⁴² Стоюнин В.Князь Антиох Кантемир в Лондоне, с. 228.

⁴³ Кумок М.В. Русско-английские отношения в 30-40-х гг. XVIII в. (1738-1750). Автореферат дис...канд. ист. наук. М., 1987, с. 18.

⁴⁴ Сочинения, письма и избранные переводы...Т. II, с.102-104.

- ⁴⁵ Там же... Т. II, с. 102.
⁴⁶ Западов А. Указ. соч., с. 134.
⁴⁷ Реляции... Т. II, с. 17.
⁴⁸ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Лондоне // Вестник Европы. 1867. Т. II, с. 98-99.
⁴⁹ Там же. с. 103.
⁵⁰ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Париже // Вестник Европы. 1880. Т. IV, с. 578.
⁵¹ Реляции... Т. II, с. 220.
⁵² Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир // Сочинения, письма и избранные переводы ... I, с. I-XXXIX.
⁵³ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Париже, с. 608.
⁵⁴ Соловьев С. М. Сочинения. Книга X, с. 438.
⁵⁵ Александренко В. Н. К биографии князя А. Д. Кантемира. Варшава, 1896, с. 1, 6.
⁵⁶ Сочинения, письма и избранные переводы ... II, с. 137.
⁵⁷ Там же, с. 219.
⁵⁸ Там же, с. 224.
⁵⁹ Там же, с. 235-236.
⁶⁰ Соловьев С. М. Сочинения. Т. X, с. 602-604, 607-609, 686-690.
⁶¹ Шапкина А. Н. Новые ориентиры. Канцлер А. П. Бестужев-Рюмин и союз с Австрией // Российская дипломатия в портретах. М., 1992, с. 53.
⁶² Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Париже // Вестник Европы, 1880. Т. IV, с. 612.
⁶³ Там же. Т. V, с. 173.
⁶⁴ История внешней политики России, с. 93-94.
⁶⁵ См.: Радовский М. И. А. Кантемир и Петербургская академия наук. М.-Л., 1959.
⁶⁶ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир в Париже // Вестник Европы. 1880. Т. V, с. 210.
⁶⁷ Цвиркун В. Дмитрий Кантемир. Краткое жизнеописание // Tvircun V. Vitralii. Витражи Chisinau, 2006, с. 186.
⁶⁸ Стоюнин В. Князь Антиох Кантемир, с. CVIII.
⁶⁹ Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова. М., 1984, с. 8-9.

SUMMARY

THE DIPLOMATIC ACTIVITY OF ANTIOH CANTEMIR

Not a single researcher dealing with Antioh Cantemir's creative work could disregard the subject of A. Cantemir's diplomatic work, as his official and literary activities were so much interwoven that their division would have led to the distortion of the understanding of his literary heritage.

Moreover, out of about 36 years of this man's life, 12 years were spent on the diplomatic work, i.e. an essential part of his working activity.

Needless to say, staying abroad greatly influenced his literary heritage, many new ideas came to him as a result of his acquaintance with foreign literature, meeting foreign scientists, writers, statesmen, and, generally, with new places, so to say, new civilization.

He left a wealthy literary heritage (not all of it has been found yet), among which his famous dispatches which even nowadays are of interest for those who are engaged in the history of the 18th century.

One can learn many useful things studying his everyday life, let alone his creative heritage. All his life he considered himself the follower of Peter's outlines and fully deserves to be referred to the "fledgelings of Peter's nest", though in Pushkin's "Poltava" he was not mentioned in this way.

DIMITRIE CANTEMIR ȘI EPOCA SA. DOCUMENTE NOI DIN ARHIVELE TURCEȘTI

Mihai MAXIM

Marile colecții de documente ale Porții

În faimoasa Arhivă Otomană de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri al Republicii Turcia (*T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, abreviat *BOA*) din Istanbul, fosta arhivă a marilor viziri, cea mai mare arhivă din Turcia, există, după ultimele evaluări, peste 130 milioane de unități arhivistice sau, mai exact, 100 milioane de documente și 365.000 de condici (*defter*)¹. Dintre acestea doar circa o treime au fost până acum prelucrate electronic, cu alte cuvinte inventariate și puse la dispoziția cercetătorilor sub formă de cataloage. Asta înseamnă că și în viitor ne putem aștepta la însemnate surprize documentare din partea Arhivelor Otomane din Istanbul. Se cuvine, de asemenea, adăugat faptul că, grație măsurilor întreprinse de autoritățile turce de mai mulți ani încoace, accesul la Arhivele Otomane din Istanbul a fost extrem de mult facilitat, formalitățile au fost reduse la minimum, ceea ce permite cercetătorilor să-și poată începe investigațiile practic chiar de a doua zi după sosire, microfilmele se pot face imediat, ieftin și fără restricții. În fine, spre a ajuta pe străini să-și valorifice mai bine sejurul pe malurile Bosforului, a fost introdusă și ziua de sâmbătă ca zi lucrătoare, sala de studiu rămânând astfel deschisă și în prima zi de week-end.

Pentru epoca lui Dimitrie Cantemir, în vederea întreprinderii cercetării de față, începută sistematic acum câțiva ani, în cadrul Proiectului „Cantemir” de la Institutul Cultural Român „Dimitrie Cantemir” - Istanbul, au fost consultate marile colecții de documente păstrate în această arhivă: *D. BRZ (Bab-ı Defteri. Büyük Ruznâme)*, adică Marile condici *Ruznâme*, consemnând veniturile și cheltuielile zilnice ale Vistieriei centrale a statului otoman), *D. KRZ (Bab-ı Defteri Küçük Ruznâme)*, incluzând condicile micilor *Ruznâme*, consemnând venituri și cheltuieli privind pe dregătorii sau oștenii plătiți de Vistierie; *D. BŞM (Bab-ı Defteri. Başmuhasebe)*, însumând condicile emise de Cancelaria Contabilității Generale; *D. MMK. BĞN (Bab-ı Defteri. Maden Mukataası. Boğdan)*, registre ale Cancelariei Minelor referitoare la Moldova; *D. MMK. EFK (Bab-ı Defteri. Maden Mukataası. Eflâk)*, registre ale Cancelariei Minelor referitoare la Țara Românească; *A. DVN (Bab-ı Asafî. Divan-ı Humâyûn)*, condici elaborate de Cancelaria Divanului Imperial, *MAD (Maliyeden Müdevver Defterler)*, registre transferate de la Departamentul Finanțelor etc. (cancelariile politico-administrative țineau de Poarta marelui vizir=*Bab-ı Asafî*, iar cele financiare de Poarta marelui defterdar=*Bab-ı Defteri*).

Pentru aceste colecții există la BOA atât inventare (cataloage) de bază, după clasificările realizate de Kâmil Kepeci, Cevdet, İbnülemin etc, cât și inventare pe dosare (*dosya usulü*), adică documente selectate în funcție de anumite teme. Fiecare din aceste colecții cuprinde

câteva zeci, chiar sute de condici sau dosare, cu mii și mii de documente², de regulă redactate în extrem de dificilul cod financiar otoman *siyakat* (menționăm că în vederea păstrării secretului asupra potențialului demo-fiscal al statului otoman, Departamentul de Finanțe al acestuia utiliza în cele peste 50 de cancelarii ale sale un adevărat cifru cunoscut în epocă doar de puține persoane specializate în acest sens, iar astăzi de puțini osmaniști).

În ansamblu, în raport cu uriașa masă de documente existente la BOA, dar și în raport cu alți domni români, precum Mihai Viteazul sau Constantin Brâncoveanu, au putut fi depistate relativ puține documente privind pe Dimitrie Cantemir însuși, direct sau indirect (cca 40 de piese), lucru care se explică, pe de o parte, prin aceea că se constată tocmai în această perioadă întreruperi în ținerea evidenței marilor condici *Ruznamçe*, iar, pe de altă parte, prin faptul că principele român s-a aflat într-o înaltă funcție publică (domn al Moldovei) pentru un foarte scurt interval de timp, din care relațiile oficiale cu Poarta, înregistrate în cancelariile otomane, au ocupat practic mai puțin de 5 luni de zile (14/25 noiembrie 1710-aprilie/mai 1711). Aceste documente nu aduc știri extraordinare, vâna-te de amatorii de istorii senzaționale, ci aduc date noi în limbajul sec al cifrelor, despre aspectele financiare, materiale, ale domniei lui Cantemir și mai ales despre bunurile sale, confiscate după defectiunea de la Prut. Pe de altă parte, unele documente se repetă, pentru că Înalta Poartă practica de mai multă vreme o evidență paralelă a veniturilor și cheltuielilor sale. Totuși, este pentru prima oară, după 30 de ani, când este ruptă tăcerea arhivelor otomane și când un lot relativ masiv de documente noi ies la iveală, în urma investigațiilor sistematice întreprinse. Însemnătatea lor este cu atât mai mare cu cât ne interesează orice informație nouă privind pe marele cărturar român.

Dimtrie Cantemir înainte de domnie

În legătură cu originea marelui cărturar nu am găsit nici un fel de indicii în documentația otomană disponibilă. În orice caz, nu există nici o relație între *Kantemiroğlu* (*Küçük Kantemiroğlu*), fiul mai mic al lui Constantin Cantemir, domnul Moldovei (1685-1693), și Cantemir Mirza, prinț (*emir-zâde*) tătar Nogay din Bugeac, care a susținut Poarta împotriva rebeliunii Hanului Crimeii, Mehmed Giray, și a fratelui său (*Kalgay Sultan*), Şahin Giray, în anii 20 ai secolului al XVII-lea (1624-1628). Numit *beylerbeyi* de Silistra în anul 1624³, a devenit foarte influent în Crimeea și în Moldova în anii următori și un pericol pentru Polonia. A fost, totuși, executat din porunca autoritarului sultan Murad IV, la Istanbul, în 1637⁴, deci cu câteva decenii înainte de nașterea prințului *Dumitrașco*⁵. Aceasta nu exclude posibilitatea ca neamul Cantemireștilor să fi avut la origine un tătar trecut la ortodoxism și românizat, după cum par a indica anumite surse rusești, fizionomia principelui și înseși pretențiile genealogice afirmate de acesta în *Istoria Imperiului otoman*. Originea etnică a unei personalități nu trebuie însă să ne crispeze, ci trebuie privită cu detașare: important este ceea ce a simțit și creat acea personalitate pentru neamul românesc.

Nu am găsit, de asemenea, mențiuni nici despre studiile lui Cantemir la Școala Palatului Imperial (*Mektebi-i Enderun*), lucru care s-ar putea explica prin aceea că principele român nu trecuse la Islam, precum predecesorul său în ale muzicii turcești, polonezul Wojcek Bobowski (Albertus Bobovius), devenit Ali Ufki (mort la 1675), cu alte cuvinte ca nemusulman, principele român nu putea să frecventeze o asemenea școală. În fine, în ciuda consultării a câtorva zeci de registre, cu mii de documente, emise de Cancelaria așazișilor *muşaherhoran* (dregători și oșteni de rang superior, dar mai ales fii ai acestora plătiți lunar de Vistieria otomană), registre în care am găsit numeroși fii ai hanilor de

Crimeea sau ai unor mari demnitari otomani, în schimb nu am depistat nici un document consemnând prezența lui (*Küçük*) *Kantemiroğlu* printre *muteferrika*-lele Înaltei Porți (ofițeri onorifici), subvenționați de *Hazine-i Amire* (Vistieria Imperială)⁶, situație întâlnită în cazul unor beyzadele românești din secolul al XVI-lea⁷. Explicația acestei situații o găsim în *Descriptio Moldaviae* (1716), în care ex-voievodul Moldovei ne spune că, în trecut, se acorda de către Vistieria Imperială o subvenție (lat. *diurna stipendia*, turc. *ye-vmiye*), de 5-10 taleri împărătești (austrieci), *filor de domni* și domnilor mazili, dar că această practică intrase în desuetudine: „*Olim, tum filiis Principum tum exauctoratis Principibus ex Imperatorio Thesauro diurna quinque, aut decem Imperialium stipendia destinata fuerant, is tamen mos postea in desuetudinem venit*”⁸.

În ce privește situația internațională, care a influențat direct numirea lui Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei, fiind trimis de Poartă în această țară ca o persoană de mare încredere (*itimadlı*), într-o perioadă foarte tulbură, am găsit un document foarte interesant privind celebra bătălie de la Poltava dintre suedezii conduși de către Carol XII și rușii lui Petru cel Mare (8 iulie 1709), soldată, cum se știe, cu înfrângerea suedezilor și refugiarea regelui acestora la Tighina (Bender), mai precis la Varnița, de unde îi instiga pe otomani la un nou război cu rușii. Este vorba de un „rezumat al scrisorii sosite de la domnul Moldovei către Cupărescu (*Kuparoğlu*), capuchehaia <acestui la Poartă>”, (*Boğdan Voyvodasından Kapu Kethüdası olan Kupar oğluna gelen mektubun hulasesidir*).⁹

Specialiștii de la Arhiva Otomană (BOA) au datat scrisoarea „în anul 1122 (al Hegirei)”, adică în anul 1710/1711 d. Hr.. Într-adevăr, scrisoarea pare să fi ajuns la Istanbul undeva în cursul anului 1122, dar după un lung ocol: Poltava-Kiev-Iași-Istanbul. Autorul raportului, un agent al domnului Moldovei (Nicolae Mavrocordat), își începe relatarea prin a afirma că „*până acum nu a avut loc o bătălie decisivă între moscoviți și suedezi, mai înainte de aceasta suedezi au asediat cetatea numită Poltava, dar nu au putut să o ia*”, ceea ce arată că agentul moldovean se afla deja la Poltava pe la începutul verii lui 1708, când știm că a început acest asediu, înainte de bătălia decisivă de mai târziu, soldată cu victoria rușilor¹⁰. Dincolo de detaliile tehnice oferite de raport (mișcările trupelor țarului, mișcările polonezilor, ale cazacilor etc), important este că raportul afirmă că domnul Moldovei are oamenii săi, „ai noștri” (*adamlarımız*) la Kiev (*Kiyov, Chiov*), care urmăresc îndeaproape evoluția evenimentelor, informând via Iași, Înalta Poartă. Avem, astfel, o nouă probă a intensei activități de culegere de informații, în favoarea Porții, de către domnii de la București și Iași, activitate cu atât mai utilă Porții în condițiile avansului Rusiei și Austriei spre Dunăre și Marea Neagră, după asediul eşuat al Vienei (1683)¹¹.

Numirea lui Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei

Știm de la Neculce¹² și Silahdar¹³, amândoi contemporani și direct implicați în evenimentele epocii cantemiriene, că numirea lui *Dumitrașco/Kantemiroğlu* s-a făcut la intervenția directă a hanului Crimeii, prin mijlocirea lui Ismail Ağa (Efendi), vechi prieten al beyzadei moldovenești și capuchehaie (*kapu kethudasi*) a hanului Crimeii la Poartă¹⁴. Un document emis de Contabilitatea Generală din Istanbul la 1 Zilkade 1122/22.12.1710 (stil nou) consemnează cheltuielile prilejuite de vizita hanului la Poartă sosit la Istanbul la 11 Ramazan 1122/03.11.1710 (st. n.)¹⁵, deci cu 3 săptămâni înainte de numirea lui Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei (3 Şevval 1122/25.11.1710, st. n. = 14 nov. st. vechi)¹⁶.

Este interesant de semnalat că o descoperire de ultimă oră, pe care am făcut-o la Başbakanlık Osmanlı Arşivi, într-o condică de porunci financiare (*Defter-i Ahkâm-ı*

Maliye) din faimosul fond *Kâmil Kepeci* (codificat: KK), anume a unui ordin imperial (*hüküm*), adresat kadiului de Istanbul, indică faptul că și Constantin Duca (april. 1693-dec. 1695 și sept. 1700-iunie 1703), fiul lui Gheorghe Duca (sept. 1665-mai 1666, nov. 1668-aug. 1672 și nov. 1678-dec. 1683)¹⁷, se agita la Înalta Poartă exact în aceste zile (porunca datează din 19 Ramazan 1124, adică 11 noiembrie, stil nou, cu numai două săptămâni înainte de numirea lui D. Cantemir), pretextul fiind cererea (ce i s-a aprobat) de a fi scutiți de plata birului (*harac*) un număr de 12 slujitori (*hizmetkâr*) ai săi, potrivit unei porunci împărătești (*emr-i şerif*) mai vechi și având în vedere credința și serviciile prestate în favoarea Porții și a Hanilor Crimeii (este menționat cu deosebire Selim Giray, de 4 ori han de Crimeea) de către Gheorghe și Constantin Duca¹⁸. Așadar, având deja mai vechea și puternică susținere din partea lui Constantin Brâncoveanu și încercând s-o obțină, acum, și pe cea a Hanului Crimeii *en titre*, Devlet Giray, Constantin Duca se zbătea să obțină, pentru a treia oară, tronul Moldovei, în rivalitate cu aceiași Cantemirești, cărora le luase tronul în aprilie 1693 (Dimitrie) și septembrie 1700 (Antioh).

Din păcate, nu s-au păstrat înregistrările privind cheltuielile detaliate efectuate de Poartă privind numirea (*tevcih*) și investirea (*teşrif*) noului voievod, așa cum am găsit atâtea pentru secolele XVI-XVII¹⁹. S-au păstrat doar unele înregistrări din zilele următoare numirii, cu cheltuieli efectuate pentru achiziția de caftane (*hil'atha*)²⁰, piese de harnașament²¹ etc. pentru noul „principe al Moldovei” (*mir-i Boğdan*). Imbrăcarea (*ilbâs*) cu 26 de caftane²² a boierilor (*boyaran*) din suita noului domn²³, „în prezența Împăratului” (*der huzûr-u humâyun*), este înregistrată a doua zi (4 Şevval 1122), după numirea oficială de către Divanul Imperial²⁴. Principele însuși va fi fost de față, de vreme ce documentele Vistieriei, în dublă evidență, menționează că acele caftane de onoare au fost dăruite (*ihsan*), de fapt, „domnului Moldovei” (*be mir-i Boğdan*).

Numirea s-a făcut după scenariul obișnuit, menționat de istoricul oficial otoman (*vak'anüvis*) Silahdar²⁵: „Consiliul Imperial a fost convocat în sesiune extraordinară, în ziua de marți, a treia zi de Bayram, pentru un păcătos de ghiaur”²⁶.

Nu am găsit până la această oră nici *berat*-ul (diploma) de numire în domnie a lui Dimitrie Cantemir, care, știm din situații similare, se emitea la 2-3 luni de către Divanul Imperial după ordinul de numire (*emr-i şerif*) emis de către sultan. Aceste documente se consemnau la Cancelaria Minelor (*Maden Kalemi*)²⁷, dar documente din epocă ale acesteia încă nu au fost depistate (să reamintesc însă faptul că numai o treime din documentele de la BOA au fost catalogate, prin urmare nu este exclus să avem surprize în celelalte două treimi neinventariate încă). O excepție o constituie însă *berat*-ul acordat lui Ștefan Cantacuzino (1714-1716), în cadrul întregii proceduri birocratice cunoscute: decizia sultană (*emr-i şerif*) de numire a ieșit la 3 Rebiülevvel 1126/ 19.03.1714 stil nou, adică 8 martie 1714 stil vechi, când Brâncoveanu era încă pe tron, dar *berat*-ul (diploma, brevetul) respectiv a fost emis de Cancelaria Divanului Imperial (*Divan-ı Hümayun*) abia cca 3 luni mai târziu, adică la gurre-i Cemaziülâhır 1126/ 14.06.1714 st. nou, după care documentul a fost înregistrat (*kayıt*) la *Maden Kalemi*²⁸.

Dimitrie Cantemir ca domn al Moldovei și obligațiile sale față de Poartă

Potrivit informațiilor date de Neculce²⁹, dar și de sursele turcești, Cantemir a căutat până la venirea lui Petru I la Iași să păstreze relațiile oficiale cu Poarta, să-și îndeplinească obligațiile sale față de aceasta, ba chiar să înceapă negocierile cu rușii³⁰ cu acordul Porții înseși. În acest sens, Moldova a participat la repararea sau aprovizionarea cetății Tighinei (*Bender*)³¹, în regim de *ocaklık* (scăderea din haraci a cheltuielilor făcute cu asemenea

operațiuni, fiind, de fapt, un transfer de resurse financiare, turcește: *havale*). O descoperire importantă în cursul întreprinderii acestei cercetări în arhivele din Istanbul a constituit-o depistarea a două condici emise de Cancelaria Minelor (*Maden Kalemi*), privind haraciul Moldovei în intervalul 1114-1174 ai Hegirei/ 1703-1761 d. Hr.³² și haraciul Țării Românești în intervalul 1097-1083 ai Hegirei/ 1686-1771 d. Hr.³³. Rezultă din aceste surse inedite faptul că în plină epocă fanariotă evidența haraciului s-a făcut cu rigurozitate, iar în ceea ce privește haraciul Moldovei cuantumul său nominal a rămas același mai bine de jumătate de veac. Având în vedere devalorizarea monedei otomane, în care se făcea în primul rând plata tributului, trebuie să admitem că în realitate asistăm la o scădere a cuantumul real al acestei dări față de Poartă. Și pentru epoca lui Cantemir, inclusiv anul financiar 1710-1711 în care a domnit învățatul principe, cuantumul haraciului Moldovei a fost de 65 454 de *guruş* (lei, taleri)³⁴, sumă menționată și de Cantemir în 1716: 65 000 taleri imperiali³⁵, cifră care confirmă rezultatele cercetărilor mele anterioare în acest sens.³⁶ De precizat că tributul Țării Românești era mai mult decât dublu, iar Brâncoveanu însuși, în chiar zilele în care era numit Cantemir domn, achita prompt și integral tributul său de 141 000 de *guruş*³⁷, la Tighina (unde Poarta trebuia să cheltuiască mari sume de bani cu întreținerea lui Carol al XII-lea), pentru a nu trezi cu nimic bănuielele otomanilor privind legăturile sale cu rușii și austriecii.

Un document emis de Cancelaria Contabilității Generale (D. BŞM) în luna Zilhicce anul 1122/ 21.01-18.02.1711 (stil nou), adică chiar în timpul în care Dimitrie Cantemir se afla pe tronul de la Iași, indică predarea către Poartă a unei cantități de 10 000 *vukrye*, adică ocale (12, 83 tone) de miere (*asel*)³⁸, probabil în contul haraciului (sistemul *ocaklık*).

Cantemir după Stănilești (23 iulie 1711, st. n.). Mazilirea și confiscarea averilor de către Poartă (procedura *müşâdere*)

La sfârșitul campaniei de la Prut, pentru care există un imens material documentar în arhivele turcești și o bogată literatură de specialitate³⁹, domnitorul moldovean nu a fost predat otomanilor victorioși de către Petru I, iar marele vizir Baltacı Mehmet Pașa nu a insistat în acest sens. În locul său Poarta avea să numească din nou pe Nicolae Mavrocordat ca domn, până atunci caimacam a fost numit dragomanul Divanului Ioan Mavrocordat, iar în primele zile după Stănilești boierul Lupul Costache a fost numit „loctiitorul domnului Moldovei” (*Boğdan Voyvodası Vekili*). Potrivit unei porunci sultanale din 21 Cemaziülâhır 1129/ 06.08.1711 (st. n), acesta trebuia să pregătească și să trimită la Bender, unde se afla Carol XII, 100 de căruțe (*araba*) cu câte două perechi de cai fiecare, precum și 300 *neferi* (oșteni),⁴⁰ în timp ce Țara Românească trebuia să pregătească 250 căruțe și 500 *neferi*⁴¹, în vederea expedierii regelui suedez în țara sa (prin Țara Românească și Transilvania). Comandantul acestei adevărate expediții a fost desemnat beilerbeiu Rumeliei, vizirul Hasan Pașa.⁴²

Cele mai multe și interesante documente privitoare la Dimitrie Cantemir, descoperite la BOA, se referă însă la confiscarea averilor ex-voievodului moldovean, căruia după defecțiunea de la Stănilești i s-a aplicat pedeapsa islamică *müşâdere*⁴³, constând în confiscarea bunurilor mobiliare și imobiliare ale celor acuzați de trădarea intereselor Islamului. Este adevărat, în documentele descoperite, Dimitrie Cantemir, care se bucurase de atâta popularitate în Istanbul înaintea de numirea ca domn, este oarecum menajat, fiindcă spre deosebire de cronicarii oficiali Silahtar și Rașid⁴⁴, documentele de cancelarie nu utilizează pentru el termenul de *hain* (trădător), ci consemnează sec faptul că fostul domn „a fugit” (*fırar kerde, fırar şud*). Documentele consemnează mai multe sume în-

casate fie de la vânzarea vilei (*yalı*) și grădinii (*bahçe*) din Ortaköy, pe Bosfor (3.000 de guruși), în care se știe că principele a locuit în cea mai mare parte a timpului petrecut la Istanbul (în schimb, nu a mai apucat să locuiască în palatul ce l-a construit în *Fener/Fanar*, pe care îl dotase cu o frumoasă bibliotecă și tablouri, palat care a ajuns inițial în posesiunea lui Ioan Mavrocordat), fie din confiscarea bunurilor (*eşya*), găsite în urma sa la Istanbul (11.000, 5 galbeni, restul bijuterii și alte „lucruri”). E interesant de observat că, între bunurile confiscate, nu figurează cărți, aceasta la un mare cărturar precum Dimitrie Cantemir, în timp ce între bunurile confiscate la 1714, lui Constantin Brâncoveanu, figurau și „cărți creștine”⁴⁵.

În total, aceste sume nu depășesc modesta sumă de 20 000 de guruși⁴⁶, în timp ce ex-voievodului Constantin Brâncoveanu i se confiscau, oficial, câțiva ani mai târziu, averi în valoare de 818.579 guruși⁴⁷, adică de cca 40 de ori mai mari. Să explicăm această modestă sumă prin existența unui plan de rebeliune față de Poartă, înainte de plecarea din Istanbul, Dumitrașco Vodă punându-și în acest scop averile la adăpost? Sau, pur și simplu, judecând după informațiile date de Neculce⁴⁸ și de Rașid⁴⁹, trebuie să admitem că ex-voievozii Cantemirești erau aproape săraci? Această sărăcie a mijloacelor financiare de care dispuneau Cantemireștii pare a fi ilustrată și de faptul că, după defectiunea fratelui Dimitrie în Rusia, Antioh (*Ando*, *Andiyo*, *Antohi*) Cantemir, rămas la Istanbul și acuzat că a avut relații cu hainul Brâncoveanu și că a împrumutat bani de la acesta ori că și-a însușit din aurul acestuia (acuzatii recunoscute de făptaș), a trebuit să facă o adevărată echilibristică financiară pentru a-și salva vila din Kuruçeşme (din apropiere de Ortaköy), fiind vreme de trei luni înmormântat în închisoarea *datornicilor*⁵⁰, el, fiu și frate de domn și el însuși de două ori domn al Moldovei. Să adăugăm faptul că astăzi Palatul din Fanar a fost restaurat, fie și parțial, și s-a organizat aici un Muzeu *Dimitrie Cantemir*, fără să avem nici un fel de documente scrise privind soarta acestui palat după defectiunea lui Dimitrie Cantemir (pentru biblioteca palatului, de la nivelul superior al construcției, reprezentantului Patriarhiei de Ierusalim la Istanbul, proprietara acestei biblioteci, pretinde că are documente); în schimb din palatul de la Ortaköy⁵¹, de lemn, încăput pe mâna unei principese imperiale, nu a mai rămas nimic fiind complet distrus în urma unui mare incediu dintre acelea, care se întâmplau atât de des în capitala otomană, făcând ravagii în rândul miilor de construcții de lemn. Așadar, despre palatul din *Fener* nu avem la îndemână mențiuni scrise, dar el încă supraviețuiește, pe când despre cel din *Ortaköy* avem mențiuni prilejuite de confiscare, dar nu ne-a rămas nici cea mai mică urmă materială de pe urma lui, și nu-i putem identifica, fie și cu aproximație, măcar locația.

Cantemir în istoria culturii turcești

La 18 octombrie 2001, în cadrul unui simpozion internațional consacrat lui Nicolae Iorga de către Institutul Cultural Român din Istanbul, faimosul profesor Halil Inalcık, decanul studiilor turcologice mondiale, afirma că „primul care a deschis o fereastră spre Occident culturii turce a fost un român: învățatul principe Dimitrie Cantemir”. Această afirmație făcută de o autoritate științifică de talia profesorului Inalcık se cuvine a fi aprofundată, detaliată, demonstrată. În ceea ce mă privește, preocupându-mă de această chestiune, am putut stabili următoarea filiație care, pornind de la Dimitrie Cantemir, dus la Nevşehirli Damat Ibrahim Pașa, mare vizir între anii 1718-1730, cel care, cu sprijinul lui Ahmet III (1703-1730), a inaugurat oficial o deschidere spre Occident, în sensul amintit de profesorul Inalcık: Dimitrie Cantemir – Nefioğlu (dascălul de Coran și al principeului român și mare autoritate intelectuală la Istanbul) – Rami Mehmet Pașa, di-

scipol al aceluiași Nefioğlu și care a fost unul din principalii negociatori ai păcii de la Karlowitz și mare vizir la 1703⁵², chiar într-o vreme în care învățatul român îi prezenta sultanului Ahmet III celebrul său tratat de muzică cu originalul sistem de notație muzicală, tratat care avea să salveze un important număr de melodii turcești și compoziții cante-miriene, depășind contribuția anterioară a lui Ali Ufki. De la Rami Mehmet Pașa se va face în continuare legătura deschiderii spre Occident, prin sultanul Ahmet III către cunoscuta politică „modernizatoare” a lui Nevşehirli Damat Ibrahim Pașa⁵³.

Acest rol al lui Dimitrie Cantemir de deschizător de drum spre Occident pentru muzica turcă⁵⁴ și pentru cultura turcă, în ansamblul ei, trebuie să constituie pentru istoricii culturii o temă de cercetare de cea mai mare importanță, fiind o temă care va pune pe temelii și mai solide gloria personalității spirituale a principelui român.

Politician eșuat, istoric durabil, mai ales prin notele din *Istoria Imperiului otoman*, dar perisabil, ca orice autor de istorie interpretabilă, Dimitrie Cantemir va rămâne, mai ales, în istoria culturii atât românești, cât și turcești, iar prin aceasta și universale.⁵⁵

Note

¹ Dr. Önder Bayır (Directorul Arhivei Otomane de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri al Republicii Turcia, din Istanbul, abreviat: BOA), „Rumeli Araştırmaları Açısından Osmanlı Arşivinin Önemi” (Importanța Arhivei Otomane din punctul de vedere al cercetărilor privind Rumelia), comunicare la International Symposium on Ottoman Studies in South-East Europe, organised by IRCICA (Research Centre for Islamic Art, History and Culture), Istanbul, 12 July 2008.

² De exemplu, colecția (fondul) *D.BRZ*, cuprinzând *Marile Condiți Ruznâme*, numără 584 registre (*defter*), dintre anii 896-1254 ai Hegirei, adică 1491-1838 ai erei creștine, la care se adaugă, pentru anii 952-1207 A.H./ 1545-1793 A.D., încă 504 dosare (*dosya*). Colecția *D.KRZ*, cuprinzând *Micile Condiți Ruznâme*, numără 437 *deftere*, pentru anii 940-1254 A.H./ 1533-1838 A.D., dar încă 217 dosare pentru anii 954-1207/ 1547-1792. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloğu/Catalogul Arhivei Otomane*, Istanbul, 2005, p.162, 296-297. Numai pentru epoca lui D.Cantemir există peste 80 de dosare *D.KRZ*, cuprinzând mii de documente.

³ Mihai Maxim, în *Istoria Românilor*, editată de Academia Română, vol.V, Editura Enciclopedică, București, 2003, p.815.

⁴ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Istoria Imperiului otoman), vol.3 (1538-1640), traducere (din germană) de Nilüfer Epçeli & Kemal Beydilli, Yeditepe Yayınevi, Istanbul, 2005, pp. 318-323.

⁵ O presupusă origine a lui Dimitrie Cantemir din Kantemir-Mirza, avansată fără probe documentare de către unii istorici, a fost infirmată și de către Giuseppe Cossutto, de la Universitatea La Sapienza din Roma, în teza sa de doctorat consacrată special acestui personaj, teză condusă de subsemnatul la Istanbul și de către prof.Biancamaria Scarcia-Amoretti la Roma.

⁶ Această *Kalem-i müşaherehoran* (Cancelaria pentru *müşaherehoran*) era subordonată Cancelariei *Micii Ruznâme/ Kalem-i Ruznâme-i Küçük* (vezi, de ex., , BOA, *D.KRZ*, *dosya* 78/*gömlek* 91, *sene* 1115/1703-1704; *dosya* 80/*gömlek* 8, 16 *Rebiülevvel* 1120/05.06.1708 etc). Pentru perioada prezenței lui Dimitrie Cantemir la Istanbul, adică 1688-1710 (cu întreruperi), există peste 80 de dosare (*dosya*) *D.KRZ*, însumând peste 8000 de documente, care au trebuit consultate.

⁷ Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au Nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents*, Les Éditions ISIS, Istanbul, 1999, pp.43, 50-61.

⁸ *Demetrii Cantemirii, Principis Moldaviae, Descriptio Antiqui et Hodierni Status Moldaviae/Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, Institutul Cultural Român, București, 2006 (mai departe: *Descriptio Moldaviae*, ediție critică), p.188.

⁹ BOA, fond A.DVN (*Bab-ı Asaflı.Divan-ı Humâyun*), i.e. Cancelaria Divanului Imperial subordonată Marelui Vizir, *dosya* (dosar) 505, *belge* (doc.) 84.

¹⁰ See Mehmet Emin Üner, „Prut Seferi'nde İsveç Kralı XII.Karl ve Kırım Hanı Devlet Giray'ın Rolü” (Rolul regelui Suediei, Carol al XII-lea, și al hanului Crimeii, Devlet Giray, în campania de la

Prut), in: derleyen ("collector", i.e. editor) Prof.Dr.Kemal Çiçek, *Baltacı Mehmet Paşa-Sempozyum Bildirileri*, KaraM, Çorum, 2007, pp.73-74.

¹¹ See Mihai Maxim, „Obligațiile militare, în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a secolului XVI”, in: *Analele Universității București. Istorie*, 28, 1979, pp.99-109.

¹² *Letopiseșul Țării Moldovei-Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce*, Ed."Universul", Chișinău, 2006 (în continuare: *Letopiseșul Țării Moldovei*), p.372.

¹³ Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretname*, in: *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, II, edit.Mihail Guboglu, Editura Academiei, București, 1974, p.517.

¹⁴ Un document de arendă (*mukataa*), din 13 Şevval 1122/05.12.1710, st.n., îl numește „Kethüda-Bab Han-ı Alishan” („reprezentantul la Poartă al Măriei Sale Hanului”): *BOA, fond D.BRZ (al Marilor Condiți Ruznamçe), dosya 176/ gömlek 4, belge no.42.*

¹⁵ *BOA, fond D.BŞM (Bab-ı Defteri.Başmuhasebe), dosya7681, vesika 61.*

¹⁶ *Demetrii Principis Cantemirii Incrementorum et Decrementorum Aulae Othman(n)icae... Libri Tres*, praefatus est Virgil Cândea, critice editit Dan Slușanschi, Editura Amarcord, Timișoara, 2001, p.289; A.N.Kurat, *Prut Seferi ve Barışı* (Campania și pacea de la Prut), vol.1, Ed.TTK, Ankara, 1951, p.179.

¹⁷ Datele de domnie după: *Chronological History of Romania*, under the guidance of Constantin C.Giurescu, Editura Enciclopedică Română, Bucharest, 1974, p.454.

¹⁸ *BOA, fond KK, nr.2328 (Defter-i Ahkâm-i Maliye)*, p.6.

¹⁹ Mihai Maxim, *L' Empire ottoman au Nord du Danube*, pp.159-168; idem, *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*, The ISIS Press, Istanbul, 2001, pp.80-84, 107-111, 114-116, 125-127, 131-134, 155-161.

²⁰ *BOA, fond Kamil Kepeci (KK), Teşrifat Defteri* (Condică de ceremonial), no.687, p.4.

²¹ *BOA, Kamil Kepeci, Ruznâme Defteri*, no.2032, p.197 (cuantumul cheltuielilor a fost de 789 guruş-u esedi, adică taleri olandezi= lei, fie 126.240 akçe/aspri).

²² Cantemir însuși menționează în *Descriptio Moldaviae* (1716, la 7 ani după eveniment) că un număr de 27 de caftane (*togas*) au fost distribuite boierilor săi (*ipsius Baronibus*) (*Descriptio Moldaviae*, ediție critică, p.154).

²³ Vezi, de asemenea, *BOA, D.BŞM, defter no. 1163*, p.11 (caftane pentru boyaran-ı Mir-i Boğdan).

²⁴ Vezi supra nota 16.

²⁵ In *Cronici turcești*, II, p.517.

²⁶ Cf.Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, Part II, *Teşrifat* (Protocol).

²⁷ Și D.Cantemir notează că tributul se înregistra la Cancelaria Minelor, predarea sa fiind certificată de „Madenchalfasi” („Mai-marele Minelor”): *Descriptio Moldaviae*, ediție critică, p.154. Cf.mai jos notele 30-31.

²⁸ *BOA, C.MTZ (<fondul> Cevdet.Eyâlet-i Mümtâze/Provinciile Privilegiate)*, no.12/569.

²⁹ *Letopiseșul Țării Moldovei*, p.374-381.

³⁰ A.N.Kurat, *op.cit.*, I, p.331.

³¹ *Letopiseșul Țării Moldovei*, p.374.

³² *BOA, D.MMK.BGN, no.23.247.*

³³ *BOA, D.MMK.EFK, no.23.377.*

³⁴ *BOA, D.MMK.BGN, no.23.247*, p.33: „cizye-i gebrân-ı vilâyet-i Boğdan vâcib an gurre-i (Ramaza)n sene 1122 ilâ gâye-i Şaban sene 1123;fi'l asl-ı mal fi sene guruş 65454”, i.e. „tributul necredincioșilor din vilâyet-ul Moldovei, datorat din prima zi a lunii Ramazan a anului 1122 (24.10.1710, st.n.-M.M.) până în ultima zi a lunii Şaban a anului 1123” (13.10.1711, st.n.-M.M.).

³⁵ *Descriptio Moldaviae*, ediție critică, p.264.

³⁶ Mihai Maxim, „Haraciul moldovenesc în opera lui D.Cantemir”, in: *Analele Universității București. Filosofie. Istorie. Drept*, 22, București, 1974, pp.69-78.

³⁷ *BOA, D.BŞM, dosya 7682/vesika 23.*

³⁸ *BOA, D.BŞM, dosya 1651/vesika 13.*

³⁹ Un izvor cunoscut încă din 1938, dar publicat integral abia acum, anume „Memoriile” unui secretar (*kâtib*) de ieniceri, Hasan, menționează participarea „hainului Kantemiroğlu” la asedierea

cucerirea cetății Brăila, în calitate de comandant(!)al corpului de oaste respectiv, în timpul campaniei de la Prut, și comportamentul său „barbar” față de populația locală(!) (vezi *Prut Seferi'ni beyanımdır. Yeniçeri Kâtibi Hasan*, hazırlayan Hakan Yıldız, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul, 2008, pp.28-29), un zvon total nefondat și mai ales o calomnie răspândită printre ieniceri, probabil de către ofițerii acestora, nemulțumiți de „trădarea” lui Dimitrie Cantemir, care, în calitate de Boğdan Beği, purta pe cap *üsküf* (*kuka*) ofițerilor de ieniceri, fiind considerat un „camarad” al acestora..

⁴⁰ *BOA, D.BŞM, dosya 7683/ vesika 73.*

⁴¹ *BOA, D.BŞM, dosya 7681/vesika 110.*

⁴² *BOA, D.BŞM, dosya 7683/vesika 75.*

⁴³ Despre *müşâdere*, vezi Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, pp.173-197, și, pentru bibliografie, tot acolo, nota 1, p.194.

⁴⁴ *Tarih-i Raşid*, in: *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, III, volum întocmit de Mustafa A.Mehmet, Editura Academiei, București, 1980, pp.216-217.

⁴⁵ In: Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, p.179 și 185 (nr.XXVIII).

⁴⁶ Mai exact 19.999, 5 guruşi: *BOA, KK (Kâmil Kepeci)*, no.2034 (*Ruznâme Defteri*), pp.24, 24bis, 25 (două documente); *KK no.2239 (Ruznâme Defteri)*, pp.22, 30; *KK no.2166 (Ruznâme Defteri)*, pp.108, 109, 111, *KK no.2036*, p.5, 7, 119 și 120.

⁴⁷ *BOA, fond Maliyeden Müdevver Defterler* (Condiți transferate de la Finanțe), nr.22.429, p.4-5; Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, The ISIS Press, Istanbul, 2001, p.172-197.

⁴⁸ *Letopiseșul Țării Moldovei*, pp.326, 346, 380.

⁴⁹ In: *Cronici turcești*, III, p.217.

⁵⁰ Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica*, p.191; idem, „Brâncoveanu și Cantemireștii. Documente noi din arhivele turcești”, in: *Arta istoriei, istoria artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, Editura Enciclopedică, București, 2004, pp.125-138.

⁵¹ *TKSMA/E-11 290*, publicat acum 35 de ani de către Tahsin Gemil: „Știri noi din arhivele turcești privitoare la Dimitrie Cantemir”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D.Xenopol-Iași*, Iași, 1973; pentru noile mele descoperiri de la *BOA*, vezi supra nota 40.

⁵² Vezi, de exemplu, Prof.Halil Inalcık's *Foreword to: Dimitrie Cantemir, Historian of South East European and Oriental Civilizations*, ed.by Al.Duțu & Paul Cernovodeanu, AIESEE, Bucharest, 1973.

⁵³ Mihai Maxim, „Kantemiroğlu (Dimitrie Cantemir)”, in: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.24, Istanbul, 2001, pp.320-322; idem, „Dimitrie Cantemir (1673-1723)”, in: C.Kafadar, H.Karateke, C.Fleischer (eds.), *Historians of the Ottoman Empire/Osmanlı Tarihçileri*, Harvard Univ.Press, 2006 (www.ottomanhistorians.com).

⁵⁴ Vezi, de exemplu, Eugenia Popescu-Judet, *Prince Dimitrie Cantemir Theorist and Composer of Turkish Music*, Pan, Istanbul, 1999.

⁵⁵ O variantă, ușor abreviată, a acestei cercetări, a apărut în limba engleză: Mihai Maxim, „Dimitrie Cantemir and His Time: New Documents from the Turkish Archives”, in: *Revue Roumaine d'Histoire*, tome XLVII, 2008, nos.1-2, Janvier-Juin, , pp.31-41.

MĂNĂSTIREA MIRA DE LÎNGĂ FOCȘANI, METOH AL MĂNĂSTIRII ATHONITE VATOPED

Florin MARINESCU, Institutul de cercetări neo-grecești, Atena

Imi aduc și eu mica mea contribuție la aniversarea familiei Cantemir, prezentind cercetătorilor moldoveni și nu numai informații, provenind mai ales din documente, cele mai multe inedite, referitoare la una dintre importanțele mănăstiri din Moldova, Mira, ctitorie și ea a Cantemireștilor, care de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până la 1863 a fost metoh al mănăstirii Vatoped de la Muntele Athos.

Documentele pe care le voi menționa mai jos reprezintă o parte infimă din cele aproximativ... 13.500 unități arhivistice (originale, copii, ciorne, traduceri, catastife, hărți) ce se păstrează la Vatoped, număr ce o face deținătoarea poate a celui mai important fond documentar românesc de peste hotare¹.

Mănăstirea athonită nu este însă numai deținătoarea unui important fond arhivistic românesc. Ea a fost până în 1863 deținătoarea unui mare număr de metoace în Moldova, în Țara Românească, în Basarabia și în Transnistria. Numărul acestora ne e deocamdată necunoscut, dat fiind că el crește pe măsura adâncirii cercetărilor atât în documente cât și pe teren. În orice caz metoacele Vatopedului trebuie să depășească numărul de 60. E vorba aici atât de metoace directe, adică închinare direct mănăstirii athonite, cât și de biserici, mănăstiri sau schituri închinare altora care erau deja metoace vatopedine. Numărul e desigur impresionant și demonstrează o legătură deosebit de strînsă a călugărilor de acolo cu întreg spațiul românesc (în sens general). Închinarea de către domnii țărilor române sau de boieri cu ranguri înalte de metoace atât la Protaton (adică la toate mănăstirile athonite la un loc) cât și la aproape fiecare mănăstire – din cele 20 – în parte se încadrează într-o politică cu caracter imperial, politică pe care marele istoric Nicolae Iorga a numit-o „Byzance apures Byzance”. Politica urmărea refacerea sub forme simbolice a „Impărăției Creștine” sub egida Patriarhiei Ecumenice și a Sfântului Munte².

Una dintre manifestările concrete ale acestei politici cu caracter imperial a constituit-o ajutorul multilateral acordat de domnii Moldovei și ai Țării Românești Muntelui Sfânt și în cadrul lui – așa cum am scris mai sus – închinarea de metoace, nu numai acolo dar și către Patriarhiile de Ierusalim, Alexandria sau Antiohia, către Muntele Sinai, Patmos, Meteora sau Epir.

Printre cele peste 60 de metoace ale mănăstirii Vatoped Mira³ ocupa desigur, timp de mai bine de două secole și jumătate, un loc important.

Să începem cu un **scurt istoric** al mănăstirii. Construcția ei – sub forma unui schit – s-a început de către Urșă și de soțul ei Nichifor Moțoc din Odobești, împreună cu episcopul de Roman, Ioan (1674-circa 1685). Înțelegerea dintre cei trei a avut loc la 30 octombrie 1682 în casa familiei din Odobești⁴. După decesul episcopului în 1685, probabil, construcția schitului a fost terminată de domnul Constantin Cantemir⁵, care a încadrat-o – cel puțin așa se spune în unele materiale – în categoria mănăstirilor domnești⁶.

În testamentul acestuia, cu data de 12 martie 1689, același domn se referă la construcția de către el a mănăstirii (noțiunea de schit, biserică sau mănăstire în epocă e cam elastică – F.M.), de înzestrarea ei cu moșii, animale și veșminte bisericești și la închinarea acesteia (către sfârșitul vieții sale) către mănăstirea athonită⁷. Cert biserica era făcută din lemn și dacă domnul intenționa să o facă din piatră conjunctura vitregă nu i-a permis realizarea intenției. De aceea, Constantin Cantemir, chiar dacă în unele documente este menționat ca ziditor, trebuie socotit de fapt întemeietorul unei biserici și a unor chilii de lemn⁸.

Domnul l-a rânduit egumen pe fostul Mitropolit de Laodikias, Grigore, până la sfârșitul vieții sale, după care călugării vatopedini vor trimite ei înșiși egumeni la Mira. Orice modificare a situației urma să se facă cu consimțământul ctitorilor.

Acest așezământ, poate schit, a rămas așa de la primul ctitor până la a doua domnie a fiului lui Antioh. Ultimul, în dorința de a o transforma în mănăstire, „se hotărî să clădească în locul ei o biserică după chipul de la Cetățuia a lui Duca Vodă”⁹. El a construit chilii pentru călugări, un zid de incintă cu turnuri de apărare, cum și clopotnița. Biserica de lemn, aflată la est de cea de piatră, s-a păstrat până în 1716, când domnul Mihai Racoviță a dat ordin să fie incendiată, în ea adăpostindu-se trupe austriece. În 1718, același domn a distrus zidurile bisericii noi la cererea turcilor, fie și parțial, dat fiind că aceștia o socoteau printre cetăți, alături de mănăstirile Neamț și Cașin¹⁰.

Se pare însă că nici Antioh nu a reușit să termine toate construcțiile sau acareturile. Și-a adus contribuția și unul dintre egumeni, Mitrofan Calerghis, conform cu inscripția pusă în 1736¹¹. În anul 1758, cum menționează ieromonahul Anania de la Mira, tătarii au jefuit mănăstirea, distrugându-i icoanele și cărțile¹². În 1802 a suferit pagube din cauza cutremurului. În anii 1828-1829 era vorba să se refacă mănăstirea. A fost din nou jefuită (sau pur și simplu s-au furat din documente) în 1835, după care egumenul de atunci, cunoscutul Mitropolit Irinupoleos Grigorios cerea să se întocmească o inventariere a acestora¹³. În 1837 pictorul Grigore din Focșani trimitea mănăstirii o ofertă pentru zugrăvirea catapetesmei¹⁴. În 1839 egumenul mănăstirii Răchitoasa, și ea metoh la Vatoped, semna contract cu Matei Radu pentru zugrăvirea în interior a bisericii¹⁵.

După 1863 lăcașul a devenit enorie a satului cu același nume¹⁶. Astăzi se află într-o situație destul de bună în interior dar proastă în ce privește zidurile exterioare.

Prezentăm în continuare o listă a **egumenilor mănăstirii**, câți am identificat mai ales din documentele athonite¹⁷. Mulți dintre ei erau călugări vatopedini.

- 1) Grigore, fost Mitropolit de Laodikias între 1689-1690
- 2) Cozma, arhimandrit între 1690-1708
- 3) Paisie, arhimandrit între 1712-1722
- 4) Mitrofan Calerghis între 1725-1751
- 5) Matei, arhimandrit de la Vatoped între 1753-1775
- 6) Serafim, arhimandrit între 1775-1782
- 7) Arsenie, arhimandrit între 1786-1801
- 8) Antim de la Vatoped, episcop sau epistat în 1802
- 9) Grigore Irinupoleos, egumen sau epistat între 1802-1806¹⁸
- 10) Zaharia, arhimandrit între 1807-1820 și între 1828-1833
- 11) Grigore Crupenschi, ieromonah între 1811-1813
- 12) Panaret, proegumen al mănăstirii Vatoped (ca mirean Gheorghios Iconomopoulos) între 1836-1840
- 13) Dionisie, arhimandrit în 1841
- 14) Gherasim Vatopedinul, ieromonah, în 1842, 1844 dar și în 1847

- 15) Pavel, arhimandrit în 1842, 1845, 1846, 1848
 16) Anania, ieromonah între 1848-1851, 1853-1858
 17) Pangratie în 1863.

Am mai înregistrat și alți epitropi (ca Serafim, fost episcop de Rădăuți în 1689 sau Nathanail în 1811, nacialnic la schitul Lespezi), dichei (ca Serafim în 1764 sau Gherasim la 1837), preoți (ca Mihail Burga din satul Cîmpuri), diaconi (ca Athanasie la 1835) și călugări (ca Simion la 1695 sau Theodor la 1857), dar și epistași (ca Ghineț la 1785) sau Chiriac la 1830, în total 14 la număr.

Averea mănăstirii

Mănăstirea Mira a beneficiat încă de la înființare, din partea ctitorilor (domni sau laici) de o avere imobilă, fie prin donații, fie prin cumpărări, fie prin schimburi. E vorba de moșii, părți de moșie (măsurate prin pogoane, prin pământuri, prin răzoare sau prin pași), seliști, păduri, poieni, vii, case, locuri de case, crîșme sau locuri de crîsmă, magazii, mori sau roți de moară, ba chiar și un han, fie lângă mînăstire, fie în orașe ca Adjudul Vechi, Focșani și Odobești, fie în multe sate din județe ca Putna, Fălciu, Tecuci și altele, dar și în Țara Românească, la Larga, din moment ce Mira era situată pe Milcov. Exploata de asemenea saline la Valea Sării.

Vom prezenta acum în ordine alfabetică cele 61 de sate, moșii, terenuri, etc. pe care mînăstirea le-a deținut de la înființare pînă la 1863. E vorba de moșia tîrgului Adjudul Vechi, cum și de suprafețe în localitățile Andrieșul, Arva, Bahnele, Balomirești, Balotești sau Bolotești, Ceruiești, Cîmpuri, Clipicești (ultimele patru în ținutul Putna), Codrul Sîrbilor, Comișesti, Cotul Reghiu, Cozmești, Crainici sau Lespezi, Dobrotești în ținutul Putna, Firțești, Găgești, Gherghești, Giulești, Grozești în ținutul Fălciu, împreună cu seliștea București, Hărăști, Hîrgiceasca lângă Milcov, Ilcești în ținutul Tecuci, Ițești, Larga, Mărăști, Mărcești (poate tot una cu Mircești) în ținutul Tecuci (care în 1661 se numea Grozești), Miera, Mîndrești, Munteni, Năruja, Nemernici în ținutul Putna, poate tot una cu Nemerniceni, Nemernița în ținutul Rîmnicul-Sărat, Pădureni, Pășești, Petrești în ținutul Putna, Pirlănești, Petrimăncăți, Pîrtolești, Precisteanu sau Slobozia, Raiati sau Răești sau Rugetul în ținutul Vrancea, Sălăjeni, Săsești în ținutul Tecuci, Slobozia Precistei, Soloșcani, Șiragurile, Stăești sau Stoiști unde se afla tîrgul Focșani, Susița, Tîndrilarii de Sus și de Jos în ținutul Putna, Tăbăcești, Tichiriș, Vîrșoi sau poate Virteșcoi, Vitănești, Voloșcani tot în Putna, în sfîrșit Larga și Broșteni în Țara Românească.

Să urmărim acum milele către mînăstire. Am identificat documentele a peste 50 de mili, între anii 1692 și 1820. Dintre ele una a fost acordată de Constantin Cantemir, 13 de Antioh și două de Dimitrie Cantemir. Alți domni în afara Cantemireștilor au fost Constantin Duca, Mihail Racoviță, Nicolae Mavrocordat, Grigore II Ghica, Constantin Mavrocordat, Ioan Mavrocordat, Constantin M. Cehan Racoviță, Matei Ghica, Scarlat Ghica, Grigore III Ghica, Constantin Moruzi, Alexandru Mavrocordat-Firaris, Alexandru Moruzi, Mihai C. Suțu, Alexandru Calimah, Alexandru Ipsilanti, Alexandru N. Suțu, Scarlat Al Calimah, Ioan Gh. Caragea, Mihai Gr. Suțu¹⁹, ba chiar și Divanul Moldovei și feldmareșul Rumeanțev. Unii dintre aceștia acordă mile în calitate de domni ai Țării Românești.

Conținutul milelor e variat. Pe scurt e vorba de 1) scutire de dări pentru oi, porci, boi, vaci, cai și stupi, proprietatea mănăstirii, ca și pentru o suprafață de teren de vie, obicei 25 de pogoane. 2) scutire de dări pentru magazii (suma rezultată trimițându-se mănăstirii pentru candelă și ceară. 3) dreptul de a ține un număr variat de poslușnici (pînă la 50), scutiți de dări și de angarii, la diverse moșii și vii (ca de exemplu viile de

Clipicești sau de la Petrești). 4) dreptul de a primi zeciuiala din cereale și din iarbă. 5) dreptul de a primi zeciuiala de la toți locuitorii ce-și au casele pe suprafața tîrgului Adjud. 6) dreptul de a fi scutite de dări stupii și oile poslușnicilor. 7) dreptul de a primi bani din vama de la Focșani și din mortasapie. 8) dreptul de a nu plăti dări pentru vinul, mierea, ceara și cașcavalul ce mînăstirea va vinde în Țara Românească. 9) dreptul de a trece în Valahia oi și porci în cazul în care în Moldova vor izbucni tulburări, fără a plăti impozite. 10) protecția față de cei ce în timp ce șed pe moșiile mănăstirii încearcă să vîndă vin. 11) dreptul de a primi de la domnie 200 bolovani de sare pe an, cum și bani din saline. 12) dreptul de a ține o crîsmă scutită de dări.

Metoace ale mănăstirii Mira. Mănăstirea a deținut în diverse perioade – și în orice caz pînă la 1863 – un număr total de opt metoace. Primul a fost schitul *Crainici sau Cranița sau Lespezi*²⁰, din ținutul Tecuci sau Putna, azi în ținutul Vrancea. Are ca hram Nașterea Maicii Domnului. S-a construit probabil la sfîrșitul secolului al 17-lea de către marele logofăt Ilie Catargiu. Ca metoh al Mirei, Cozma, fost Mitropolit al Laodichiei, egumen al acesteia între 1690-1708, primea 20 de aspri pe an ca să păzească schitul. În 1749 din cauza lipsei de interes al egumenului Mitrofan față de schit, paharnicul Constantin Balș, ginerele ctitorului, împreună cu fostul mare ban Gheorghe Balș, îl închină la Vatoped, rugînd mînăstirea Athonită să trimită acolo egumeni. La 1797, reconstruit, schitul depindea de Mira. În 1815 a avut loc un schimb de schituri între Mira și Golia, alt metoh vato-pedin. Crainici, pe care nu îl cunoaștem ce la un moment trecuse în stăpînirea Goliei, a revenit la Mira, care i-a cedat Goliei Grăjdenii. Am identificat doar patru egumeni ai schitului, între 1773 și 1811, cum și cîteva moșii. Acum e cu totul refăcut. Al doilea metoh a fost schitul *Găgești (azi Pietrele)*²¹, din ținutul Vrancea, cu hramul Sfîntul Nicolae. A fost construit înainte de 1692, an în care cu toate că construcția sa nu era încheiată, ctitorii, fostul clucer Zaharia și soția sa Ștefana l-au încheiat la Mira și la Vatoped, fenomen obișnuit în epocă. Cei doi au încheiat o înțelegere cu egumenul Mirei, Cozma, ca să-i aparțină acesteia după moartea lor toată averea ce o dețineau. Egumenul Mirei urma să fie și egumenul schitului. Pe la 1880, lângă biserica veche, demolată, s-a construit una nouă, cu hramul Sfîntii Arhangheli, ce azi e în stare bună. Al treilea metoh a fost schitul *Grăjdeni*²² din ținutul Birlad. A fost construit de vornicul Cîrstea și de Roșca înainte de 1689, pe o suprafață care ulterior a fost înglobată în tîrgul Birlad. În 1689 cinci urmași ai ctitorilor o închină la Mira. A ars înainte de 1773, dar despre construirea unei biserici noi aflăm tîrziu, în 1863. Probabil cea veche s-a mai reparat. În 1811, 1813 și 1814, dar și în 1863 era metoh al mănăstirii Golia. În arhiva de la Vatoped am identificat 13 egumeni, între 1696 și 1858, printre care și pe cunoscutul Grigore Irinupoleos (la 1835), dar și preoți, călugări, epistași. Am întîlnit în documente și numele a cel puțin 15 moșii și vii, ca de exemplu Docani, Poiana Cîrliților, Vinderei, Bălănești, Susnești, Ciortolomul, Dumbrăvița). A beneficiat, între 1768 și 1820 de șase mile din partea unor domni moldoveni și a autorităților militare ruse. Al patrulea metoh a fost *schitul Mănăstirea*, la Odobești, construit la 1732 de Costache Razu și de soția sa Maria, de Vasile Găuzilă și de soția sa Anastasia, de negustorul Panait și de soția sa Maria, sub supravegherea lui Ioniță, diacon din Focșani²³. Nu deținem alte amănunte. Al cincilea metoh a fost mînăstirea *Silișteni*, aflată în satul Urlați, din ținutul Fălciu, cu hramul Sfîntul Nicolae. Ctitor a fost domnul Constantin Cantemir. În 1700 el a închinat-o mănăstirii Mira. Mănăstirea ca și satul au dispărut la o epocă pe care nu o cunoaștem. Ulterior satul s-a mutat în zona Grumăzoaia sau Dimitrie Cantemir, la doi kilometri de Urlați, unde de curînd s-a ridicat o biserică nouă cu hramul Vovidenia. Al șaselea a fost pentru o perioadă de timp, de prin 1812, dar nu știm

pină când, schitul Crăsnița²⁴, construit prin secolul al 18-lea. În 1812 a avut loc un schimb între minăstirile Golia și Mira, Crăsnița devenind metoh al Mirei. Printre informațiile pe care le deținem ne interesează faptul că schitul, din lemn, se afla pe moșia Ciortești, veche proprietate a vornicului Scarlat Rosetti. Prin 1929 nu se mai slujea în biserică din cauza stării ei proaste, ea servind doar de cimitir. S-a construit o nouă biserică, care a început să funcționeze la 30 septembrie 1934. În perioada 1950-1952 locuitorii au mutat biserica în satul Rotăria, unde funcționează și azi. Al șaptelea metoh a fost schitul (sau minăstirea) Flămînda, de lângă Orașul de Floci, ridicat înainte de 1652. Se numea minăstirea postelnicului Hranite. Avea ca hram Adormirea Maicii Domnului. În 1740 era metoh al minăstirii Ivir. În 1768 însă era metoh al Mirei. În 1873 se afla în stare proastă, ca la sfîrșitul secolului. Să se păstreze doar un zid, la trei kilometri sud-vest de oraș. În sfîrșit, al optulea, a fost biserica Precista²⁵ din Focșani. Ctitor a fost domnul Nicolae Mavrocordat, undeva între 1709-1716. Avea hramul Adormirea Maicii Domnului. A fost, fără săștim de cînd, metoh al minăstirii athonite și al Mirei. Am identificat în arhiva de la Vatoped 7 egumeni, ultimul întîlnit fiind Sofronie la 1835, egumen și la Mira și la Precista. A primit, cel puțin din 1733, diferite mile. A avut și un metoh, schitul Cucu, aflat în județul Buzău, probabil dispărut.

Aceasta este imaginea – sperăm complexă – a unei biserici de lângă Focșani, ctitorie a Cantemireștilor.

Bineînțeles că prelucrarea în viitor a bogatei arhive athonite va completa în mod substanțial cunoștințele noastre despre această importantă minăstire, dar și despre rolul domnilor din dinastia Cantemir.

Note

¹ Vezi câteva considerații referitoare la această arhivă în articolul meu cuprins în volumul *In honorem Ioan Caproșu*, Iași 2002, mai ales la pp. 289, 291. Despre Mira ca metoh vezi p. 294.

² În zilele noastre meritul analizării acestei politici sub multiplele ei aspecte în multe lucrări publicate în reviste din Grecia, România sau din alte țări revine – mai ales – bizantinistului Dumitru Năstase. Vezi doar trei articole ale sale. 1) „Imperial claims in the Romanian Principalities from the fourteenth to the seventeenth centuries. New contributions”, în volumul *The byzantine legacy in Eastern Europe*, New York 1988, pp. 185-224. 2) „Necunoscută” ale izvoarelor istoriei românești” în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*, XXX, Iași 1993, pp. 483-499. 3) „Coroana împărătească a lui Vasile Lupu” în același *Anuar*, vol. XXXI, Iași 1994, pp. 43-52. Tangențial atinge foarte recent aceste probleme și Valentin Constantinov, în articolul său intitulat „Ideologia puterii în opera lui Dimitrie Cantemir”, apărut în volumul colectiv *Țara Moldovei în contextul politicii europene*, Chișinău 2008, pp. 102-117.

³ Sau Mera sau Sfinții Împărați. Vezi câteva date precum și bibliografia de bază pînă la 1974 la Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București 1974, pp. 562-563. Mult mai bogate date la episcopul Epifanie Norocel, *Ctitorii voievodale în eparhia Buzăului*, Buzău 1988, pp. 365-392. Vezi acolo și o bibliografie relativă la Mira (p. 392). Cit. privește numele de Mira episcopul Romanului Melchisedec, în ale sale *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de minăstiri și biserici antice din Moldova*, București 1885, p. 111, exprimă opinia că vine de la familia Cantemir (Cante-Miru).

⁴ Document aflat, ca și cele mai multe pe care le voi folosi în text în arhiva românească a minăstirii Vatoped.

⁵ De fapt Ursă i-a cedat domnului dreptul de ctitorie în aprilie 1686 „să o istovească, să o facă măriă sa monastire mare ce să zice monastire domnească.” – vezi Epifanie Norocel, *op. cit.*, p. 365.

⁶ Epitrop în timpul construcției, conform unui document de la Vatoped, a fost episcopul de Rădăuți Serafim (1667- circa 1682. A decedat după 1691. Vezi Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, București 1930, p. 337.

⁷ Document la minăstirea Vatoped. Inchinarea s-a făcut spre a se putea întreține cuvenita rînduială bisericească și minăstirească – vezi R. Russu, *Patrimoniul public și starea economică a județului Putna*

în cifre și icoane, Focșani 1935, p. 123 – apud Norocel Epifanie, *op. cit.*, p. 366

⁸ Vezi Sergiu Iosipescu, „Mănăstirea Mira: Zbuciumatul destin al unei ctitorii cantemirești”, în *Magazin istoric*, an VII (1973), nr. 10, p. 18. De altfel și Letopisețul lui Nicolae Muste amintește de „chiliile și o biserică de lemn ce era făcută de Cantemir Vodă cel bătrîn” – vezi Norocel Epifanie, *op. cit.*, p. 366.

⁹ N. Iorga, *Sate și minăstiri din România*, București, 1905, p. 128. „S-au apucat Antioh Vodă, de au zidit monastirea de peatră din temelie la Milcovu, ce să cheamă Mira, cu zidu de peatră pen pregiuru, unde este monastirea de lemn, făcută de tată său, de Cantemir Vodă, și au fost ispravnic Cârstea Vornicul”, avea să scrie cu mult înainte lui Iorga cunoscutul cronicar Nicolae Costin – vezi Norocel Epifanie, *op. cit.*, p. 367.

¹⁰ Vezi *Indrumător în Arhivele Centrale*, vol. I, partea I, București, 1972, p. 315.

¹¹ „Această sfință și dumnezească biserică întru numele sfinților împărați și întocma cu apostolii Constantin și Elena, este zidită de Măria sa reposatul Ioan Antiochu Constantin Cantemiru Voevod la let 7214, și nesevârșindu-o, s-a înnoit, precum se vede de întru tot coviosul sfinția sa Archimandritul Kirio kir Mitrofan Calerghi, fiind egumen acestui sfinț locașu, cu cheltueala și osteneala sfinției sale, pentru mîntuirea sufletului. Let 7244”. Vezi *Notițe...* p. 111.

¹² Document la Vatoped.

¹³ Document la Vatoped.

¹⁴ Document la Vatoped, în care pictorul menționează și alte biserici la care a lucrat.

¹⁵ Document la Vatoped.

¹⁶ Vezi o descriere a bisericii din punct de vedere arhitectural, cu câteva fotografii color, la Norocel Epifanie, *op. cit.*, pp. 380-391.

¹⁷ Precizez aici că în documente se întîlnesc și alte nume de egumeni, probabil ca înlocuitori pe perioada cît titularul lipsea la Vatoped

¹⁸ Unul dintre cei mai de vază călugări pe care i-a dat Vatopedul, cu o impresionantă activitate în Moldova timpului său. A murit la Chișinău în 1846.

¹⁹ Unii chiar de mai multe ori în cadrul aceleiași domnii sau eventual în domnia următoare.

²⁰ Vezi doar câteva date la Nicolae Stoicescu, *Repertoriul...* p. 221.

²¹ Date la același autor și aceeași lucrare, p. 320, cu hramul însă Sfinții Voievozi.

²² *Op. cit.* pp. 324-325.

²³ Conform cu inscripția din pronaos.

²⁴ Vezi câteva date la Stoicescu, *op. cit.*, p. 224. Multe amănunte în articolul lui Costin Clit, „Contribuții la istoricul schitului Crăsnița”, în periodicul *Prutul*, Huși, aprilie 2003, pp. 1-2.

²⁵ Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I-Țara Românească*, vol. I., Craiova 1970, p. 311. Descrierea minăstirii și bibliografia pînă la 1988 la Epifanie Norocel, *op. cit.* pp. 308-317.

SUMMARY

THE FAMILY, KTETOR OF MYRA MONASTERY

Based almost exclusively on unpublished archival material, this paper aims at giving a general presentation of the monastery near Focsani named Myra, which was dedicated to Vatopedi monastery of Mt. Athos.

The paper analyzes the construction of the church, the monastery's abbots (found in the documents), its dedication to Vatopedi, its holdings, its charities, and its dependencies in Moldavia and Walachia.

„CANTEMIREȘTII”

**fond de documente din Arhiva Centrală de Stat
de Acte Vechi a Rusiei din Moscova**

Larisa SVETLICINAIA

În Arhiva Centrală de Stat de Acte Vechi sunt depozitate într-un fond aparte documentele familiei Cantemir după venirea acestora în Rusia. Fondul „Cantemireștii” înseamnă 878 de dosare, care conțin date referitoare la problemele economice și social-economice ale familiei Cantemir; documente despre proprietatea moșiilor și a fabricilor de spirt în regiunile Kursk, Moscova, Nijnii Novgorod, Orlov, Smolensk etc., despre administrarea moșiilor de către vechii – dările de seamă ale acestora, despre situația economică a moșiilor, despre veniturile și cheltuielile fiecărei moșii, tranzacțiile de bani, angajarea sau eliberarea din serviciu; documente și copii, care întăresc drepturile familiei Cantemir asupra bunurilor materiale și ale pământurilor, emise de Petru al II-lea, Ana Ioanovna, Elisaveta Petrovna (din 1795 către Senat); copia cărții domnești de miluire a Anei Ioanovna prinților Cantemir din 1792 despre întărirea dreptului de moștenire a moșiilor în regiunile Breansk, Kursk, Moscova etc.; materiale de delimitare ale hotarelor moșiilor familiei Cantemir, despre plata impozitelor; un registru al moșiilor din regiunea Kursk din 1753; documente despre hotărnicirea și stabilirea granițelor moșiilor din regiunile Sevskoe și a satului Bogorodskoe de lângă Moscova din 1737; despre plata diverselor impozite, cum ar fi cele de pe crășme, mori, pe cap de locuitor, de cancelarie, vamale, de pe băuturi alcoolice ș. a.

De rând cu acestea se păstrează dările de seamă de pe fiecare moșie în parte, care conțin registre de incasări, cărți de cancelarie, liste cu diverse dijme în bani, produse naturale, obiecte de artizanat etc.; recipise de la diverse persoane despre luarea banilor cu amanet, împrumuturi sau restituirea acestora cu procente.

Documentele familiei despre plata de către prinții Cantemir a banilor pe cap de locuitor pentru moșia Dmitrovka în regiunea Orlov (din 1762); despre lucrările agricole, despre creșterea cailor, a păsărilor, a animalelor cornute; despre fabricile de alcool din Bogomolovo, regiunea Voronej; Krapivenskoe din regiunea Tula; Kuzminici din regiunea Breansk. Documente despre livrarea vinului și a alcoolului tare (rachiu, mied etc.) de la fabricile de alcool ale familiei Cantemir în marile orașe ale Rusiei (Moscova, Kaluga, N. Novgorod, Sankt-Peterburg ș. a.) în anii 1752-1779.

Materiale despre edificarea, întreținerea și repararea diverselor clădiri și imobile auxiliare, despre construcția morilor în satul Ciornaia Greazi (reg. Moscova) din 1753; despre evidența țăranilor și a servitorilor de la curte; despre categoriile sociale supuse la biruri și cele privilegiate; recensăminte pentru stabilirea impozitelor a țăranilor din Murașinskoe reg. N. Novgorod din 1719, 1721; listele țăranilor din s. Zaborie reg. Breansk, din 1744; multe alte liste ale țăranilor din satele, care aparțineau familiei Cantemir; despre țăranii fugari, despre recruți, despre „obroc” și alte prestații de stat, despre autoadministrarea

gospodăriilor țăranilor, despre exploatarea pământurilor, registre ale bunurilor deținute de țărani, despre diverse litigii și procese penale ale țăranilor, Documente despre proprietățile mobiliare ale familiei Cantemir în Moscova (1747, 1780, 1781 ș. a.).

Documente despre serviciul militar al prințului Șerban (Serghei) Cantemir în cancelaria unității militare Preobrajensk (1740) și despre trecerea acestuia în rezervă, adică demisia prințului (în 1765).

Documente despre actele de caritate ale familiei Cantemir – construcția de școli primare în sate pentru copiii țăranilor, a punctelor de ajutor medical, pregătirea recruților pentru serviciul militar, trimiterea la învățătură a copiilor talentați etc.

Totuși, cele mai interesante materiale, în opinia noastră, rămâne corespondența dintre membrii familiei Cantemir. Scrisorile particulare ale prinților Cantemir s-au păstrat în Arhiva ministerului de Justiție, apoi au fost transmise la Arhiva Centrală și anexate la fondul „Cantemireștii”.

Originalele scrisorilor se păstrează în dosarul 868 (al fondului 1374), care conține 27 de unități. Fiecare unitate conține mai multe scrisori originale ale membrilor familiei Cantemir. Anume: scrisorile Mariei Cantemir către Antioh și răspunsurile acestuia; scrisorile lui Antioh către Șerban, Constantin, Matei; scrisorile lui Șerban; corespondența prinților Cantemir cu rudele, persoanele oficiale, juriști etc. Scrisorile sunt scrise în limbile rusă, italiană și greacă, franceză. În aceste dosare se păstrează corespondența prințului Serghei în l. franceză; 19 scrisori ale pr. Antioh către sora sa pr. Maria și una către contele Minih; 73 de scrisori ale prințesei Maria către pr. Antioh; 5 scrisori ale lui Constantin către Antioh și 2 scrisori ale lui Serghei de la prieteni (una e în limba italiană și una în limba rusă). Mai târziu au fost anexate și alte scrisori particulare ale diferitelor persoane către membrii familiei Cantemir.

Fondul „Cantemireștii” rămâne și până astăzi un fond nevalorificat. Știința istorică are și în perspectivă posibilitatea de a depista noi și interesante materiale despre această ilustră dinastie de oameni celebri, care fac cinste neamului nostru.

* * *

Dosarele fondului „Cantemireștii” sunt scrise în limba rusă. Dar am depistat și un document în limba română – un izvod de bunuri materiale pe care le primise D. Cantemir la venirea sa în Rusia. E vorba de moșiile și bunurile ce aparținuse nobilului rus, colonelului F. Șidlovski (zis și Șilov) lângă Harkov, de la care fusese confiscate, conform ordinului țarului, pentru trădare. În timpul bătăliei de lângă Poltava Fiodor Șidlovski trecuse de partea suedezilor împreună cu Mazepa. Actul nu este datat, dar, probabil, a fost alcătuit în perioada imediat următoare sosirii lui D. Cantemir în Rusia, adică în toamna anului 1711, sau la începutul anului 1712.

Din acest izvod e evident faptul că Dimitrie Cantemir avea anumite probleme cu nobilimea autohtonă.

La Harkov starostele cazacilor împreună cu Lavrentie Șidlovski (nepotul colonelului Fiodor Șidlovski, căzut în dizgrație) l-a întâlnit pe prințul Cantemir și pe oamenii acestuia cu multă ostilitate, adresându-se în instanțe să fie expulzați „volohii” din regiunea Harkov, sub pretextul că pentru aceștia nu ajung provizii.

Conținutul izvodului ilustrează cu prisosință aceste fapte.

Aici punem la dispoziția cercetătorilor textul integral al documentului, în speranța că savanții îl vor utiliza și îl vor aprecia la justa-i valoare.

* * *

- + Izvod de cele ce trebuie a să aduce aminte când voi merge la împăratul.
- + Pentru muniția cetății Harkovului, știind împăratul că iaste deplin făcută poronciia, precum voi putea fi fără grijă întrânsa, iară acmu iaste din toate părțile nefăcută și interesând cu ce pricină nu s-au făcut după poronca împărății, dăde samă horodniciul, precum după măsura ce s-au orânduit oamenilor, cine-și pre oamenii săi scutește și nu-i lasă să lucreze, și mai vartos oamenii lui Șidlovskie și cu Sudia nicicum porunca în samă nu țin.
- + Artileria care să află în Harkov s-au făcut izvod, ce câte puști sînt împreună cu cele a lui Șidlovskie vor agiunge, numai iască și glanțe mai trebuie.
- + Pentru cetate să să isprăvască, să ni să dé voe cu agiutorii poviturilor de penpregiur să o isprăvim, după cum iaste urzită.
- + Mai este nostim șui Șidlovskie, când le-au scris obercomendant une sate, le-au scris pe numele lui Lavrentie, nepotul lui Șidlovskie, altele pe numele a mănăstirii, iar altele nu le-au scris. Pentru carele poftim să vie om împărătesc să întrebe de oamenii ce știu, și ce să va afla drept a lui Șidlovskie să ni le dea pe mână.
- + Povijia¹ casei lui Șidlovskie mai multă au ascuns-o, ce vrând împăratul să afle adevărul, să întrebe de Cuzma Silici Iacovlev, pisariul lui obercomendant, căci acesta le-au scris toate dintâi și știe toate câte cine au luat.
- + Izvoadele cele întregi au fost pe mâna Sudiei de Harkov și când au înțeles obercomendant precum ne-au miluit pe noi împăratul cu dănsule, au trimes de au luat izvoadele de la Siudia și le-au schimbat, scoțând dintrânsule ce i-au fost voia; și, apoi, le-au trimis de le-au iscălit bătrânii Harkovului, pentru ca să să creeze că numai atâtă sint. Aceasta toți orășanii vor mărturisi, precum în două izvoade au iscălit și precum în izvodul cel mai de pre urmă au fost multe mai lipsă decât în cel dintâi. Iară Sudia, când au dat izvodul la obercomendant, au oprit copii izvodului, precum știe și mărturisește Niculae vist (iernic), care ține o fată de suflet a lui Șidlovskie și horodnicul și un preut de la biserică cea noaf.
- + Daniil Andrievschii au fost ispravnicul gheneralschi a lui Șidlovskie, acestuia, de i să va da strânsoare, va spune de toate, căci el știe tot ce au avut Șidlovskie. Acesta s-au făcutu una cu obercomendant și împreună amistuiesc prea multe lucruri a lui Șidlovskie și pe ginere-său Costantinovici cu puterea darurilor l-au făcut polcovnic Izmailului și aceștea mare răotate fac lăcuiitorilor.
- + Horisca, câtă au avut Ședlovskie la ...² i s-au dat voie și au vândut-o și au luat în ruble, de iaste cu porunca împăratului să să știe.
- + Clădirile și alte povijii, ce au fost pe la velnițe și pe la satele lui Șidlovskie, toate le-au luat și au lăsat numai păreții, de la carele nu-i ceva-și folos numitei averi.
- + Pe sătenii de prin satele lui Șidlovskie, după ce s-au înțeles, precum cu acele sate ni-au miluit pre noi împăratul, fel de feliu de pricini li-au aruncat, și i-au bănuț și pe unii cu de-a sila i-au rădicat și i-au mutat printr-alte sate, precum ei singuri vor face de toate izvoade, cine ce li-au luat.
- + De să va da ...³ oamenilor noștri din satele lui Șidlovskie, pentru casa noastră ceva-și chivernisală nu rămâne, căci așa și lor nu poate să le agiungă; de care ne rugăm pentru oamenii noștri să s(ă) orânduiască din polcuri, iară a satelor ce va fi, să fie numai pentru casa noastră.
- + Toată povijia casei, câtă au avut Ședlovskie, așăjderea, iape, vaci, boi, oi, cai de călărie și telegari, toate după cum ni s-au giuruit deplin, să ni să dea; și să avem voie, cine vom afla lucru de a lui Șidlovskie ascuns, să li luăm; așăjdere sare, pâine, horilcă și altile, ci s-au vândut cu porunca lui obercomendant, să ne o dea înapoi.

- + Saltov, Slobozia Nouă aproape de Saltovul Vechiu, aceasta au descălecat-o pe tot Pavlovul, apoi au vândut-o lui Șidlovskie cu 30 de case vecine, până acmu au fost în sama lui Grigorie pisariul, ficiorul lui Sudia de Harkov. Iară acmu, vrând să o ascunză, au pus polcovnicul Lavrentie sotnici, zicând ca acum ar fi sat căzăcesc.
- + Perivalovca, Ohrimovca – sate cu vecini a lui Șidlovskie, carile nu le-au pus în izvod, vrând obercomendant să le mistuiască, iar mai dinainte au fost a unui polcovnic de Harkov, carile au fost mai dinainte de dănsul.
- + Sat Cercasoi, carele să vor afla la Ucraina, fără stăpân și vor vrea să vie supt protecția noastră, să fie neoprit; așăjderea la săliștile vechi să avem a face slobozie nouă și acelea încă să fie slobode din toate dările împărătești.
- + Cazacii, care au fost slujitori și au luat leafă împărătească, iar acmu dându-li-să voie de la admiralul să margă fieștecine unde va găsi pită, unii ca aceia să fim volnici a-I priimi supt numile nostru și alții cu dănsii treabă să nu mai aibă.
- + Casele, carili au fost început Șidlovskie a le face, numai temeliile le sint aruncate, în carile loc de lăcaș nu iaste și sint strâmte, iară de va fi mila împăratului, să s(ă) facă deplin după descriția ce au făcut; și de să vor lua lângă dănsule casele în care acmu ședem și casele Ratușului, atuncea vor fi de agiuns.
- + Moșiile lui Sirca, trii hăleștea cu loc de fânețe și cu păduri în polcul Harkovului le ține Ivan Zaharevschii și fedor Iosipovici, brigadierul de Ohterca, le-au cumpărat în silă pentru 4 zolotăi, să fie mila împăratului să-i întorcem acei bani și să fie a noastre, cât pentru pește avem lipsă dintr-alt locul.
- + Alte sate, orcâte să vor afla în Ocraia slobode, carile au fost supt protecția lui Șidlovskie, acmu le trag la polcul, deci, să fie porunca împăratului, care sate dintr-acelea vor vrea să vie supt protecția noastră să nu le poată opri polcovnicii polcului.
- + Din oile care, ne-au dat cu mâna lui obercomendant, acmu să află Daniil Dițlovici, sotnicul de Zaharevca, și zicând că i-au perit 8 oi cu trii-patru luni mai de innainte și le-au aflat în oile carili am luat de la obercomendant; și fără știrea noastră au trimis un sotnic cu câțiva oameni și au lovit la odaie fără veste și au legat pe ciobani și i-au pus în butuci și nu știm undi i-au dus și oi au luat 80, iar 40 au perit atuncea păn a trimite alți ciobani acolo. Poftim să avem giudecată și cu ceie ce ne-au dat lucru de furat și cu ceie ce ni-au călcat satul peste porunca împărătească.
- + Iaste un izvod pentru niște sate în polcul Ohtircăi, carili au fost a polcovnicului celui dintâi, iar acmu brigaderul Iosip luându-le la putere, dintr-acelea numai 2 sate au lăsat la doi copii a lui, iar aiaste toate le ține el.
- + Pentru satele Mircicu (?) și Nicolaevca, carele să răspund supt numele polcovnicului Lavrentie, Mircicul adevărat l-au dat Ședlovskie, când l-au însurat; iar Nicolaevca, până am vinit noi la Harkov, tot a lui Ședlovskie au fost și tot denainte de Pocrov au trimis Lavrentie pricazcic despre partea lui și precum mai denainte nu l-au stăpânit, arată o carte a lui, ce scrie atuncea la săteni; pentru aceasta ni-am dat și scrisoare, precum cu șapte ani mai denainte îi sint date de Șidlovskie și au făcut meșteșug de li-au scris la cancelarie la Moscova, cum ar fi date mai denainte, aceste le-au făcut cu sfatul lui Baturin și a isaulului și au trimis la Moscova pre diacul ce-l zăc Vasile Onofreevici de le-au isprăvit lucrul. Și pentru satul Nicolaevca au făcut și sătenii și alte sate de pripregiur mărturie, precum de când sint oi descălecați, nici au auzit, nici știu să fie dat lui Lavrentie.
- + Pentru satul Malinovca arată polcovnicul gramotă împărătească, precum iaste dat să fie supt polc, însă cu 12 ani mai denainte, iar sătenii au făcut zapis precum după aceea să-i fie cumpărat Șidlovskie de la voievodul de Ciuhusov și vrând să-I gonească de pre

locul lor, sătenii I s-au dat podani, numai să-I lasă să nu-I mute. Aceasta cu ce putere ar fi făcut zic că nu știu, pentru aceasta ce va fi ucazul împărătesc.

+ Pentru izvodul carili au dat ...⁴ carile au fost pricazcic la satul de la Kurska.

+ Pentru 6 telegari carii s-au găsit la Lavrentie ascunși și o carătă iarăș cu șese cai la sotnicul.

+ Pentru stupi ce să află ascunși și cari i-au bătut și au luat mierea.

+ Pentru mascuri ce s-au aflat vânduț de Șidlovskie după ce au vinit de la oaste.

+ Pentru satul Ozerovca la ținutul Kurskăi l-au supus Baturin supt numile altii duiac, iar satul tot mărturisește că au fost a lui Șidlovskie, așjidire mărturisesc.

+ Poplavna, Lapcova, Podin, sate moschicești supt voievoda de Ciuhusov, impregiu-rul Antohiei.

+ 4 puști a lui Șidlovskie, carile au fost în sat la Antiohia și an, când s-au vinit hanul, le-au trimis la Ciuhusov, și cu ...⁵ și la Harkov tij 4 puște, însă acestea patru le-au făcut dintr-alte puști stricate.

+ Pentru satele de la Kurska să s(ă) facă ucaz la cneaz Dmitrie să fie în pace de toate dările împărătești și altul într-acele treabă să nu aibă fără ispravnicul nostru.

+ Pentru casele din Kurska unele de piatră proastă, nu sînt puse în izvod și zice Gli-gorie Petrovici, porușnic supt comanda admiralului, precum i le-au dăruit unchiul Șidlovskie. Așjidere alte case în Kurska proaste de lemn de porușnic sînt la izvod scrisă, pentru acestea nime ceva nu zice.

+ Pentru satul Obchina din ținutul Kurskăi zice Baturin, precum l-au cumpărat de la Șidlovskie cu un an și giumătate mai înainte, iar alții nu să află să știe precum să-l fi vânduț Șidlovskie.

+ Cneaz Iacov...⁶ iaste în Senat om mari de frunte și mai de ispravă.

+ Grigorii Dmitrevici Stroganov, casa pe apa Moscului în cetate în Navșivae Gorcă, lângă biserica Sfântului Nichita.

+ Polcovnicul numai cu căzaccii cei de oaste să aibă treabă, iar la altele să nu să ame-stice, ce acele să fie la mâna giudețului.

1. Povijiie (corect – pojijie) – totalitatea lucrurilor dintr-o gospodărie, avere.
2. Text ilizibil ~ 5-7 litere.
3. Text ilizibil ~ 7-8 litere.
4. Text ilizibil ~ 5-8 litere.
5. Text ilizibil ~ 7-9 litere.
6. Nume ilizibil.

RGADA. F. 1374, on. 1. D. 868/20, p. 180, 180 verso, 181, 181 verso.

ХАНТЕМИР И БУДЖАКСКАЯ ОРДА

С.В. ПАЛАМАРЧУК

Возникновение отдельных государственных образований, как правило, сопряжено с проблемой порубежных владений. Пограничной области Бессарабия, возникшей во второй четверти XVI в., в исторической литературе часто приписывается роль земли, на которой образовалась и существовала продолжительное время Буджакская орда. Ее основание связывают с личностью ногайского сепаратиста Хантемир-мурзы, действовавшего в 20-30-х гг. XVII ст. Имя этого предводителя достаточно известно в связи с многочисленными набегами татар на славянские земли, участием в польско-турецких войнах, борьбой с крымскими ханами. Приписываемое ему основание Буджакской орды, превращают в попытку создания собственного удела в Северо-Западном Причерноморье под турецким протекторатом. Даже высказано мнение «об объединении разрозненных ногайских племен в мощное военно-грабительское государство»! (1). Действительно, Хантемир, в силу своего положения и личностных особенностей, играл существенную роль в международной политике. Он был востребован османскими султанами, крымскими ханами и молдавским господарем, вызывал негодование тех и других, а также польских и московских правителей, подчас зависть и недоброжелательное отношение глав Большой и Малой Ногайских орд, в дальнем родстве с которыми состоял. Однако, судя по привлекаемым авторами идеи Буджакской орды этого периода как государственного образования источникам, их круг далеко не полон, что значительно сужает информативную базу и приводит к неверному пониманию проблемы, и потому – к не вполне корректным историческим реконструкциям.

Сущность вопроса на первый взгляд проста. Сила и могущество Хантемир-мурзы возросли в начале 20-х годов XVII ст. и вошли в противоречие с интересами крымских ханов. В результате возникшего конфликта Хантемир-мурза с частью своего народа покинул Крым и отделился, перейдя под протекторат Османской империи. Основной его резиденцией в этот период стала местность под Аккерманом на правом берегу нижнего течения р. Турла (Днестр). Борьба с крымскими ханами продолжалась около полутора десятков лет и закончилась гибелью самого Хантемира и поражением его сторонников. Тем не менее, утвердилось мнение, что он основал государственное образование под названием Буджакская орда, которое затем продолжало существовать продолжительное время, вплоть до XIX ст.

Могло ли подобное происходить на самом деле, выясняется при обращении к изучению вопроса о происхождении, взаимоотношениях и политических интересах действующих лиц этой истории. Главные участники происходящих событий: Хантемир-мурза со своими людьми, Гирей, возглавлявшие Великий юрт Крымский (название конца XVII в.), турецкие султаны, утверждавшие интересы Османской

империи в Северном Причерноморье, и, наконец, так называемые буджакцы – местные татары междуречья Дуная и Днестра еще с доосманского периода.

Как известно, Хантемир-мурза происходил из крымской ветви мангытского рода Мансуров и появился на политической арене в первом десятилетии XVII в. Истоки его вражды с родом Гиреев имеют глубокие династические корни и уходят к его далеким предкам. Улус мангытов, называвшийся в Европе Ногайской ордой, наряду с казаками относился к узбекам Ак-Орды. С самого начала она представляла собой независимый удел в Средней Азии и в первой четверти XV в. входила в улус потомков сына Джучи – Шайбана (2). На протяжении всего XV в. Улус мангытов играл большую роль в политической жизни Дашт-и-Кипчака. Его возглавлял «белоордынский эмир Идике из племени мангыт», «Идике-узбек» (3). Эмир Идигу (Едигей русских летописей) в 1396 и 1411 годы осуществлял власть в Золотой Орде, а его сыновья правили отдельными областями при Джучидах, по сути, управляя Чингизидами. Отец Идигу – главный эмир Балтычко был казнен ханом Тохтамышем Великим.

В. Бартольд указывал: «Есть сведения, что народ мангытов составляет 90% народа ногай», а улус мангытов и иль кунгратов упоминаются как два наиболее важных племени узбеков (4). В 1405 г. Идигу нанес сильный удар Тохтамышу Великому. Значительный вес племени мангыт подчеркивает тот факт, что Тохтамыш выдал за Идигу свою дочь Джанике-ханчи. Что, впрочем, не помешало впоследствии насильственной смерти эмира. По словам арабского историка ал-Айни, Идигу был убит (изрублен в куски) в 1419 г. одним из сыновей Тохтамыша – Кадир-Берды. После гибели мужа в 1420 г. Джанике вернулась в Крым, где владела Кирк-Ер (Чуфут-кале) и вместе с Ширинами помогла утвердиться в Крыму Хаджи-Гирею, своему внучатому племяннику (5). Мансур, от которого пошло название части ногайского народа, был сыном Идигу, и, таким образом, весьма отдаленным родственником Гиреев. Жестокое убийство Идигу вполне может быть причиной кровной вражды, сопровождавшейся впоследствии насильственными смертями многих представителей обоих родов.

С 1426 по 1438 годы правитель Большой Орды (Ак-Орда Узбекского улуса) Улуг Мухаммед (потомок Туга-Тимура, владетеля Большой Орды) владел Крымом и прилегающими к нему землями. В это время и появились в Крыму первые мангыты – представители рода Мансуров. Этому способствовали бедствия 1428–1430 гг. и предшествующих лет: в землях сарайских и кипчакских случилась сильнейшая засуха и моровая язва, как бы в ответ на жестокие междуусобицы. Примерно уже в 1436 г. приоритет в Крыму получил представитель другого ордынского рода – Чингизидов, единственных, имевших право на ханский титул – Хаджи-Гирей.

Мансур, пришедшие в Крым в первой половине XV в. были, по сути, крымцами, также как и род Гиреев, Ширин, Барин и пр. А Большая Ногайская Орда (собственно ногайцы) – оставалась на востоке за Волгой еще 200 лет. Вероятно, мансуровские ногаи являлись их осколком, но дальнейшая двухсотлетняя история их жизни в Крыму существенно отделила мансуров от заволжских собратьев. По сообщению Никоновской летописи, Мансур был убит около 1440 года правителем Большой орды Кичик-Мухаммедом (Чингизидом), погибли и многие его люди (6).

Следующий приток ногайцев на территорию Крыма связан с завоевательными волжскими походами хана Менгли-Гирея в 1468–1515 годы, с перерывами. У И. Тун-

манна отмечено, что он захватывал в плен и «приводил с собой в Крым много тысяч ногайцев и заставлял там селиться» (7). Так что ногайский компонент присутствовал в татарской среде северо-причерноморских степей, но еще не доминировал.

Уже при Менгли-Гирее Крымский юрт «распространился и разбогател» за счет улусов ногайского рода мангытов (Мансуров), перекочевавших к Крыму в начале XVI в. Мансуровы постепенно возвысились и заняли место за Ширин. В конце XVI в. нападения на Русь совершали «весь Крым», азовцы и белгородцы, а Большие Ногаи в 1574 г. рассорились с крымцами и откочевали за Дон, несмотря на попытки Девлет-Гирея удержать их, и более не вступали с Крымом в столь тесный союз (8).

Потомки мангытов прочно укрепились на крымской земле, их знать в первой четверти XVII в. имела большое влияние на политическую и экономическую жизнь полуострова. Д'Асколи отмечал, что «в настоящее время (в 1633 г. – С.П.) татары-ногайцы считаются главнейшими, не по численности, а по богатству и знатности рода» (9).

Имя Хантемир-мурзы, год рождения которого не известен, как предводителя татарского войска, вторгавшегося в пределы Речи Посполитой, зафиксировано в источниках в начале XVII ст. Приток татар в белгородские степи особенно усилился в течение турецко-польской войны. В начале 1606 г. С. Жулкевский отмечал проникновение в белгородские степи массы ногайских татар, гонимых голодом из бедных по большей части мест Крыма. Он подчеркивал, что основную часть татар составляли мансуровские ногаи, а во главе их уже в самом начале столетия стоял Кантемир-мурза» (10), и называет год назначения 1610 – «мурзы Дивеева – Кантемира-мурзы главой Белгородской орды» и последовавший поход на Серпухов: «Ногаи Белгородской орды и Дивеева улуса вместе с Большими Ногаями приходили под Серпухов». Белгородская орда Кантемира создавалась в степях к западу от нижнего течения Днепра. Его позиции усиливались от похода к походу.

В 1620 г. после поражения поляков под Цецорой на переговорах с турками польский канцлер С. Жулкевский потребовал отдать Хантемир-мурзу в заложники, что, по мнению переводчика текста Сенковского, не имело иного смысла, кроме желания сорвать переговоры. Согласно «Каменецкой хронике» 1620 г. турецкий военачальник Искендер-паша и предводитель татар Хантемир с крымским ханом Девлет-Гиреем преследовали отступавшие польское войско, которое было разгромлено ими у берегов Днестра. Хантемир-мурза «сразу с теми 12 тысячами напал на лагерь и прорвал его, а затем подоспели и остальные татары». Жулкевскому отрубили голову, великого гетмана коронного С. Конецпольского пленили и передали Искендеру-паше. «Неверные татары захватили очень много добычи и возвратились назад в большой радости» (11).

Далее та же хроника сообщает, что в конце августа 1621 г. Хантемир-мурза с 50 тысячами татар двинулся под Замостье и под Люблин, причинил там много вреда, разграбил церковь св. Григора, по поводу чего автор хроники восклицает: «Да отомстит Господь Бог за эти святые церкви неверному, нечистому и фанатичному племени, да покарает их...». Фортуна воина переменчива. Как видно из дневниковых записей Якуба Собесского, 30 августа 1621 г. Хантемир-мурза сражавшийся с войском запорожским, «сильно битый, вернулся к хану не с тем, что обещал». Осенью этого же года османская армия потерпела тяжелое поражение у стен Хотина. Однако Хантемир-мурза отличился в военных действиях, за что был награжден султаном. И с конца 1621 г. получил должность бейлербея Силистры

(12). Об этом упоминает Якуб Собесский в «Истории Хотинского похода» 1621 г.: «Джанибек-Гирей – татарский хан с презрением смотрел на Кантемира, его подданного, который, однако, был правителем Силистрии и Бессарабии» (13). В других документах, достигнув зенита своей политической карьеры, он именовался «правитель берегов Черного моря и устья Дуная с Силистрой и Аккерманом». Двойственное положение Хантемира, ставшего важным административным лицом в Османской империи, и в то же время остававшегося в зависимости от крымского хана, видимо, угнетало его и способствовало сепаратистским настроениям. Нельзя утверждать точно, когда резиденцией новоиспеченного бейлербея стала местность под Аккерманом, скорее уже в 1622 г. Г.О. Аствацатуровым высказано предположение, что в этот период его резиденцией также могла быть крепость Бендер на правом берегу Днестра, хотя об этом можно судить лишь косвенно. Из этих мест он продолжал возглавлять татарские набеги на польские земли.

Пресловутая «местность под Аккерманом» неоднократно фигурирует в исторической литературе. Еще В.Д. Смирнов отметил, что когда претенденты на ханский престол братья калга Мехмед-Гирей и Шагин-Гирей потерпели неудачу, то они «утвердились в местности под Аккерманом». В 1614 г. против них ходил Джанибек-Гирей, братья потерпели поражение, одного бросили в замок (надо полагать аккерманский – С.П.), другой бежал к шаху Аббасу (14). Полевые исследования показали, что эту местность можно идентифицировать с правом берегом р. Днестра примерно в 20 километрах к северо-востоку от Аккермана, где сохранился культурный слой татарских селений и остатки фундамента мечети.

Возвращаясь к истории Хантемир-мурзы, следует упомянуть встречу польского дипломата К. Серебковича (армянина по происхождению) в 1623 г. с визирем Хуссейн-пашой. (Якуб Собесский именуется его «правителем пограничной Бессарабии и блюстителем дворцовых ворот – должность очень важная у турок»). В ответ на упрек К. Серебковича, что «ваши своевольные татары в прошлом году (1622 – С.П.) десять раз нападали и постоянно опустошали земли Речи Посполитой» и требования устранить виновников набегов: крымского хана, Хантемир-мурзу и молдавского господаря Томшу, визирь заявил в гневе: «руки у вас поотсыхали или они у вас связаны, что не бьете этих татарских собак?» (15). Но, конечно же, последняя фраза визиря была типичным проявлением турецкого лицемерия, ибо в лице Хантемир-мурзы султан обретал своеобразный баланс в северо-причерноморской политике.

А. Новосельский констатировал, что «на северо-западном побережье Черного моря выростала независимая от Крыма Белгородская орда. Ее глава Кантемир мурза начинал играть самостоятельную роль и роль орудия турецкой политики против Крыма», указывая, что в 1622-1623 гг. произошло «отпадение от Крыма Кантемира мурзы с Белгородской ордой и переход его в непосредственное подчинение султану» (16). К тому же за Доном появилась зависимая от султана Ногайская орда.

Из донесений французского посла де Сези следует, что назначенный на второй период правления крымский хан Мухаммед-Гирей III, прибывший из Константинополя с родственниками, первым делом организовал поход против Хантемир-мурзы (17). В 1623 г. султан Мустафа приказал хану «идти со всей силою под Белгород на мурзу Кантемира Дивеева, чтобы смирить его за непослушание и привести на кочевья в кипчакские степи у Молочных вод». Этого требовало польское

правительство за участие Хантемир-мурзы в Хотинской войне с Польшей. И Мухаммед-Гирей в июле-октябре этого же года принудил Хантемира с 30 тыс. татар его улусов перекочевать в кипчакские степи. Как это соотносится с исполнением Хантемир-мурзой обязанностей бейлербея Силистрии и пр., история умалчивает. Во время отсутствия хана запорожские казаки погромили Крым до Бахчисарая.

Ценные сведения об отношениях политических фигур этого периода содержат донесения польского великого посла в Турции кн.К. Збаражского, который отчетливо понимал, что «нечего ждать покоя со стороны крымского ханства и буджакской орды, возглавлявшейся Кантемиром, кочевавшей между Южным Бугом и Днестром» (18). В разговоре с визирем Хуссейном-пашей в ответ на жалобу, что господарь Томша пропускает через Молдавию татар, тот сказал: «Оставим в покое Кантемира, это дьявол, но что ты имеешь против Томши? Это сын мой!». К. Збаражский подчеркивает: «все знали, что он к ним привязан, и порицали за это». Иной точки зрения на роль Хантемир-мурзы придерживался капудан-паша (главнокомандующий турецким флотом адмирал) Халил-паша, который считал, что «неправильно столь высоко ставить Кантемира: того, чего не мог сделать Кантемир при султани (Османи), тем более не сделает без него. В заключение визир Хуссейн заверил польского посла: «обещаю тебе, пан посол, (а я верен своему слову), что ни Кантемира, ни какого-либо другого пса там не оставлю, ибо от них нельзя ждать ничего хорошего! Будь проклята душа того, кто советовал султану поставить там этого разбойника» (19).

Особенно важен фрагмент из заметок кн.К. Збаражского «О состоянии Оттоманской империи и ее войска». Он рассуждает: «Белгородскими (татарами) поведует Кантемир, убрать которого турки, безусловно, не захотят, поскольку он хорошо их поддерживает в нынешних мирных условиях. В обстановке таких волнений (в столице), если бы и хотели его убрать по государственным соображениям, не могли бы, пока он силен. Этот Кантемир многие пустующие земли заселил ногайскими татарами, к которым он сам принадлежит, сильно укрепился и продолжает укрепляться. Если сперва их было 5-6 тысяч, то сейчас наберется до 20 (тысяч). Начал было проникать и в Молдавию и, если будут продолжаться казачьи набеги, вероятно, ему разрешат расселить их до Днестра» (20). Как видно из текста источника, «буджакская орда, возглавлявшаяся Кантемиром, кочевала между Южным Бугом и Днестром». Заметим, что буджакской тогда считалась вся северо-причерноморская степь, и все, кочевавшие в ней орды могли называться буджакскими, с Буджаком в Бессарабии это не было связано.

Переведенный к Молочным водам (на Кубань), в 1624 г. Хантемир-мурза принимает активное участие в совместных с Дэвлет-Гиреем походах в Польшу, привлекая к ним азовских и казыевских (Малая Ногайская орда) татар. Как отмечает А. Новосельский, «Кантемир и его ногаи чувствовали себя хозяевами и творили в Крыму бесчинства и насилия, победив Магмета и Шагин Гиреев». Ситуация осложнилась при новом хане Мухаммеде-Гирее III, сопротивлявшемся указам султана правителем Крыма. Хантемир-мурза ушел из Крыма (при участии Малых Ногаев). Шагин-Гирей, очевидно, бросившись в погоню, занял Аккерман, но покинул его, узнав о посылке турецких войск. Он увел с собой Хантемир-мурзу и его брата Гулима-мурзу Дивеева с их улусами в Крым, а в 1626 г. по приказу султана Мухаммед-Гирей послал Хантемир-мурзу в новый поход (21).

Перипетии личной судьбы Хантемир-мурзы описаны Эмидео Дортелли д'Асколи. Он посетил Крым в 1633-1634 гг. и в своих записках особо остановился на трагической судьбе Кандемира (транскрипции имен переводчика д'Асколи). Конфликт, возникший между двумя знатнейшими родами: крымского хана Мухаммед-Гирея (Чингизиды) и ногайского племени Мансуров, продолжил кровную вражду, и без того издавна отличавшую отношения крымских и ногайских татар. Д'Асколи сообщает, что семь лет назад ханский зять убил одного из братьев Кандемира. Как того требовали законы чести, следовало отомстить, и тогда другой брат Кандемира Салманшах-мурза убил ханского зятя и бежал. Хан приказал схватить Кандемира, как старшего брата, и, несомненно, по праву старшинства, инициатора расправы, но он успел уйти через Перекоп (разбив погоню). Тогда Шагин-Гирей, брат хана, захватил жен обоих братьев, их имущество, рабов и скот, и самым жестоким образом предал смерти беременную жену Кандемира, убил его детей и прислугу, а также жену Салманшаха (22). Также была казнена и жена кн.П. Урусова (дочь Хантемира).

В примечаниях к тексту д'Асколи А.Л. Бертъе-Делагард отмечает, что помимо старинного соперничества между татарами и ногайцами, особенно с мансурским племенем их, к которому принадлежали и были его начальниками Кантемир и Салманшах-мурза, ближайший повод к событиям, залившим кровью чуть не все пространство от Дуная до Кафы, в изложении Асколи выясняется правдоподобно. Ссылаясь на И. Хаммера, он добавляет, что турецкие историки эту вражду объясняли завистью за отличия, полученные Кантемиром в походе на Хотин.

Д'Асколи продолжает: «Кантемир сообщил (о случившемся) в Константинополь, и султан поручил ему поход в Татарию (Крым). Кантемир разбил Шагин-Гирея и осадил Бахчисарай и Чуфут-Кале, но Шагину пришли на помощь казаки, и Кантемир с ногайцами отступил. Кантемир прибыл в Кафу к паше, и паша впустил в город ногайцев. (Три дня сотни и тысячи телег и скота шли туда). Крымский хан требовал выдачи врагов». Из описания следует, что семья Хантемир-мурзы и сам он вплоть до трагических событий 1627 г. оставались в Крыму, хотя положение силестринского бейлербея предполагало ставку в османских владениях. Очевидно, что должность Хантемира была, в определенном смысле, номинальной.

Согласно А. Новосельскому сложилась следующая ситуация. Зимой 1627 г. составила группировка: Салмаша-мурза со своими ногаями (до 1 тыс.) и племянники Кантемира Алей и Нарт: мурза Алей Батырбеев Дивеев с братьями и племянниками – 13 мурз. Д'Асколи пишет, что «Салманшах с семьей зимой покинул Татарию и в сопровождении многих ногайцев удалился в Ромелию к брату своему Кандемиру» (23). Другие родственники Хантемир-мурзы: Нарт Кирей Батырбеев Дивеев, Урак-мурза с братом и племянниками и всем Дивеевым родством и улусами успели уйти из Крыма с ним; также ушел к нему и кн.П. Урусов (зять Хантемир-мурзы). Таким образом, произошло объединение значительной группы татар азовских и крымских, белгородских (ногаев Дивеевых). Но и это объединение не называлось Буджакской ордой!

Вероятно, основные хантемировские силы сконцентрировались в Бессарабии потому что в этом же году калга Шагин-Гирей, посланный султаном, «погромил местность под Аккерманом, проник до Дуная, воевал Килию и Измаил». Хантемир переправил свою орду на правый берег Дуная в Добруджу, Шагин переправился вслед. Как сообщает поздняя татарская летопись, «жители этого края согласились

поддержать пашу Хана Тимура, и Шагин-Герай был разбит и вернулся в Бахчисарай в Крым. Хан Тимур преследовал его и осадил город, где находился султан и его калга; было это в начале месяца рамазан 1026 (1627) года» (24).

В 1628 г. Хантемир-мурза пришел в Крым, как предполагает А. Новосельский, вместе с бежавшим нурадином Азамат-Гиреем. Из «Сведений о походе Михаила Дорошенко 1628 г.» следует, что, хотя сам гетман Дорошенко погиб во время военных столкновений, его казаки, выступившие на стороне Гиреев, разгромили Хантемира, бежавшего в Кафу к турецкому гарнизону, и освободили Шагин-Гирея, после чего вернулись в Запорожье (25). Преследовавший его хан Мухаммед-Гирей погиб в сражении с казаками, нападшими в отсутствие основного войска, ушедшего в Бессарабию.

По требованию султана Хантемир-мурза шертовал новому хану Джанибек-Гирею. Как отметил А. Новосельский, эта шерть ставила визира султана, пашу Силистры и Аккермана в двойственное положение. Но он пошел на этот политический шаг, так как был готов к борьбе. В 1629 г. Хантемир-мурза разгромил крымское войско и вернулся в свою ставку под Аккерманом (в Крыму оставались его родственники). 1629 г. выдался не менее тяжелым, чем предшествующие. Во время похода в правобережные украинские земли татары потеряли 15 тысяч убитыми, в их числе пал и сын Хантемира. Остатки войска вернулись в Аккерман, «но здесь значительная часть их погибла от морового поветрия» (26). Моровое поветрие в Крыму – чума, саранча, засуха – отмечена д'Асколи в 1628-1629 гг.

В последующие пять лет Хантемир-мурза все еще подчиняется крымскому хану. В феврале 1633 г. был направлен ханом в Польшу, где захватил большой полон. И снова возвращается под Аккерман, куда к нему приходят из Крыма брат Салмаша-мурза с татарами и кн.П. Урусов. Осенью того же года он был болен, потому следующий поход возглавил П. Урусов, но неудачно (27). Лето 1633 г. описано у д'Асколи: «Нынешним летом по причине голода, около 30 тысяч татар переселились с семьями, кто морем, кто сухим путем в ту же Румелию (к придунайской части Румелии относились Аккерман и Килия – С.П.), причем из каждого поселения уходило то более, то менее одной или двух тысяч человек, смотря по числу жителей» (28). По причине войн, чумы, голода и выселения, в Татарию осталось менее 20 тыс. поселков, и то малонаселенных (А.Л. Бертъе-Делагард в примечаниях поясняет, что подразумеваются 20 тыс. кибиток). Видимо, в этот период произошло увеличение вооруженных сил Хантемира и число его людей под Аккерманом.

Политика крымского хана Джанибек-Гирея 1634-1635 гг. А. Новосельским характеризуется как неустойчивая и неопределенная: ни мир ни война, ни разрыв ни союз – с турками, Хантемиром, ногайцами. В августе 1635 г. он «заворотил к себе из Крыму меньшую ногаю», и Азов оказался лишен их защиты и помощи, в результате чего после восьминедельной осады казаки взяли его штурмом. Султан Мурад IV обвинил в ослаблении Азова нового хана Инайет-Гирея, и за то же разгневался на Хантемир-мурзу (29). Польский король и султан договорились о смещении Хантемир-мурзы, и Джанибек планирует поход под Аккерман.

Обе стороны – Крым и Хантемир – напряженно готовились к вооруженной борьбе. По сообщениям русских наблюдателей, в 1636 г. нурадин Сеадат-Гирей привел в Крым улусы Алея кн. Урусова и брата его Дивея и многих других мурз «рассажал по пять человек на деревню» (всего 12 тысяч), «а иные де ногаи того же Казыева улуса человек с 400 ушло к Кантемиру князю жить». Калга Хусам-Гирей

12. Там же. – С. 33, 207.
13. Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Выпуск 2 (первая половина XVII ст.) / Под ред. В. Антоновича. – К., 1896. – С. 73.
14. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – С.307.
15. Османская империя в первой четверти... – С. 49.
16. Новосельский А. А. Указ.соч. – С. 93.
17. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А.И. Тургеневым. – Т.II, СПб., – С. 422-424.
18. Османская империя в первой четверти... – С. 51.
19. Там же. – С. 112, 147.
20. Там же. – С. 158.
21. Новосельский А. А. Указ.соч. – С. 143, 114, 117.
22. Д'Асколи. Указ.соч. – С. 13.
23. Там же. – С. 38.
24. Iorga N. Lucruri noi despre Chilia și Cetatea-Alba // Memoriile secțiunii istorici. – Ser. III. – T. V, - mem. 7. – București, 1925. – P. 331.
25. Мемуары относящиеся к истории... – Т. 2. – С. 154.
26. Новосельский А. А. Указ.соч. – С. 183.
27. Там же. – С. 177.
28. Д'Асколи. Указ.соч. – С. 38.
29. Новосельский А.А. Указ.соч. – С. 248, 257.
30. Там же. – С. 239-241, 246.
31. Там же. – С. 246, 248.
32. Там же. – С. 257, 282.
33. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 112; вона ж: Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 182.
34. Скальковский А.А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области // ЖМВД. – 1846 - Ч. XIII. – С. 108-109.
35. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда. / Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 229; Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С. 61, 118, 120; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989. – С. 549.
36. Эвлия Челеби. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – § 499.

SUMMARY

In the article "Khan Temir and Budzyak's horde" by S.V. Palamarchuk it is considered the sources, connected with the personality of anti-hero of 17th century - noguaysky leader Khan Temir-murza, using his real name-Khan Temir- to differentiate him with moldavian Cantemir. It is presented the problem of identification of Budzak's horde forming and its location in the first part of 17th century. The author confirms that Budzak's horde hadn't any relations to Tatars of Danube and Dnister interflow.

"DESCRIEREA MOLDOVEI" – OBIECT DE STUDIU AL ISTORIEI INTELLECTUALE

Lilia ZABOLOTNAIA

O paradigmă a istorismului tradițional clasic a devenit fenomenul „revoluției culturale”, apărut în anii 90 ai sec. al XX-lea. Drept consecință, problema centrală în domeniul cercetării istorice a devenit interpretarea realității socioculturale a existenței și activității unei personalități istorice reale.

Actualmente, în istoriografia contemporană se formează o nouă istorie culturală și intelectuală. Câmpul de activitate al istoriei intelectuale este gândirea colectivă, politică, filosofică și științifică. Utilizând studiarea creației intelectuale, forma literară de expunere a materialului, scrisul și vorbirea permite examinarea textului istoric în context sociocultural. Istoria intelectuală evidențiază legătura dintre conținutul izvorului și rezultatul analizei lui în context social, politic și cultural.

Dimitrie Cantemir a fost format de o epocă plină de contradicții. Chiar viața lui a fost contradictorie. Structura intelectuală a lucrărilor lui Dimitrie Cantemir este prezentată în particular de filosofie, istorie, literatură, etnografie, drept, etc.

Un interes deosebit prezintă renumita lucrare a lui D. Cantemir „Descrierea Moldovei”, titlul scrierii inițiale „Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae”. Destinul acestui manuscris a fost unul aparte. După cum afirmă I.D.Lăudat, Dimitrie Cantemir a scris această carte într-o perioadă de adânci frământări sufletești, îndemnat de dorul de țara părăsită și din dorința de a o face cunoscută atât lumii apusene, cât și celei rusești. De aceea a răspuns cu plăcere Academiei din Berlin, care i-a cerut o carte despre geografia și istoria Moldovei. Mărturia despre indemnul Academiei din Berlin de a scrie cartea o găsim în *Hronic*: „împinși și poftiți fiind de la unii prieteni streini, și mai cu deadins de la însoțirea noastră care iaste Academia științelor din Berlin, nu numai o dată sau de două ori, ce de multe ori îndemnați și rugați fiind, pentru ca de începătura, neamul și vechimea Moldovenilor, pre cât adevărul poștește, macar cât de pre scurt, să-i înștiințăm... bilșugul pământului, ocolitul hotarilor, obiceiurile, leagea, țărâmoniile politicești și bisericicești... pre cât în puțină slabei noastre știință va fi, să-adeverim”¹.

Manuscrisul lucrării a rămas fiului său Antioh Cantemir, ambasador al Rusiei la Londra, apoi la Paris, pe care acesta l-a purtat cu sine. După moartea sa la Paris în 1744, fiind fără moștenitori, averea lui s-a vândut la licitație. Manuscrisele rămase de la Antioh Cantemir au fost cumpărate de contele Thomson, apoi posesor este profesorul Abraham Raas Boerhave de la Academia din Petersburg. De la acesta au ajuns la medicul imperial von Kruse, apoi la consilierul de stat G.F. Müller din Petersburg. Mai târziu manuscrisul aparține lui Büsching, un publicist din Berlin, care l-a tradus în nemțește, tipărindu-l în *Magazin für die neue Historie und Geographie* (partea a III-a și a IV-a 1769-1770)². Un exemplar ajunge abia în 1825 în Moldova, unde se traduce în limba română³. De pe ediția a doua a

acestei traduceri, din 1771, P. Pandrea a făcut traducerea românească a ediției *Descrierea Moldovei*, apărută în Biblioteca pentru toți, în anul 1956, cu o prefață de C.I. Gulian⁴.

Lucrarea constituie un adevărat model de monografie a Moldovei, în care toate aspectele: istoric, geografic, etnografic, lingvistic, social, politic, economic sunt prezentate și analizate. Dimitrie Cantemir din punct de vedere al metodologiei utilizează metoda istorico-comparativă, analitică, istorico-semantică, etc. Un plus mare al unei astfel de abordări este prezentarea punctului de vedere al istoricului, compus din contexte temporare, ce se substituie.

„Descrierea Moldovei” este un izvor istoric, product al epocii, purtătorul de limbă al epocii, reflector al informației timpului. Se știe că fiecare text este creat pentru un scop anumit – de a argumenta, de a explica, de a convinge, de a contesta ș.a. Fiecare izvor prezintă un text de tip concret și servește drept mijloc de fixare a cunoștințelor, cultural specifice, codarea și decodarea căruia se conformează anumitor rigori.

Cercetătorul prelucrează parțial torentul de informație, numai o parte, care vine prin prisma receptivității cognitive, specifică pentru fiecare. Izvorul istoric este utilizat drept bază pentru modelarea istorică. Limbajul științific al izvorului istoric are un caracter anumit. El se află în legătură directă cu sisteme deosebite pe care se bazează. De aceea acest limbaj este analitic, descriptiv și de sinteză. Reflectarea „nivelului intelectual” al societății conduce istoricul contemporan la desemnarea termenului „mentalitate”.

Izvoarele lui Dimitrie Cantemir sînt numeroase și variate, erudiția sa în „Descrierea Moldovei” este bogată și cuprinde tot felul de scrieri în diferite limbi. Dar fiind vorba de o descriere a țării sale, principalele informații le ia din cunoștințe proprii și ale moldovenilor care-l însoțeau în Rusia. În concepția autorului, geografia se leagă de trecutul istoric, în care are rădăcini adânci, el făcând apel și la izvoare istorice⁵.

Ca izvoare interne utilizează informații din cronicarii moldoveni, care l-au precedat: Grigore Ureche și Miron Costin și un mare număr de opere ale unor învățați greci, polonezi și turci. Drept exemplu servesc lucrările lui Chrisant Notaras, geograf grec, care a publicat la Paris *Introducere în geografie*, o lucrare asemănătoare cu cea a lui Dimitrie Cantemir; lucrarea polonezului Martin Cromer *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus, et respublica regni Poloniae, libro duo*, apărută la Frankfurt, în 1575; studiu geografic al savantului german I.G. Vockerodt *Rusia sub Petru cel Mare*⁶, publicat în Rusia.

Alte paradoxuri ale științei istorice contemporane sunt legate de creșterea procesului de integrare a științei. Istoriografia contemporană demonstrează o multitudine de metode și încercări de studiere a trecutului. Aici este binevenit citatul lui P. Richer: „În secolul XX istoria faptelor s-a transformat în istoria interpretărilor”. În ultimul timp în „istoria interpretărilor” un loc aparte îl ocupă „direcția constructivă”, în care se cercetează nu faptele, procesele și fenomenele trecutului, ci interpretarea și schimbările acestor interpretări în istorie.

La ora actuală, în știința istorică concepția înțelegerii lipsește. În opinia noastră, înțelegerea în istorie trebuie să fie examinată ca o transmitere de informație de la inductor (sau informator) (trecutul, textul, mărturia, izvoare) către receptor (sau cercetător) (prezentul, istoricul, cititorul) și în hermeneutică – ca înțelegere a unui fapt trecut concret al reconstruirii stării mentale și psihologice a participării. La o astfel de abordare istoria își păstrează totodată statutul de știință obiectivă și fundamentală despre realitate, dar nu despre o lume imaginară.

În textul istoric, ca și în oricare altul, întotdeauna se conține ideea de bază în care se reprezintă „lucrurile” cu calitățile respective. Este foarte important ca într-un text istoric

să fie stabilit firul cunoașterii, în direcția de la necunoscut spre ceva nou, de la text spre sens, de la sens spre argumentare și interpretare. Și aici apare întrebarea. Are oare limită interpretarea istorică?

Istoria este într-un anumit fel „un acord” între istoric și cititor. Înțelesul istoric al sursei reprezintă spectrul de probleme abordate. Limbajul istoricului, într-o măsură mai mare decât în alte științe, depinde de limbajul epocii cercetate de el și de limbajul epocii în care trăiește. Aparatul terminologic al științei se modifică și la acest proces sunt receptive îndeosebi științele umanistice.

Istoricul contemporan poartă o dublă responsabilitate. Cu cât studiază mai minuțios, cu cât mai mult caută să înțeleagă limbajul epocii trecute, cu atât mai mult acest limbaj cere translatarea în limbajul contemporan, luând în considerare bagajul de cunoștințe acumulate de societate. Apariția unei curbe în cunoașterea trecutului se reflectă îndeosebi în sfera lingvistică.

Peisajul istoric se formează datorită interpretării contextelor istorice, iar scopul nu este formarea reprezentărilor despre cronologia ultimelor fapte. Ideile reprezentate în „Descrierea Moldovei” trec prin filiera interpretării textelor existente în context istoric specific. Alături de comentariile geografice, sociale și politice, Dimitrie Cantemir în operele sale a studiat și problema vieții private a moldovenilor. În vizorul lui Dimitrie Cantemir ca istoric apar noțiuni de cotidian și viață privată.

Aspectele vieții cotidiene sunt abordate în trei capitole, XVII-XIX: „Despre nărvurile moldovenilor”, „Pentru obiceiurile logodnelor și a nunților în Moldova” și „Despre obiceiurile îngropării în Moldova”. Autorul aduce informație despre viața de zi cu zi a moldovenilor, descrie tradițiile lor, reflectă epoca respectivă prin prisma cotidianului, ce demonstrează detaliile civilizației ce personalizează studiul istoric.

În „Descrierea Moldovei” găsim și prima culegere sumară de folclor din istoria folclorică. Obiceiurile de nuntă și de înmormântare sunt descrise în *extenso*, atât la moldoveni cât și la turci. Pentru prima oară sunt reproduse o orăție de nuntă și un bocet de înmormântare. Comparându-le cu cele aflate în culegerile folcloriștilor noștri din veacul trecut, înțelegem cât de stabil a rămas ceremonialul în legătură cu aceste două momente fundamentale în existența colectivității românești, momente considerate de Cantemir o atestare a originii latine a poporului⁷.

Ținem să menționăm că în unele știri s-au strecurat totuși și multe greșeli, pe care Dimitrie Cantemir ar fi fost bine să le evite. Nici la interpretarea izvoarelor Cantemir nu este scutit de greșeli. Considerăm că o amprentă și nuanță specifică în aceste studii aduce și faptul că mulți ani Dimitrie Cantemir a trăit în afara țării.

Despre greșelile sale s-a scris deja în literatura de specialitate, noi venim doar cu unele argumente în contrazicerea autorului. De exemplu, în capitolul al XVII-lea, „Despre nărvurile moldovenilor”, autorul confirmă imaginea pe care și-au creat-o străinii în privința frumuseții și libertății femeilor din Moldova în epoca respectivă, subliniind doar o oarecare diferențiere în poziția socială a femeilor. „Deși femeile nu stau ascunse față de bărbați cu aceeași băgare de seamă ca la turci, cu toate acestea, dacă sunt cât de cât de neam bun, ies rareori afară din casele lor. Jupănele boierilor au, ce-i drept, o înfățișare plăcută, dar cu frumusețea stau mult în urma nevestelor oamenilor de rând. Căci acestea au chipul mai frumos, însă sunt în cea mai mare parte desfrânate”⁸. În opinia lui Dimitrie Cantemir libertatea relativă a femeilor este „desfrânare”, ceea ce nu reiese însă și din opiniile martorilor oculari ai epocii. S-au păstrat multiple consemnări ale misionarilor și călătorilor străini. Din numeroasele mențiuni despre femei s-a scris numai în tonalitate

pozitivă. Atât izvoarele interne, cât și cele externe prezintă femeile moldovence ca pe niște doamne deosebite. Majoritatea absolută a contemporanilor caracterizează moldovencele ca pe soții fidele, gospodine bune, primitoare, deștepte, înțelepte, etc. Una dintre cele mai importante particularități ale femeilor din Moldova medievală, observată de străini, este frumusețea, ospitalitatea și libertatea relativă. E bine cunoscut faptul că în Europa catolică din Evul Mediu femeia era considerată proprietatea bărbatului, ceea ce explică, probabil, surprinderea străinilor în legătură cu libertatea femeilor din Moldova.

În același timp, Dimitrie Cantemir menționează modestia și reținerea femeilor moldovence în comportamentul public: „Unele beau pe acasă mult vin, dar în adunări rareori vezi o femeie beată; căci o femeie este socotită cu atât mai vrednică de cinste, cu cât mănâncă și bea mai puțin la ospete. De aceea, rar va vedea-o cineva, ducând îmbucătura la gură sau deschizându-și buzele atât ca să i se poată vedea dinții; ea își vără îmbucătura în gură cât se poate mai în taină”. Posibil că această viziune controversată se explică prin faptul că Dimitrie Cantemir a trăit foarte mult timp în mediul islamic, unde statutul femeilor este cu totul altul și specific. Alt motiv poate fi lipsa mamei din fragedă copilărie.

În lucrarea *Viața lui Constantin Cantemir*, consacrată tatălui său și care poate fi considerată autobiografică, Dimitrie Cantemir cu o deosebită dragoste scrie despre mama sa: „În anul... își ia a treia soție, pe Ana, din vechea stirpe moldovenească a Bantășilor, nepoată după mamă a Anastasiei, soția Ducăi-vodă”¹⁰. „Ana, soția lui Cantemir, femeie vrednică de pomenit printre cele dintâi femei ale veacului aceleia, știitoare de bună carte, foarte pricepută și dibace în treburile gospodăriei (la care trebuie de adăugat toate însușirile ce se cuvin laudate la o femeie înzestrată cu virtute)”¹¹.

În concluzie vom menționa că lucrarea lui Dimitrie Cantemir „Descrierea Moldovei” este un model de moștenire istorică intelectuală. Această operă permite a privi epoca și istoria țării prin prisma istoricului și omului, care s-a format în condiții deosebite, a creat lucrarea în baza potențialului intelectual acumulat și a propriei experiențe de viață. O amprentă esențială asupra lucrării a lăsat-o factorul subiectiv – depărtarea de patrie. Caracterizând în general atât lucrările lui Dimitrie Cantemir, ca moștenire intelectuală, cât și pe el însuși, este binevenită spusa lui P.P. Panaitescu: „Dimitrie Cantemir, atât în viața sa politică, precum și în opera sa, este o personalitate complexă. Fiu de domn, se găsește în luptă împotriva aristocrației moldovenești; crescut la Constantinopol, devine reprezentantul ridicării țării pentru independența sa față de Imperiul Otoman. În scrieri începe ca un mistic și sfârșește ca un om de știință. Aceasta nu trebuie considerată ca o contradicție, ci trebuie explicată prin împrejurările și cauzele sociale și politice care au influențat gândirea și acțiunea lui. Din nefericire, istoricii și istoricii literari, care s-au ocupat până acum cu viața și opera lui Dimitrie Cantemir s-au mulțumit să așeze această mare personalitate pe fresca istoriei, fără analiză, ferindu-se să arate și slăbiciunile lui omenesti, nevrând să coboare statuia lui de pe pedestal, cu explicații și cu recunoașterea influențelor exercitate asupra lui. Dar, Dimitrie Cantemir nu a fost o statuie, ci un om viu în mijlocul societății în care a trăit”¹².

Note

¹ I.D. Lăudat, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, 1974, p. 99-100.

² Ibidem, p. 101-102.

³ Miron Nicolescu, *Personalitatea lui Dimitrie Cantemir*, în *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974, p. 12.

⁴ I.D. Lăudat, op. cit, p. 102

⁵ P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 153.

⁶ Ibidem, p. 104-105; *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, P.P. Panaitescu, p. 150-151.

⁷ Ecaterina Țăralunga, *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, București-Chișinău, p. 245-246.

⁸ Cantemir Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, p. 126.

⁹ Idem, p. 126.

¹⁰ Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, Textul stabilit și tradus de R. Albala. Introducere de Const. G. Giurescu, București, 1973, p.25.

¹¹ Ibidem, p. 37.

¹² P.P. Panaitescu, op. cit, p. 3.

SUMMARY

„THE DESCRIPTION OF MOLDOVA” – CASE STUDY OF THE INTELLECTUAL HISTORY

In present time in the contemporary historiography there is a new cultural and intellectual history forming. The activity domain of the intellectual history is the collective, political, philosophical and scientific conception. Using the study of the intellectual creation, the literary form of exposure of the document, the writing and the speaking allowed the investigation of the historical document in the socio-cultural context.

The intellectual history points out the link between the content of the source and the result of the analysis in the social, political and cultural context.

Dimitrie Cantemir has been formed by a period of constant contradictions. Even his life itself was a contradiction. The intellectual content of Dimitrie Cantemir's works is presented in particular through philosophy, history, literature, ethnography, law, etc.

CÂTEVA ASPECTE ALE COTIDIANULUI ȘI MENTALITĂȚII ÎN OPERELE LUI DIMITRIE CANTEMIR

Alina FELEA

Operele lui Dimitrie Cantemir sunt adevărate comori pentru cercetătorii mentalității, sensibilității și vieții cotidiene ale epocii sale. *Descrierea Moldovei*, *Istoria ieroglifică*, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu Lumea sau giudețul sufletului cu trupul* conțin informații privind imaginea vieții și morții, atitudinea față de ai săi și față de cel străin, obiceiurile și datinile poporului său, felul de a se comporta, alimentația etc.

Din multitudinea problemelor abordate în lucrările lui Dimitrie Cantemir în comunicare vom atenționa doar imaginea morții, imaginea corpului omenesc și tematica *Fortuna labilis*.

Ideea pierderii omului în această lume mare și necunoscută Dimitrie Cantemir o preia de la Miron Costin, în *Istoria ieroglifică* comparând viața cu un fir de ață care se rupe:

„A lumii cântu cu jale cumplită viață
Cum se trece și se rupe, ca cum ar fi o ață”,

iar în „*Divan*”, prin intermediul înțeleptului prezintă „o lume amăgitoare și trecătoare”¹.

Viața terestră este disconsiderată de necredincioși, susține „*Cartea Înțelepciunii*”². Cei care cugetă nedrept și-au zis în sine: „Viața noastră este scurtă și tristă... Căci fum este suflarea din nările noastre. Viața noastră va trece ca urma norului și se va risipi ca negura... Ca umbra de trecătoare este viața noastră...”³. „Acestea sunt gândurile lor dar ei se amăgesc, viclenia lor i-a orbit”, caci „Dumnezeu n-a făcut moartea”⁴. În scrieri mo- mentul dat este subliniat „născutu-m-am, muri-voiu, muri-voiu și iarăși învia-voiu”, învia-voiu și la strașnica și dreapta dumnăzâiască giudecată a ieși îmi iaște... Iată dară că nicidecum tenchiul vieții tale un an, sau dzice, sau o sută să pui nu iaste, că numai anul său dzuia ce vine, ce aș eși și răsuflarea a doua, neadevărată și neștiută-ți iaște. Așe dară nici cea trecută, nici cea viitoare minută a ta iaște, căce cea trecută au trecut, pre carea a o mai întoarce nu poți și aceia din viața ți s-au scurtat iar cea viitoare, precum o vii agiunge, nu te vei adreveri. Și precum dară când te vei naște n-ai știut, așe când vei muri nu vei ști. Și precum ceasul tale carile va fi nu cunoști, așe nice giumătatea vieții tale care dzi va fi nu vei pricepe”⁵.

Doctrina disprețului față de lume – *contemptus mundi* – era dominată de conflictul dintre timp și eternitate, deșertăciune și adevăr, pământ și cer, trup și suflet și înainte de toate lumea aceasta este zădarnică și înșelătoare pentru că este trecătoare⁶.

Tematica nestatorniciei norocului este întâlnită și la Dimitrie Cantemir în „*Divanul*”. Această tematică este principala „argumentare a Înțeleptului în combaterea Lumii și a vieții temporare, argumentare dezvoltată cu obișnuitele exemple despre precaritatea și caracterul iluzoriu al bunurilor pământești”⁷. Virgiliu Cândea consemnează că pentru

„a constrânge Lumea să-și recunoască viciile, Înțeleptul își adoptă temporar poziția, împingând discuția la limitele care epuizează aspectele atrăgătoare ale Lumii: boala, moartea, sărăcia, distrugerea”⁸. În baza exemplului lui Alexandru Macedon, înțeleptul lui Dimitrie Cantemir constată: „Căci el atâta rătundzală a pământului călcând și atâtea împărății supunând”, fusese tot morții închinat și „după moarte loc mai mult de șapte palme nu i-au rămas și pe acela nu el, ce pământul pe dânsul l-au stăpânit, căci ca țărână pe pieptul lui s-au suit, ochii i-au implut, gura i-au astupat...”, iar „trupul acela ce oame- nii fiii lui Dumnezeu, pentru frumusețe a fi socoti, viermii și gândacii pământului l-au mâncat, și din țărână fiind, iarăși în țărână s-au întors.”⁹ După cum menționează și Virgiliu Cândea numeroasele dialoguri dintre Înțelept și Lume, între Suflet și Corp, între Filozofie și Om din lucrarea *Divanul* reiau tema *Fortuna labilis*, arătând că viața, norocul, lumea, avuția, puterea sunt nestatornice și ele trebuie disprețuite¹⁰. Avuția nu-ți ajută, consideră Dimitrie Cantemir: „să știi că numai cu o feleagă de pânze învăluți ca cum ari fi în cămeșă de mătășă înăscuți și într-un săcriu așădzați ca în haina cea de purpură mohorâtă îmbrăcați, și în gropniță aruncați, ca în sargiurile și palaturile cele mari și desfătate aședzați, s-au dusu-sa, iară alta nemica nici în sân, nice în spate n-au rădicat cu sine să ducă”, continuând „viind dară moartea, împărăția, puterea avuția și bogăția ce folosește? Căce vrăjmașe și cumplită iaste celor nedrepti; căci moartea colibile săracilor și palaturile împărăților tot cu un picior calcă: și precum s-ar dzice «Goală iaste moartea; argintul și aurul lor nu-i va putea mântui în dzuia mănii lui Dumnădzău» și despărțându-se sufle- tul de trup, se va despărți omul de casa lui și în mormânt va intra, despărțindu-se de duh, se va despărți de putere; de avuție și în slăbiciune și în sărăcie va merge, nemica dintru ale sale a rădica și cu sine a duce va pute...”¹¹.

În imaginea contemporanilor epocii, moartea întotdeauna gonește orice persoană „... încă cât de sănătoși și de tari în fecare ceas, îndată a ne călca poate și vârsta cea majoră și bătrână neașteptând...”¹². De aceea datoria oricărui era de a fi pregătit pentru momen- tul din urmă, pentru a nu fi surprinși și a putea să se înfățișeze la judecata de apoi: „Totdiauna dară, spre a nunții venire gătiți a fi ne trebuie, ca să nu, nenegătiți, apuce. Căci în ce chip ne va cuprinde, într-acei chip denaintea strașnicului și nefățarnicului a lui Hristos giudeț a ne judeca ne va pune. De vreme dară ce vreme de viețuit ai, viețuiaște ca cum în ceasul de moarte ai vrea să viețuiești în ceasul morții”¹³. Deviza era următoarea:

„Mort să viețuiești, viu îți trebuie a muri,

Deprinde-te dară până a nu muru, a muri”¹⁴.

Moartea celor credincioși nu determină sfârșitul lucrurilor: „deși în mod simplu așa se spune, că mor, căci moartea nu este decât o trecere de la hotarele acestei muritoare vieți pământești pe celălalt tărâm al vieții nemuritoare, fericite și cerești. Este un lucru foarte de dorit ca moartea să te găsească când ești datat virtuții și mediației, lucrurilor lui Dumne- zeu”¹⁵. Și utilizând citatul lui Epictet, Dimitrie Cantemir spune: „Căci dacă s-ar afla moartea zilnic înaintea ochilor tăi, nu te-ai mai gândi la cele de lut, adică la cele pământești, nici n-ai mai pofti cu nesocotință lucrurile lumești”¹⁶.

Prin moarte corpul este sortit descompunerii, sufletul în schimb se eliberează, pentru a se înfățișa la judecata de apoi¹⁷. Iar Înțeleptul lui Dimitrie Cantemir susține „sfârșitul cel ce bun și dulce să fie ar trebui și vesel s-ar cădea în rău și în amar sa întoarce și cu nepovestită întristare să întoarce în țărna sa; iar sufletul în gheenă fără milă sa, în veci fără de săvârșit, chinuiaște”¹⁸.

În epoca cercetată de noi omul era privit prin prisma ideilor creștine: omul este făptura lui Dumnezeu, creat după chipul și asemănarea sa. Mentalitatea oamenilor din

epoca dată nu era în măsură să despartă spiritul de corp, inima de rațiune: corpul urma să fie supus putrezirii, pe când sufletul urma să treacă în rai sau în iad.

Dimitrie Cantemir în descrierea corpului folosește ideea unității legii universale a solidarității cosmice. Având rădăcini în filosofia orientală antică, din lege se degajă următoarea idee, fiecărei lumi îi corespund legile unei lumi mai superioare, fiecare microcosm își are model într-un macrocosmos. Arătând părțile comune ale microcosmosului, care este corpul uman și al macrocosmosului, care este lumea, Dimitrie Cantemir conchide că ambele sunt rotunde ca niște mingi. Imaginea rotundă a corpului se prezintă în felul următor: dacă măsurăm corpul din creștetul capului până în tălpile picioarelor și din vârful degetelor mâinii drepte până în vârful degetelor mâinii stângi, e de închipuit că va fi aceeași lungime în ambele părți: „Pre tine macrocosmos, pre mine microcosmos mă chiamă. Tu ești rătăndă, eu sunt rătănd; și de vei întreba în ce chip sunt rătănd, măsoară din creștetul capului până în talpele picioarelor și din vârful degetelor mâinii drepte până în vârful degetelor mâinii stângi și vedzi că tot o cântință a măsurii într-amândoa părțile vîi afla; și așe, iată că și eu sunt rătănd. La acestea potrivire avem. Numai cu cântință a ne asemăna nu putem, căci tu ești mai mare, eu sunt mai mic. Acum, tu ești mai mare și rătăndă, eu sunt mai mic și iar rătănd; tu din fire așe și eu din fire iar așe...”¹⁹. Corpul fiind asemănat cu lumea „și pre tine lume mare te chiamă, pildă și tipos a lumii mici, adecă a omului”, sufletul este asemănat cu cerul și Cantemir enumeră părțile lumii ce corespund omului: „... și toate podoabele și cele ce în tine să află, spre om și cele ce sunt în om (spre tine) să pot tâlcui. Dăc dară: întâi în tine iaste lumină, carea la om iaste credință; la tine întăritură, adică ceriul, carea la om iaste nedejdea; la tine apele diasupra, carele sunt la om de la Dumnădzău lăsate grije; apele dedesupt sînt carile din trup născătoare dodeiale. În tine iaste pământ, la om trup, la om trup; ierbile și copacii sînt bunele lucruri; roadele și sămințele tale sînt bunătățile și pomenele; soarele – a vecinicilor înțelepciune; luna – a vremennicilor arătare; peștii, carii sînt pururea în apă, sînt plecăciunele; păsirile zburătoare sînt cereștile privele; dobitoacele – a săracilor agiutoriu și agiutorie; tărâtoarele, adecă li-ghioaiele carile pe pânțele să trag, sînt a altor durori pătîmîri; jiganiile însămiadză a demonilor și a răutăților chitiri; iară omul, spre a lui Dumnădzău închipuire făcut”²⁰.

Însă în concepția lui Cantemir, în cazul când omul nu se va lumina cu credință și nu se va întări cu nădejdea, nu se va feri de ispite și nu-și va îndrepta spre „bune lucruri trupul, ca să nască și să odrăslască roadă de bunătăți...”, de va după a trupului, iară nu după a sufletului voie îmblă, ...de nu va socoti și va chiti precum de demoni și de a lor cătră firea omenească spre rău silitoare răutăți și iaste a se feri și apăra”, atunci lumea e „rea”.

Corpul omului este casa, învelișul, adăpostul sufletului, căci când „sufletul se va despărți de trup”, este ca și cum omul se desparte de casă. Prezentând cele trei chipuri ale păcii, Dimitrie Cantemir menționează că primul chip al păcii este să se împace trupul cu sufletul, adică omul cu sine însuși²¹.

Totodată Dimitrie Cantemir în lucrările sale face referire și la ceremonialul înmormântării. Pentru Principatul Moldovei este specific faptul că ceremonialul înmormântării se prezenta ca un amalgam de practici creștin-ortodoxe și de vechi tradiții, făcându-ne să ne amintim de obiceiurile romane (închiderea ochilor la mort, spălarea corpului, îmbrăcarea în hainele cele mai frumoase)²². În mormântarea la români se făcea după 2-3 zile cu următoarea motivație expusă de Dimitrie Cantemir în „Descrierea Moldovei”: „Trupul mortului nu se îngroapă chiar în ziua cea dintâi ci se așteaptă până la o a treia zi, ca nu cumva să se socotească mort un bolnav căzut numai în nesimțire și să se îngroape de vîi”²³.

Conform obiceiului, îndată ce o persoană deceda, era spălată cu apă caldă și îmbrăcată în hainele cele mai noi și cele mai bune pe care le-a avut, fapt consemnat atât de Dimitrie Cantemir²⁴, cât și de călătorii care au vizitat Moldova. Aceste obiceiuri se păstrează și astăzi²⁵. În caz că era vorba de domn, „atunci în tot acest timp el este expus sub un baldachin cu trei stâlpi, înconjurat de scaune, pe un pat de paradă, cu multe lunari, alături de care se află o masă având pe ea multe psaltiri. Preoții vin să spună rugăciuni, iar boierii stau de veghe ziua și noaptea, se servește masa cu carne și pește. Conform lui Dimitrie Cantemir, vecinii se adunau când auzeau clopotele și își arătau întristarea către rudele de sânge, care stăteau în jurul mortului, în ziua predestinată pentru îngropăciune, toți vecinii se adunau și-l petreceau pe mort²⁶, înmormântarea domnilor și a unor boieri și participarea spectatorilor se evidențiau prin alaiul organizat ca și acela care îl însoțea pe domn când se ducea undeva²⁷. Vestea morții era anunțată de clopotele tuturor bisericilor.

Expresia durerii are o semnificație deosebită în limbajul bocitoarelor. În caz că femeile rude nu „au deloc dorința de a boci și a-și smulge părul”, atunci se tocmeau bocitoare și se foloseau mijloace de întristare pentru a-și trezi durerea înșirând frumoasele însușiri ale mortului²⁸.

După ceremonie, pentru a-și arăta jalea, rudele poartă doliu. Doliul nu este același pentru toți. Dimitrie Cantemir ne spune că dacă moare un țaran, atunci feciorii lui trebuie să umble cu capul gol 6 luni de-a rândul, chiar dacă este în toiul iernii, și să-și lase să crească părul și barba. Boierii se mulțumesc să îmbrace haina cernită și să-și lase părul să cadă în plete²⁹. Culoarea neagră a doliului crea impresia unei dureri neîncetate, provocate violent și venea în contrast cu haina pestriță a vieții urbane medievale.

În operele lui Dimitrie Cantemir sunt reflectate numeroase aspecte ale cotidianului și mentalității, care permit elucidarea epocii în care a trăit savantul din alt punct de vedere decât cel tradițional. Totodată printre rândurile lucrărilor se observă personalitatea, sentimentele și trăirile personale ale autorului operelor.

Note

¹ Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Iași, 1990, p.143. Miron Costin în poemul „Viața lumii” scria „Trec zilele ca umbra, ca umbra de vară Spuma mării și nor suptu cer trecător”.

În concepția lui Pavel Sovietov, poetul leagă aceasta de gândurile despre nestatornicia și caracterul efemer al bunăstării terestre. Cu acest gând începe și poemul:

„A lumii cântu cu jale cumplită viață
Cu griji și primejdii cum este și așa
Prea subțire și-n scurtă vreme trăitoare
O, lume vicleană, lume înșălătoare”.

Sovetov Pavel, *Miron Costin și epoca sa*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 1990, nr. 2, p.3-5

² Jean Delumeau, *Păcatul și frica. Culpabilitatea în Occident (secolele XIII-XVIII)*, Iași, 1997, p.20.

³ Dimitrie Cantemir, *Op.cit.*, p.143.

⁴ Jean Delumeau, *Op.cit.*, p.20-21.

⁵ Dimitrie Cantemir, *Op.cit.*, p.143. Idei asemănătoare se întâlnesc și în „Letopisețul” lui Miron Costin, în „Letopisețul” lui Nicolae Costin și la alți autori.

⁶ Jean Delumeau, *Op. cit.*, p.17.

⁷ Cantemir D., *Opere complete*, vol.I, *Divanul*, Ed. Îngrijită, studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea, p.19.

⁸ Ibidem.

⁹ Dimitrie Cantemir, *Divanul*, p.21. motivul operei „Viața lumii” de Miron Costin, care întreabă:

SUMMARY

SOME ASPECTS OF EVERYDAY LIFE AND MENTALITY IN WORKS OF DIMITRIE CANTEMIR

Works of Dimitrie Cantemir are real treasure for research workers of mentality, sensibility and everyday life of his time. *Description of Moldavia, Hieroglyphic History, Divanul sau Gilceva Intelptului cu Lumea sau Giudetul Sufletului cu Trupul, Constantine Cantemir's life* contain information about the image of life and death, the attitude towards his and towards a foreigner, traditions and custom of his people, their ways of behavior, alimentation, etc.

In his works, Dimitrie Cantemir being qualified as a representative of Baroque, expresses the idea of fickleness of luck and lost of the man in this big and unknown world, comparing in *Hieroglyphic History* the life with a thread which can be easily torn, and in *Divan*, through the agency of the philosopher presents „a delusive and provisional world”. The doctrine of contempt against the world - *contemptus mundi* - was dominated by the conflict of time and eternity, vanity and truth, earth and heaven, body and soul and first of all, this world is useless and deceptive because it is provisional.

„Unde-s a lumii împărați, unde iaste Xerxes,
Alixandru Machidon, unde-i Artaxers;
August, Pompei și Chesar?
Ei au luat lume,

Pe toți i-au stins vremea ca pre niște spume:
Fost-au Tiros împăratvestit cu războie,
Cu avere preste toți. Și multă nevoie

Au tras hindii și tătarii și Asii ia toată,
Caută la ce l-au dus înșelătorea roată” Costin M., *Viața lumii* în Miron Costin, *Opere*, orice ediție.

Intrebarea – Ubi sunt – ? repetată în Evul Mediu este utilizată și de Dosoftei:

„Spuneți-mi astăzi unde vă-s priiatinii și frații,

Unde vă-sânt acei iubiti aleșii și giurații,

Unde vă-s cei împodobiți ce eșii la jocuri,

Ce mirosii la strămtori, cu dragoste și moscui,

Unde sunt cei cu budzele de miiare undătoare,

De putea face nopțile să viarsestrălucoare?

...Unde-s a elinilor împărății, chevarii,

Ș-a Râmului avguști, bogați, puernici și țarii?

Înțelepciunea unde li-i și mintea lor cea plină,

Slava, scriptura ș-armele vestităi dintr-Atină,

Lui Alexandru Machidon unde i-i vitejia?

Unde-i cinstea chesarilor, puterea și dârjia

Cu care ei au buriit de-au stăpânit pre lume

Și s-au vestitu-să supt cer, lățându-și al său nume,”

arătând puterea nimicitoare a morții nu doar pentru oameni simpli, dar și pentru împărați etc., indiferent de statutul social. Dosoftei, *Versuri pentru Filogon*, în Dosoftei, *Opere poetice*, Chișinău, 1989, p. 223.

¹⁰ Cantemir D., *Opere complete*, vol.I, p.55.

¹¹ Cantemir Dimitrie, *Divanul*., p.27.

¹² Ibidem, p.143.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, p.340.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, p.20.

¹⁹ Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol.I, p.179.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Obiceiurile și riturile funerare au fost surprinse de etnologi în trei etape principale: despărțirea de cei vii, pregătirea trecerii de la o formă de existență la alta, integrarea în lumea celor „de dincolo”. În decursul acestor etape riturile erau însoțite de o gamă de obiecte cu valoare simbolică. Primul moment îl constituie spălarea cu apă neîncepută, drept mijloc de purificare rituală, în care se adaugă flori aromatice. *Dicționar de simboluri*, p.108.

²³ Cantemir Dm., *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 134.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Vlăduțiu I. *Etnografia românească*, București, 1973, p. 406-409. Butură V., *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, p. 113.

²⁶ Cantemir Dm., *Descrierea Moldovei*., p. 134.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Cantemir Dm., *Descrierea Moldovei*, p. 134-135.

DIMITRIE CANTEMIR ȘI SUD-ESTUL EUROPEI DUPĂ CAMPANIA DE LA PRUT

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU

Oricât de mare nu era dragostea de patrie „pentru care este plăcut și să mori”, precum va scrie mai târziu Dimitrie Cantemir, fie prin hazardul istoriei, fie prin destinul nemilos, el a trebuit să-și petreacă ultimii 12 ani de viață în Rusia, o țară cunoscută de el până la 1711 de prin cărți (sinopsisuri sau letopisețe), din spusele solului rus la Constantinopol P.A. Tolstoi sau din cele auzite din câte se vorbea între dregătorii tatălui sau, fratelui său ori din anturajul curții și mediului intelectual de la Istanbul. Nu se știe pe cât reprezentările principelui moldovean despre această țară erau de veridice, însă la sigur se poate spune că deși Rusia, la fel ca și Țara Moldovei, era o țară de credință creștină ortodoxă a văzut și treptat s-a convins că rânduilele de stat în noua sa patrie erau foarte diferite de cele din Moldova. Cu toate acestea, Dimitrie Cantemir, fiind un om cu multă carte, a putut să se integreze în societatea rusă de atunci, ajungând treptat să joace un rol deosebit de important în structurile imperiale ruse¹.

După campania de la Prut, Dimitrie Cantemir, stabilindu-se în Imperiul Nordic, credea că în scurtă vreme în urma altei campanii, de astă dată victorioase a țarului rus – Petru cel Mare, aliatul său de nădejde, va vedea în curând Țara Moldovei liberă și neatârnată, iar el își va relua scaunul domnesc nu numai pentru sine, dar și pentru urmașii săi, precum se stipula în Diploma din 12 aprilie 1711.

La o sumară examinare a materialelor documentare, dar și a studiilor cu privire la activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia², cu toate că multe lucruri rămân de precizat, totuși tabloul general este destul de bine profilat. Pe de o parte, din toate aceste reiese că în patria adoptivă a lui Dimitrie Cantemir, familiei sale le-au fost create condiții decente de viață și activitate, iar pe de alta, marele cărturar a știut să-și organizeze activitățile în așa fel, încât să ajungă la un randament extraordinar, mai ales în ceea ce ține de valorificarea întregului său potențial intelectual și științific. Dincolo de evenimentele mărunte, de monotonia cotidiană aparentă, viața lui Dimitrie Cantemir s-a derulat în acești ani cu o deosebită intensitate și puternică trăire în plan personal, intelectual și politic. Cu toate că cu trecerea timpului speranța sa de a-și revedea patria, de a-și reocupa scaunul domnesc devenea un scop tot mai iluzoriu și prin urmare, tot mai îndepărtat și nerealizabil, totuși în acești 12 ani, în cea mai mare parte gândurile, preocupările sale erau îndreptate mereu spre Țara Moldovei, spre capitala Imperiului Otoman, unde a avut ani pe cât de interesanți, pe atât de complicați.

Informațiile pe alocuri mai concludente, pe alocuri mai sumare, arată că Dimitrie Cantemir după 1711 până la sfârșitul vieții nu și-a întrerupt legăturile cu patria, cu locurile și mediul atât de apropiat după ani de ședere în capitala otomană. Aceste legături se făceau prin rude, prieteni și oameni de încredere care îl informau despre toate câte se întâmplau pe meleagurile natale sau la Istanbul. Despre aceasta ne mărturisesc o serie

de documente publicate de Ștefan Ciobanu, în special cele în care se arată că a primit informații despre situația din Imperiul Otoman și din Moldova de la agenți personali, prin oameni de legătură, pe care le-a păstrat de-a lungul anilor³, de la rude și boieri refugiați de răul turcilor și tătarilor în Transilvania, Polonia și Rusia⁴. În același timp dacă la început în primii ani de ședere în Rusia putea să efectueze aceste legături mai mult sau mai puțin nestingherit, apoi treptat nici țarului nu-i conveneau aceste acțiuni necontrolate de puterea sa autocrată. Menținerea acestor legăturilor era dictată nu numai de faptul că la Istanbul i-a rămas fratele Antioh, devenit după campania de la Prut adevărat ostatic, căutând în fel și chip să-l smulgă din încheștarea sultanului, dar și pentru că era stăpânit permanent de o puternică dorință de a fi la curent, de a cunoaște tot ce se întâmplă în Țara Moldovei, în Valahia și mai ales în Imperiul Otoman, în raporturile acestuia cu vecinii creștini din Europa, vrând să se convingă că reprezentările și concluziile sale despre căderea iminentă a puterii aliote mănăști va deveni în curând realitate. Reieșind din scrisorile și demersurile sale către țar și înalții demnitari de la curtea imperială rusă, el cunoștea situația grea în care s-a pomenit Țara Moldovei după 1711 și era destul de bine informat despre cele mai importante evenimente care se produceau în această parte a Europei, a Orientului Otoman, în spațiul geografic situat la confluența celor două mari civilizații, cea creștină, pe de o parte, și cea a islamului, pe de altă parte.

La o sumară examinare a moștenirii sale cărturărești și, în primul rând, a operelor elaborate în Rusia, observăm că cele mai importante dintre acestea au fost dedicate fie culturii civilizației și istoriei țărilor române, Țării Moldovei în special, fie istoriei și civilizației otomane. Acest interes major predominant în preocupările lui Dimitrie Cantemir a determinat în mare parte tematica și problematica celei mai mari părți a scrierilor sale intelectuale, influențând în mod hotărâtor conținutul acestora.

În literatura de specialitate de multe ori s-a afirmat că mai multe dintre operele fundamentale create de Dimitrie Cantemir în Rusia sunt rodul propunerilor venite din partea Academiei din Berlin, a interesului manifestat de oamenii de știință din acest for științific față de realitățile din Nordul Dunării și Imperiul Otoman, fapt care îl arată și Dimitrie Cantemir personal în *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*: „Împinși și poștiți fiind de la unii priiatini streini și mai cu de-adins de la însoțirea noastră carea iaste Academia Științelor din Berolin, nu numai o dată sau de două ori, ce de multe ori îndemnați și rugați fiind, pentru ca de începătura, neamul și vechimea moldovenilor, pre cât adevărul poștește, măcar cât de pre scurt să-i înștiințăm”⁵. În continuare, autorul indică și alte aspecte cerute de aceeași instituție despre Țara Moldovei: „de starea și pusul locului ei, de așezdământul aerului, bivșugul pământului, ocolitul hotarilor ... obicei, legea, țăramoniilor politicești și besericești... pre cât în puțința slabei noastre știință va fi, să-i adevărim”⁶.

În ultimă instanță însă întocmirea unor asemenea tratate fundamentale ca *Descrierea Moldovei*, *Hronicul*, *Viața lui Constantin Cantemir*, *Istoria Moldo-Vlahică*, *Istoria Imperiului Otoman*, *Sistemul sau întocmirea religiei muhommedane*, au izvorât mai ales din interesul personal al lui Dimitrie Cantemir, din importanțele acumulări de materiale, care în ultimă instanță urmăreau scopul de a arăta atât Europei, cât și sferelor înalte ale puterii lui Petru cel Mare că Imperiul Otoman, care stăpânește de secole un număr mare de popoare creștine în Sud-Estul Europei, este în declin și că prin efortul comun acesta ar putea să dispară de pe orbita istoriei, iar perspectiva istorică îi aparține, precum a dedus Cantemir, „Împărăției Nordice”, adică Rusiei. Mai dorea Dimitrie Cantemir să arate că în această parte a Europei este un popor nobil de origine romană, care în pofida rezistenței dârze seculare a căzut sub stăpânirea străină, dar dorește să-și recapete prin efortul și virtuțile proprii și cu

sprijinul marilor puteri creștine ale Europei, a Rusiei, în special, libertatea și neatârarea. Pentru realizarea acestor lucrări și deziderate naționale Dimitrie Cantemir căuta să culeagă informații despre tot ceea ce se întâmplă în Imperiul Otoman, la curtea otomană, în spațiul carpato-danubiano-pontic nu numai din simpla curiozitate, din motive pur cognitive științifice, dar și din interes practic ca la o întorsătură mai prielnică a istoriei să-l poată informa pe țar și înalții demnitari din anturajul său, cercurile interesate din occident despre evenimentele ce au loc în Moldova, în Valahia, la Curtea otomană, ca toți aceștia să acționeze în baza unei cunoașteri obiective a realităților de atunci și în baza acestora să întreprindă acțiunile adecvate în raport cu Poarta Otomană.

Nu întâmplător Cantemir încă până la elaborarea cunoscutului său tratat *Creșterea și descreșterea Curții Otomane*, prin 1714, când finisează *Studiu asupra naturii monarhiilor*, în care își expune viziunile sale asupra periodizării istoriei universale, asupra ciclurilor evoluției imperiilor, celor patru monarhii, fiind vorba de monarhiile orientului, sudului, apusului și a nordului, în special, trage concluzia că în natură, adică în evoluția istorică, am spune noi astăzi, au loc și fenomene, care se abat din calea dezvoltării firești a lucrurilor. Drept exemplu concret în această privință autorul aduce Imperiul Otoman, care nu se înscrie în succesiunea celor patru monarhii, arătate mai sus și drept urmare, acesta „a frânat ... dezvoltarea ca monarhie firească, ca urmaș natural și legitim ... monarhia nordului”. Pornind de la axioma, potrivit căreia „lucrurile rămân așa, precum au fost create la început”, autorul ajunge la concluzia, „că ceea ce nu a apărut conform legilor naturii (fiind vorba de Imperiul Otoman – n.n), este sortit la o existență efemeră” și de aceea în curând va dispărea „și prin urmare totul va trebui să revină la locul său propriu firesc”, adică la cele patru monarhii universale care s-au succedat de-a lungul mileniilor. În final, exprimându-și marea sa dorință în privința dispariției cât mai grabnice a Imperiului Otoman, exclamă: „O, Dumnezeu drept, și tu grijulie natură, faceți în sfârșit aceasta!”⁸

Faptul că Dimitrie Cantemir urmărea evenimentele din Sud-Estul Europei ne vorbesc și unele detalii consemnate fie în text, fie pe marginile textelor de bază ale unor lucrări. Aducem în continuare doar câteva exemple. În *Descrierea Moldovei*, care a fost finisată pe la mijlocul anului 1716, lista domnilor moldoveni⁹ este completată cu Nicolae Mavrocordat (1711-1714) și Mihai Racoviță (1715-1726), care au urcat în scaun după evenimentele din vara anului 1711. Un alt exemplu din „Descriere” de astă dată despre cetatea Hotinului: *cităm*: „... în ultimul război pe care l-au avut cu Rușii, Turcii, în anul 1712, au ... încins-o cu lucrări atât de tari, și au lărgit-o cu mai mult de jumătate, încât astăzi ea, nu pe nedrept, ar putea fi numită cea mai aleasă și mai întărită dintre cetățile Moldovei” la care mai adaugă că anterior grija cetății era dusă de un „Prefect”, adică de un pârcălab numit de domnul Moldovei, iar „acum [este]... cârmuită de un Pașa Turc”¹⁰, fapt care arată că învățatul nostru principe cunoștea că Hotinul a fost transformat în raia turcească și trecută sub administrația directă otomană. Alt exemplu, din aceeași lucrare îl găsim într-o notă marginală referindu-se la cursul râului Siret, el arată „astăzi, la încheierea păcii de la Passarowitz între Caesar și Sultan, este desemnat hotarul din Valahia Transalpină”¹¹. Această notă Cantemir a făcut-o pe cel mai vechi manuscris latin al „Descrierii Moldovei”, datat cu 1716, ceea ce arată că el nu numai a venit cu precizări ulterioare la textul acestei opere, dar și că era la curent cu rezultatele încheierii păcii de la Pažarevac din Serbia, în iulie 1718, în urma războiului din 1714-1718 între Imperiul Otoman, pe de o parte, și Veneția în alianță cu Austria, pe de altă parte, conform căreia Imperiul Habsburgic a obținut de la Imperiul Otoman importante teritorii în Sud-Estul Europei: Oltenia, Banatul (la Dimitrie Cantemir „Valahia Transalpină”), o parte din Serbia și Bosnia de Nord.

Se știe că, în pofida eforturilor sale personale, a demersurilor în repetate rânduri către țar, către alte curți europene în care se cerea sprijinul în eliberare a fratelui său Antioh, a eșuat. În schimb, a reușit într-o anumită măsură să atragă unele forțe în jurul său în Rusia, în pofida faptului că o parte din boierii și slujitori care l-au urmat după campania de la Prut au făcut cale întoarsă. Căci și după evenimentele din vara anului 1711 au continuat să vină să se stabilească în Rusia între anii 1715-1720 atât refugiați¹², cât și persoane chemate de Dimitrie Cantemir¹³.

În strânsă legătură cu cele arătate mai sus vine și faptul că atunci când principele moldovean devine senator și consilier de taină al țarului, el reușește să-i insuflă lui Petru I ideea că politica sa orientală, fie în bazinul Mării Negre, fie în cel al Mării Caspice, unde avea imense stăpâniri Imperiul Otoman, nu are sorți de izbândă, dacă nu se va sprijini pe cunoașterea profundă a realităților și particularităților popoarelor din această parte a lumii, a credințelor, tradițiilor, culturii, graiurilor acestora. Drept urmare împăratul rus a dat poruncă ca în scurtă vreme să fie traduse în limba rusă și editate „Istoria Imperiului otoman” și „Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane”. Tot din îndemnul lui Dimitrie Cantemir și de fapt prin efortul direct al său, din numele lui Petru este întocmit și tipărit în timpul campaniei persane un *Manifest* în limbile tătară, turcă și persană către popoarele Caucazului și Persiei. Aceste activități din nou l-au plasat pe Cantemir cu noianul său de gânduri și meditații în spațiile culturii și civilizației osmano-islamice. Aceste activități nu erau făcute în detrimentul preocupărilor sale în domeniul istoriei, culturii și civilizației poporului său.

Precum se știe, după ce finisase în 1717 *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* în limba latină, în ultimii ani de viață a trudit mult spre folosul celor de un neam cu el asupra traducerii acestei opere, lucru reflectat și în titlul: „*Întâi pre limba lătiniască izvodit, iară acmu pre limba româniască scos*”¹⁴. Precum s-a constatat recent, o ultimă *Prefație-Prevorovire* în limbile latină și română la *Hronic* a fost scrisă de D. Cantemir în ultimele zile de viață.

Din cele arătate mai sus putem deduce că în cei 12 ani de viață în Rusia, deși D. Cantemir a fost pus în situația să se ocupe de o mulțime de trebi legate de grijile familiei, diverse activități gospodărești la moșiile sale, cum arată el însuși în *Hronicul* „*nevoile de casă și private*”, relațiile sale cu țarul întru aducere la îndeplinire pentru sine și urmașii săi a condițiilor Diplomei din 1711, pe care luate împreună el le-a definit ca „*împiedicături înainte ieșindu-ne*”, la carte „*slujba senatoriilor nu mai ușoară adăugându-să*”¹⁵, totuși cea mai mare parte a timpului principele moldovean s-a ocupat de elaborarea lucrărilor sale. Și atunci când zi de zi stătea la masa de lucru cu noianul de însemnări, manuscrise și cărți în față, deși era la Harkov, Moscova, Petersburg, Ciornaia Greazi, Dimitirevka sau în campania persană era cu toată firea sa, cu toate gândurile și preocupările sale intelectuale acolo departe pe meleagurile natale, în lumea otomană, în capitala imperiului de pa malurile Bosforului, unde căuta să pătrundă în adâncurile istoriei, ale valorilor perene, ale culturii și civilizației poporului său pentru a găsi în cele din urmă nu numai adevărul dar și calea spre mult jinduita neatârare a Țării Moldovei, a întregului său popor.

Note

¹ Цвиркун В. Письма Д.К. Кантемира к А.Д. Меншикову из персидского похода, *Revista de istorie a Moldovei*, 2008, nr. 3, p. 151.

² Panaitescu P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*. București, 1958, 268 p.; Ciobanu Ștefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, 168 p.; Țvircun Victor, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Dinastia*

Cantemirștilor. Sec XVII-XVIII. Coord. și red. șt. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, Ed. Știința, 2008, p. 227-243.

³ Ciobanu Ștefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 99-100, doc. XXVI.

⁴ Vezi documentele în Ibidem, p. 102-105, doc. XXX, XXXII.

⁵ Tot în *Hronic...* Cantemir adaugă: "căutatu-ni-am a plini pravila și învățătura lui Platon, carea poronțește: "Non solum nobis, sed et Patriae et amicis vivendum" – Adecă: „Nu numai pentru folosul nostru, ci și pentru a patriii ceva să slujim și pofta priiatinilor gios a lăsa să nu ne arătăm..." (Cantemir Dimitrie, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Ed. de Stela Toma, vol. I, București, 1999, p. 156).

⁶ Ibidem, p. 156.

⁷ Кантемир Димитрий, *Естественное толкование монархий*, в кн. Кантемир Димитрий, *Избранные философские произведения*. Изд. Г. Бобынэ, Chișinău, Ed. Cartea Moldovei, 2003, c.340.

⁸ Ibidem, c.340.

⁹ „Despre alegerea Principilor Moldovei”, Cap. II, Partea II, în Dimitrie Cantemir Principele Moldovei. *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiul introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Trad. din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Institutul Cultural Român, 2007, p. 202-203.

¹⁰ Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiul introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Trad. din limba latină și indici de Dan Slușanschi, București, Ed. Institutul Cultural Român, 2007, p. 159.

¹¹ „Despre apele Moldovei”, Cap. III, Partea I, în Ibidem, p. 147.

¹² Vezi o listă de refugiați din Moldova în demersul lui D. Cantemir din 4 martie 1719 către cancelarul Golovkin: „Căpitanul Constantin Racoviță, cu familia; Gheorghe vornic, cu familia; Mihalache, fiul marelui vornic Sturza; Barbu, fratele lui Mihalache Sturza; Ștefan medelnicerul; Ion Aslan, postelnicul; Vasile Cudan (Codan?), postelnic; Ion Capotăci; Constantin Beldiman, pârăcălab; Mihai Zărul, armaș” (Ciobanu Ștefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 104-105).

¹³ Unii dintre reprezentanții boierimii moldovene cum ar fi postelnicul Vracniță, din neamul Bantășilor, rude dinspre mamă a principelui moldovean, slujitorul Herescu, căpitanul Teodor, fiul lui Timofte Vreme din care a scoborât vestita viță de nobili ruși Bantăș-Kamenski și respectiv Heraskov ([Бантыш-Каменский Н.Н.], *Известие о выехавших в Россию 1711 года с молдавским господарем князь Димитрием Константиновичем Кантемиром молдавских бояр и офицерах*, в кн. Беер кн. Беер [Феофил Сигфрид]. *История о жизни и делах молдавского государя Константина Кантемира, с российским переводом и с приложением родословия кнзей Кантемиров*, Москва, Унив[ерситетская] тип[ография], 1783, c.378.379, 380.381, 385). De asemenea, s-au stabilit în Rusia, probabil, la îndemnul unchiului lor Dimitrie Cantemir, fiii lui Antioh Cantemir – Constantin și Dimitrie.

¹⁴ Anul 1717 din acest titlu arată când a fost întocmită varianta latină, căci precum arată însuși autorul, dar și mai multe informații din varianta tălmăcită, aceasta din urmă a fost finisată prin 1722/1723 (Stela Toma, *Studiu Introductiv*, în *Cantemir Dimitrie Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, vol. I, București, 1999, p. VII-VIII).

¹⁵ Cantemir Dimitrie *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Studiul introductiv de Stela Toma, vol. I, București, 1999, p. 36.

SUMMARY

The article *Dimitrie Cantemir and the South-East of Europe after the Prut Campaign* shows that after the events of 1711, even though D. Cantemir lived and worked in Russia, all his interests and reflections were concentrated on Moldova and the Ottoman Empire. On the one hand, this state of affairs was determined by his scientific interests, on the other – by his love for the motherland and the very complicated situation his country had to face after the Peter I's Prut Campaign.

DIMITRIE CANTEMIR ȘI ANTURAJUL LUI PETRU CEL MARE

Victor ȚVIRCUN

Din multitudinea de aspecte ale vieții și activității domnitorului Moldovei Dimitrie Cantemir, insuficient sau incomplet studiate de către cercetătorii, sînt și cele a relațiilor personale dintre Dimitrie Cantemir și Petru I, dintre anturajul său și reprezentanții nobilimii ruse din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Publicațiile recent apărute au tratat doar parțial această problemă, conturînd aspectele ce necesită o cercetare științifică¹.

Părăsind Patria și pomenindu-se într-un mediu total necunoscut, domnitorul moldovean inițial a întreținut relații și corespunda doar cu Cabinetul țarului și cu acei funcționari ai lui, cu care soarta l-a legat pînă la venirea în Rusia. În primul rînd îi vom evidenția pe contele Piotr Tolstoi, general-feldmareșalul Boris Șeremetiev, vice-cancelarul Pavel Șafirov² etc. Relațiile personale și cunoașterea acestor personalități au jucat fără îndoială un rol important în integrarea lui Cantemir în societatea rusă, în soluționarea unor probleme de ordin personal și de gospodărire. În realitate aceștia încă nu-i permiteau o integrare în mediul lor spre a deveni unul dintre ai lor. Era necesară acceptarea și recunoașterea acestuia de către figurile influente din anturajul lui Petru I, precum Alexandr Menșikov, Feodor Apraksin, Gavriil Golovkin, a familiilor Golițin și Dolgorukii etc. Totodată nici circumstanțele anilor 1711 – 1713 nu stimulau stabilirea unor relații de amicitie a cneazului moldovean cu personalitățile sus-numite, în primul rînd cu cneazul A. D. Menșikov. Involuntar, Dimitrie Cantemir a fost cauza „provocării unei răceli” cu guvernatorul general al Peterburgului din cauza dosarului general-maiorului Feodor Șidlovskii³.

Pe parcursul multor ani Feodor Șidlovskii a beneficiat de tutela și susținerea lui Alexandru Menșikov. Chiar după depistarea încălcărilor flagrante, prealuminatul cneaz nu l-a privat de atenție, intenționînd prin intermediul soției țarului să dobîndească grațierea generalului menționat în dizgrație (4). Eșecul lui A. Menșikov în protejarea creaturii sale, confiscarea ulterioară a averilor imobiliare a lui Feodor Șidlovskii și transmiterea lor în proprietatea lui Dimitrie Cantemir nu au putut să nu provoace precauția și înstrăinarea față de cneazul moldovean. Această situație se agrava și din lipsa contactelor individuale. Ei s-au cunoscut în aprilie anul 1712, cînd, din dispoziția țarului, Dimitrie Cantemir a venit la Sankt-Peterburg la „consiliul general”(5). Spre regret, aceste prime contacte n-au evoluat în relații prietenești durabile. Situația se complica și că locul de trai departe de centru, precum și de neimplicarea domnitorului moldovean în serviciul de stat. A fost nevoie de mulți ani de serviciu în slujba Rusiei, de participare la discuții în problemele de politică internă și externă la ședințele Senatului, precum și cele ale „consiliilor” convocate de Petru I, de participarea la nenumărate întruniri și chefuri pentru a se topi răceala dintre Alexandr Menșikov și Dimitrie Cantemir și pentru stabilirea unor relații de amicitie, care după 1720 vor evolua într-o prietenie între familii.

Un obstacol important în stabilirea relațiilor binevoitoare și tovărășești cu anturajul și adepții țarului au fost problemele proprietăților, apărute după ce i-au fost dăruite lui D. Cantemir moșii în Ucraina și Rusia.

Contrar voinței sale, cneazul moldovean a lezat interesele de proprietari ale cnejilor Golițin, Romodanovskii și Astafiev. Unele probleme au fost soluționate în baza unui beneficiu reciproc, altele au durat mulți ani, generând noi conflicte și procese judiciare.

Primind, în rîndul altor proprietari, moșia din suburbia Moscovei, satul „Bulatnicovo, cu localitățile Timohovo și Prudiști și pășunile Socolovskie” (6), Dimitrie Cantemir s-a lovit de o situație imprevizibilă, pentru că s-a dovedit că aceste moșii au deja stăpîni, aflați în relații de rudenie directă cu țarul. Încă nu se uscaseră cerneala pe sentința Senatului Guvernamental despre dăruirea moșiilor menționate în proprietate cneazului moldovean, cînd „în august, la data de 18, în Cancelaria Senatului Guvernamental, intervine cu o plîngere cneazul stolnic Fiodor Iurievici Romodanovskii, care se adresează Senatului, amintind că gubernia Moscova, Ratuevo, este o moșie ereditară a unchilor soției sale, cneaghinea Avdotia, iar localitățile Prudiști și Timohovo erau proprietatea a surorii sale. Cumnata Maria Ivanovna avea în proprietate Hitrovo, moștenite de la aceeași unchi ai săi, și satele din vecinătate, cu țărani și pășuni de pe alte proprietăți funciare. Adresarea și plîngerea cu extrasul de la Cancelaria Izersc au fost expediate Înalțimii sale, țarului, la Sankt-Peterburg. Tot atunci din Cancelaria Senatului Guvernamental a fost delegat un conțopist pentru inventarierea localităților indicate spre a le transmite în proprietate prealuminatului cneaz al Rusiei Dimitrie Constantinovici Cantemir, iar localitățile moștenite, Prudiști și Timohovo de la soția sa Avdotia să nu fie transmise lui Dimitrie Constantinovici la rugămintea soției sale” (7). Investigația inițiată în baza plîngerii a determinat apariția unui nou ucaz al țarului din 29 octombrie 1712, conform căruia „satul nominalizat Bulatnicovo a rămas să fie al lui Dimitrie Cantemir fără celelalte localități, iar în locul lor să fie desemnate alte proprietăți în mărime de patruzeci de gospodării” (8).

Pe parcursul anilor 1714 – 1718 relațiile lui Dimitrie Cantemir cu adepții țarului s-au limitat doar la corespondența în diferite probleme de ordin financiar și privind situația materiale a moșiilor primite în proprietate, deplasările curierilor cneazului peste hotare și informației colectate de ei în Moldova, Valahia și Rzeczka Pospolita.

Situația s-a schimbat cardinal după căsătoria lui Dimitrie Cantemir cu Anastasia, fiica mai mică a general-locotenentului, guvernator al Kievului, cneazul Ivan Iurievici Trubețkoi. Se știe bine că pornind reformarea și europeanizarea Rusiei, țarul Petru cel Mare a supus unui control minuțios și strict toate aspectele vieții și activității de stat. Acest lucru se extindea și asupra soartei demnitarilor și funcționarilor din anturajul lui Petru I. Era imposibil să-ți imaginezi angajarea în activitatea obștească, militară sau politică a reprezentanților familiilor, dinastiilor de dvoreni și boieri ai Rusiei fără concursul monarhului. Controlul țarului să extindea chiar și asupra vieții private – logodna și căsătoria, uneori și înmormântările, cum a fost în cazul feldmareșalului Boris Șeremetev. Era sub control, desigur, și soarta lui Dimitrie Cantemir.

După moartea regelui suedez, Carol al XII-lea, sub zidurile fortăreței Frederiksten erau vizibile consecințele îndelungatului război nordic. Ca urmare, în prim planul politicii externe al lui Petru I se reliefează vectorul oriental, cînd experiența cneazului putea fi folos, el putînd aduce un serviciu irecuperabil patriei. Dorind să-l includă pe Dimitrie Cantemir în cercul adepților și părtaşilor săi, Petru I a utilizat cel mai simplu și adecvat procedeu – l-a înrudit cu una dintre cele mai vechi dinastii ruse. Alegerea țarului a fost familia dinastiei Trubețkoi, una dintre cele mai renumite în Rusia. În perioada de care

vorbim, fostul voievod al Novgorodului, Ivan Iurievici Trubețkoi cu soția și copiii revine la Moscova din Suedia, unde după „confuzia de la Narva”, mai bine de 17 ani s-a aflat în prizonierat. La recomandarea țarului la 4 noiembrie 1719, în palatul familiei Trubețkoi au fost pețite cele trei fete, din care Dimitrie Cantemir „cu binecuvîntarea părinților și a însăși logodnicei, a ales-o pe cea mai mică de la naștere – cneaghinea Anastasia” (9). Tot atunci părinții și tînăra cneaghinea au semnat contractul matrimonial (10).

Deoarece ambele familii doreau realizarea procedurii matrimoniale „în aceeași iarnă, după Nașterea Mîntuitorului”, cununia a fost fixată pentru începutul lunii februarie.

Ceremonia căsătoriei s-a efectuat la 13 februarie, anul 1720 (11). Rolul de părinți – matori ai evenimentului, a revenit țarului și țarinei. În același an în tînăra familie se naște primul copil – fiica Smaragda (Ecaterina). Biografia lui Dimitrie Cantemir tratează și apreciază diferit această căsătorie. O parte dintre ei considerau înrudirea domnitorului moldovean cu familia Trubețkoi drept rezultat al presiunilor monarhului rus, deoarece nici averea, nici influența ei nu puteau consolida pozițiile lui Dimitrie Cantemir în mijlocul societății ruse (12). Este adevărat, revenită din prizonieratul suedez, familia lui Ivan Trubețkoi suporta dificultăți financiare considerabile, despre care generalul de multe ori pomeneste în corespondența sa cu viitorul ginere (13). Erau dificile și relațiile cu țarul (14) și cu secretarul cabinetului Alexei Makarov (15). Dar această situație nu subestima autoritatea și ponderea politică pe care o avea Ivan Iu. Trubețkoi în fața țarului. Nu întîmplător, odată cu semnarea păcii de la Niștadt și victoria Rusiei în războiul Nordic, lui i-a fost atribuit rangul de general – anșef și numirea în funcția de membru al Colegiului Militar. Merită să menționăm rolul și importanța deosebită a legăturilor și relațiilor de rubedenie în societatea rusă, în special în mediul dvorenimii. Din acest punct de vedere, atestăm statutul înalt al familiei Trubețkoi, legați prin legături de rubedenie cu cnezii familiilor Cercasskii, Salticov, Musin-Pușkin etc. Încă un moment care a scăpat cercetătorilor, dar care a consolidat familia nou formată este acela că, desi diferența de vîrstă între era de 30 de ani, ei erau uniți de un simplu sentiment omenesc – dragostea. Sentimentele sale pentru Anastasia sunt menționate de Dimitrie Cantemir în corespondența sa cu Petru I, cit și în cea cu socrul său (17). Prietenii familiei Cantemir, frecvent prezenți în ospetie, adesea menționau și ei caracterul fierbinte al soțului gelos (18). Suntem predispuși să afirmăm reciprocitatea acestui sentiment, deoarece Anastasia Cantemir, tînără și foarte frumoasă, abia după 15 ani de la decesul cneazului s-a recăsătorit (19).

Rubedenia cu familia Trubețkoi i-a adus lui Dimitrie Cantemir noi rude în persoana demnitarilor influenți de la palatul lui Petru I, Alexandru Cercasskii, guvernator al Siberiei, Ivan Musin-Pușkin, președintele colegiilor, etc.

La un an de la căsătoria lui Dimitrie Cantemir și Anastasiei Trubețkoi, la 20 februarie anul 1721, Petru I a informat Senatul Guvernamental despre desemnarea noului senator: „Domnule Senat, - scria el – la indicația prezentei, domnitorului moldovean, cneazului Dimitrie Cantemir, a-i acorda rangul de consilier secret și membru al Senatului” (20). În esență, numirea oricărui funcționar ca membru al Senatului Guvernamental în epoca lui Petru cel Mare însemna o încredere deosebită și bunăvoință a împăratului către el, pentru merite deosebite în slujba Patriei. Cazul lui Dimitrie Cantemir este un precedent unic. Pe parcursul întregii activități a Senatului, în perioada domniei lui Petru I, nici un adept al țarului de origine străină, cu excepția domnitorului moldovean, nu s-a învrednicit de onoarea și încrederea de a fi membru al organului executiv Suprem al Rusiei.

Pe parcursul anilor 1721 – 1722, el participă activ la lucrările și ședințele Senatului, luînd parte la dezbaterile și adoptarea deciziilor asupra actelor legislative ale statului.

Dintre acestea menționăm documentul fundamental „Tabelul rangurilor”, care pentru câteva secole a stabilit și determinat sistemul ierarhiei sociale a Imperiului Rus.

Asociat elitei administrației lui Petru I, Dimitrie Cantemir, conform obligațiilor de serviciu și statutului social, era strâns legat de cei, care erau considerați „puii cuibului lui Petru”. Astfel se stabilesc relații amicale între Dimitrie Cantemir și A. Menșikov, A. Cercosskii, A. Makarov etc, fapt mărturisit de corespondența dintre ei și de memoriile contemporanilor. Concomitent, ascensiunea lui Dimitrie Cantemir și acceptarea sa printre consilierii apropiați ai lui Petru I a sporit legăturile de prietenie, dar a crescut și numărul dușmanilor și a acelor invidioși. Atunci mulți solicitau susținerea și tutela lui Dimitrie Cantemir, mai cu seamă cu el caută să se înrudească reprezentanții celor mai renumite dinastii ruse.

Odată cu plecarea, în decembrie 1721, a familiei Cantemireștilor la Moscova, cneazul Ivan Grigorievici Dolgorucov cere mâna și inima fiicei Maria. De câteva ori a trimis cneazul pețitori la palatul Cantemireștilor. Chiar și „părintele era predispus spre această alianță”. Maria a respins categoric propunerea, motivând refuzul prin „lipsa unui cin în slujba Înălțimii sale, Împăratul” (21).

Ascensiunea fulger a lui Dimitrie Cantemir pe lângă palatul lui Petru I, acceptarea lui în rîndurile cercului restrîns al monarhului, nu au putut să nu provoace invidia și gelozia anturajului împăratului pentru un „venetic, străin”. Rezultatul lor s-a făcut simțit la sfîrșitul anului 1721, cînd oberp-gofmareșalului Matvei Dimitrievici Olsufiev a fabricat un dosar despre acapararea samavolnică de către Dimitrie Cantemir a localității Saburovo (22). Circumstanțele nominalizate au agravat boala cneazului, intervenind moartea subită a lui Dimitrie Cantemir.

Soarta și viața lui Dimitrie Cantemir în Rusia, relațiile personale cu anturajul lui Petru I, cu reprezentanții administrațiilor centrale și locale, scot în evidență istoria unei personalități neordinare, care prin voință și capacități s-a afirmat în sociatatea rusă și a devenit de folos în slujba noii Patrii.

Note

1. Цвиркун В. И. Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России. // Victor Țvircun. Vitralii. Chișinău, 2006, pag. 116 – 128; Цвиркун В. И. Материалы, относящиеся к истории молдавских семей выехавших с Димитрием Кантемиров в Россию. // Revista de Istorie a Moldovei. nr. 2. Chișinău, 2007, pag. 96 – 103; Цвиркун В. И. Письма Димитрия Кантемира русским сановникам в период Персидского похода 1722 года. // Revista de Istorie a Moldovei. nr. 3. Chișinău, 2007, pag. 103 – 109; Цвиркун В. И. Владения Димитрия Кантемира в России. // Славянские чтения. Вып. 4. Кишинэу, 2007, с. 9 – 14.
2. Цвиркун В. И. Ион Некулче в России. // Revista de Istorie a Moldovei. nr. 2. Chișinău, 1993, pag. 20.
3. Feodor Vladimirovici Sidlovskii – general-maior. A fost un participant activ al campaniilor militare din timpul războiului Nordic. În urma multiplelor plîngeri și interpellări ale nobilimii poloneze vis-a-vis de mai multe fărâdelegi și jafuri ale lui Feodor Sidlovskii în partea dreaptă a Ucrainei pe parcursul anilor 1709-1710 a fost aplicată dispoziția lui Petru I de a institui o comisie specială sub conducerea lui Alexei Ușakov. Comisia a confirmat încălcările menționate și ca urmare a avut loc decizia Senatului Guvernamental care spunea următoarele, pentru că: «своеволием своим учинил ты промежду обоих государств (Россией и Польшей – В. Ц.) ссоры... чего отнюдь чинить было тебе не подлежало... и иные дерзновения и вины по правам довелся ты смертной казни, но за прошедшим жестоким с турками случаем от нонй казни и наказания освобожден. И указано у тебя чин генерал-майора отнять, також пожитки и деревни, и впредь ни у каких дел не быть» – ППВ. Т. XI. Вып. 2. Москва, 1964. С. 29 – 30.

4. Архив Санкт – Петербургского Отделения Института Истории России РАН. Ф. 83. Оп. 1. Картон 15. Д. 4355. Л. 3.

5. Victor Țvircun. Vitralii. Chișinău, 2006, pag. 55 – 56.

6. РГАДА. Ф. 248. Д. 8. Часть 1. Л. 205.

7. ДПС. Т. 3. Кн. 1. № 322, с. 294.

8. ДПС. Т. 3. Кн. 2. № 502, с. 501 – 503; РГАДА. Ф. 248. Д. 8. Часть 1. Л. 261 – 262.

9. РГАДА. Ф. 9. Отд. 2. Д. 41. Часть 3. Л. 171 – 172.

10. Там же. Л. 172.

11. РГАДА. Ф. 9. Отд. 1. Д. 27. Л. 26. Faptele prezentate au fost depistate de noi în „Revista cotidiană” a lui Petru I din anul 1720. Așadar, anul 1719, sau 14 ianuarie 1720, ca fiind datele căsătoriei lui Dimitrie Cantemir și Anastasia Trubețkaia, la care fac referință majoritatea absolută a biografilor sînt eronate. Vezi: Ștefan Ciobanu. Dimitrie Cantemir în Rusia. București, 1924, pag. 23; P. Panaitescu. Dimitrie Cantemir. Viața și opera. București, 1958, pag. 135; Istoria Românilor. Vol. V. București, 2003, pag. 334; Ермуратский В. Указ. Соч. С. 32, Фомин С. Указ. Соч., с. 145. Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия. Т. 2. Москва, 1996. с. 485 и др.

12. Nicolae Ciachir. Cu privire la activitatea politică desfășurată de Dimitrie Cantemir în Rusia (1711 – 1723). // Revista Arhivelor. Anul L. Vol. XXXV. nr. 3. București, 1973, pag. 7/459.

13. În continuare prezentăm scrisoarea lui Ivan Trubețkoi, tata-socrul, adresată lui Dimitrie Cantemir. «Светлейший князь, мне всевозлюбленный нареченный зять.

Вашей светлости письмо получил чрез господина капитана Зотова, за что zelo благодарствую. Паче же за малое вложенное письмо, писанное собственной рукою вашею, которое мене немало увеселило, чрез что вижу благословение Божие и любовь между вами. Тако же и из письма невесты вашей, благодарю Бога моего за такую его милость и паки желаю да умножится тая ж благословенная любовь ваша. Что ж изволите писать о приданном, что для того писал, либо (если – В. Ц.) спросят, что я думаю, хотя б было и много дано, надлежало бы сказать, что мало, и хотя и нечево, только надлежит сказать, что я искал по мысли своей не приданнова, но человека. И правду мочно сказать, не похваляя дочь мою по родительству, но поистине человек. И красной (т.е. красивой – В. Ц.) и в нашем государстве подобной нет и не стыдно называться государыне волосской. Не погнавайся, что так пишу, чем бы вас повесилить. А то правда, надобно вам сказывать, что ничего не взял, что мы разоренные. Только о том изволь быть благонадежен, что все что имею движимое и недвижимое, каждая моя дочь достанет (получит – В. Ц.) равную часть, но сего не надлежит говорить. А что мне мнится, честному человеку чеснее сказать, что я не приданное взял, но человека избрал по сердцу моему. И сие, надеюсь, будет нам к пользе. А о ином ныне писать оставляю (прекращаю – В. Ц.). Надеюсь вскоре прислать к вам адъютанта нашего господина Гурьева, который донесет вам о всем пространно. И сие сократя, остаюся и посылаю вам благословение как возлюбленному нашему нареченному зятю, купно и сыну и с возлюбленною вашею невестою.

Князь Иван Трубецкой

Из Нежина. Декабря 23 дня 1719 г.

P. S. Пожалуй поцелуй вместо меня невесту свою. Пожалуй, выбрей бороду для прошения нашего и как я вам о том писал прежде. За сим любезный мой поклон посылаю вашей светлейшей фамилии».

РГАДА. Ф. 11. Оп. 1. 1719 г. Д. 276. Л. 1 и об.

14. Scrisoarea principelui Ivan Trubețkoi, adresată lui Petru I

«Державнейший и пресветлейший Царь, государь.

Необходимая моя бедность принудили меня, павши пред стопы ваши монаршеские, просить милосердия, дабы показал ко мне милость на пропитание мое и на расплату долгов моих. А жалование мое малое и полковничье от полку (Киевского. В. Ц.), которое имели все не токмо генералы-поручики, но и генералы-маиоры, и ныне имеют, а мне не дают. И. Таким малым жалованием мне по чину моему прожить невозможно. А розорение мое и небогатство, також де и служба моя и полное терпение Вашему Величеству известны. Прошу показать со мною милость, как вам всемогущий Бог о мне покажет».

Вашего Величества нижайший раб

Князь Иван Трубецкой

В Нежине

Генваря 14 дня 1720 года.

РГАДА. Ф. 9. Отд. 2. Оп. 3. Часть 3. 1720 г. Дело 48. Л. 419 и об.

15. Scrisoarea principelui, general-maiorului Ivan Trubețkoi, adresată lui Alexei Makarov, secretar de cabinet al lui Petru I.

«Государь мой, Алексей Васильевич.

Надеюсь на ваше ко мне жалование, часто вам скучаю (надоедаю – В. Ц.) моим прошением. Но бедность моя крайняя и разорение, о которой чаю и вам и небезизвестно, тоя нудит меня. Пожалуй, мой государь, не поскучь моим прошением, подай руку помощи... Ныне же послал адъютанта моего господина Гурьева для нужнейших дел в Военную Коллегию и оной вам донесет словесно мое прошение».

Из Нежина.

Генваря 4 дня 1720 г.

РГАДА. Ф. 9. Отд. 2. Оп. 3. Часть 3. 1720 г. Дело 48. Л. 417.

Cu asemenea rugămintе Ivan Trubețkoi s-a adresat lui Alexei Makarov în scrisoarea sa trimisă din or. Starodub la 23 iunie 1720. Vezi: РГАДА. Ф. 9. Отд. 2. Оп. 3. Часть 3. 1720 г. Дело 48. Л. 421 об.

16. Бантыш – Каменский Д. М. Биографии Российских генералиссимусов и генерал – фельдмаршалов. Часть 1 – 2. Москва, 1991, с. 173.

17. РГАДА. Ф. 9. Отд. 2. 1719 год. Д. 41. Часть 3. Л. 171 – 172.

18. Берхгольц Ф. В. Дневник камер – юнкера Берхгольца, веденный им в России в царствование Петра Великого с 1721 по 1725 год. Часть 1. Москва, 1857, с. 99 – 103.

19. Anastasia Ivanovna Cantemir (1700 – 1755), după moartea soțului său Dimitrie Cantemir a încheiat a doua căsătorie cu contele Ludovic-Velhelm Ghessen-Gomburg în anul 1738. Împărăteasa Elizaveta a decorat-o cu titlul de Doamnă de curte și cu ordinul Sf. Ecaterina cu Crucea mare.

20. Филиппов А. Н. Правительствующий Сенат при Петре Великом и его ближайших преемниках. Санкт – Петербург, 1911, с. 90; Сборник Русского Исторического Общества. Т. XI. Санкт – Петербург, 1873, с. 565; Воскресенский Н. А. Законодательные акты Петра I. Москва – Ленинград, 1945, с. 239.

21. Беер Т. З. История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира. Москва, 1783, с. 306.

22. РГАДА. Ф. 9. Отд. 2. Д. 63. Часть 1. Л. 1 – 2 об.

SUMMARY

D. CANTEMIR AND THE RUSSIAN SOCIETY DURING THE REIGN OF PETER I

The topic of life and activity of D. Cantemir in Russia, frequently was the subject of study of many scientists. At the same time, a series of aspects on this topic were left out. Among them we can name the evolution of Moldovan prince's integration into the Russian society and personal relations, which were established among him and the representatives of the Russian political, administrative and religious elite of Peter I reign. When was the character of this relation, who was a friend and who became his adversary? The answer to this question will help us complete some gaps from D. Cantemir's biography, and at the same time to understand the phenomenon of this man in the Russian society.

UNELE DEZIDERATE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR REFERITOARE LA EVOLUȚIA STATUTULUI JURIDIC AL MOLDOVEI DUPĂ 1711

Dumitru C. GRAMA

Dezideratele mai importante ale lui Dimitrie Cantemir referitoare la evoluția ulterioară a statutului juridic al Moldovei în cazul eliberării ei de sub suzeranitatea (protecția) Imperiului Otoman în 1711 au fost expuse în punctele formulate de domnitorul-savant în calitate de propuneri preliminare ale Principatului și transmise țarului rus prin solul Ștefan Luca, vistiernicul țării, pentru a fi incluse în textul tratatului de alianță politico-militară moldo-rus. După anumite redactări și modificări de text, efectuate de partea rusă, propunerile lui D. Cantemir au fost incluse în documentul *Diploma și punctele* din 13 aprilie 1711, remis ulterior de Petru I prin solul menționat domnitorului țării. Cauzele și factorii care l-au determinat pe marcantul cugetător să întreprindă acțiunile de eliberare a Moldovei de sub suzeranitatea (protecția) sultanilor turci în alianță cu Imperiul Rus el le-a examinat amplu mai târziu în paginile tratatelor științifice *Istoria Imperiului Otoman, Descrierea Moldovei, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*.

Pentru a caracteriza obiectiv scopurile reale urmărite de Dimitrie Cantemir prin încheierea tratatului de alianță politico-militară cu țarul Petru I, considerăm că inițial este necesar să examinăm succint viziunile domnitorului-savant vis-à-vis de cauzele instaurării suzeranității (protecției) otomane asupra Moldovei, de prioritățile obținute de Principat prin închinarea benevolă față de sultani, comparativ cu țările cucerite de turci prin războaie și incluse în componența Imperiului Otoman în calitate de provincii, de prejudiciile aduse de otomani statutului juridic al țării în secolele XVI-XVII, de factorii care l-au determinat să întreprindă acțiunile de eliberare a Moldovei în alianță cu Rusia. Doar astfel vom avea posibilitatea de a stabili care deziderate ale cugetătorului erau benefice intereselor vitale ale dezvoltării libere a Moldovei și dacă unele dintre ele ar fi putut în viitor să prejudicieze evoluția social-politică, economică și culturală a Statului Moldova.

Omul de stat și savantul de renume mondial Dimitrie Cantemir, autorul inestimabilului tratat pentru secolul al XVIII-lea *Incrementorum Decrementorum Aulæ Othmannicae*, cunoștea în profunzime complexitatea situației geopolitice din Europa de Sud-Est de la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea, când Imperiul Otoman, în calitate de cel mai puternic stat militar din zonă, a reușit să cucerească prin foc și prin sabie zeci de țări și popoare din peninsula Balcanică, din Asia de Vest și din Africa de Nord și să le transforme în pașalâcuri, lichidând prin forță instituțiile lor naționale de stat și de drept, limitând circulația limbilor materne și a confesiunilor proprii, impunându-le concomitent regimul de guvernare turcesc, legislația otomană, religia musulmană, limba turcă etc. În *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, reflectând asupra situației politico-juridice precare, în care se aflau popoarele cوتropite de turci, el menționa „că zământul cu șapte capete, turcul” subjugaseră atât de mult diverse imperii și regate, încât

„nici urma nu li să cunoaște că doar au fost vreodată slobode, necum stăpânitoare; precum iaste împărăția Țarigradului (să < nu > pomenim cele nenumărate în Asia), Greția, Machedonia, Peloponisul și toate ostroavele Mării Mediteranii < ... >, crăiia bulgarilor, a sirbilor și până alaltăieri și crăiia ungurilor < ... >”¹. Evocând în lucrările sale starea dezastruoasă și umilitoare în care s-au aflat pe parcursul secolelor comunitățile etniilor subjugate, cugetătorul român scria: „Pre acéste, dzic, mari și puternice stăpânirii așe li-au domolit, cât precum am dzis, nici sămn au rămas carele să poată fi dovada ceii de demult a lor puteri și elefirie < slobodzenie >”².

Drept exemplu D. Cantemir aducea gradul de decădere (degradare) social-politică, economică, culturală și militară la care ajunseseră popoarele balcanice din cauza coterpirii și transformării teritoriilor acestora în pašalâcuri de către otomani. „Turcul, atâtea împărății și crăii < ... > cu larg și nesăturat gârtan a înghițit și ales mai toată lumea a părților creștinești mai la cea de pe urmă mișelie li-au adus, cât stăpânirile carile odinioară erau prea înflorite, astăzi de-abia și mai nici de abia, macar ca a unui trup de demult mort și cu putregaiul vremilor mistuit, nici oasele înșirate își pot arăta. < ... > Bulgarii, sirbii, sclavonii (între care să numără și bosnenii), albanii, bohemii și dalmatii, neamuri carile, cu mâna și cu fierul, mai toată Evropa îngrozisă, atâtea li-au îmblândzit și li-au domolit agareanul, cât din cea veche și de fire a lor sirepie macar o picătură nu li-au rămas; nici cu altă mai cunoscută faptă sau dzisă, fără numai cu una, și aceia foarte întunecată, a numelui adecă însemnare, între alalte a muritorilor niamuri a să numără pot”³.

Deși Moldova a fost un stat mult mai mic comparativ cu Imperiul Bizantin, cu regatele Serbiei, Bulgariei, Ungariei și ale altor popoare cucerite de turci, totuși grație victoriilor strălucite obținute de către oastea țării sub conducerea iscusită a lui Ștefan cel Mare asupra hoardelor turco-tătare invadatoare, pe de o parte, și activității diplomatice chibzuite a soliilor trimise de domnitori – pe de altă parte, Principatul n-a fost cucerit de către otomani, ci a reușit să negocieze în baza normelor de drept internațional medieval și a postulatelor Coranului (versetelor 189 și 257 din sura a 2-a; versetelor 92, 93 și 94 din sura a 4-a; versetelor 61, 63 și 73 din sura a 8-a, versetelor 12 și 29 din sura a 9-a)⁴ un tratat de închinare, „de tipăhidnâme”, numit de către istoricul român Mihai Maxim tratat de „alianță inegală” (protecție)⁵. Potrivit stipulațiilor tratatului, Principatul s-a angajat să plătească anual tribut sultanilor, diverse peșcheșuri, să participe la campaniile militare ale turcilor, să ducă o politică externă convenabilă Porții Otomane. În schimb, Țara Moldovei a obținut posibilitatea să se dezvolte în continuare în calitate de stat distinct, care dispunea de o suveranitate largă în afacerile interne, adică păstrându-și intacte sistemele organizării sociale și de stat, dreptul de a se folosi nestingherit de izvoarele dreptului propriu, de religia creștină, de limba maternă, de a dispune de armată, de stemă, de drapel și de alte atribute politico-statale. De asemenea, Imperiul Otoman se angaja să-i ofere Principatului, aflat sub suzeranitatea (protecția) sultanilor, „cea mai eficientă garanție și contrapondere față de tendințele expansioniste ale regatelor polon și ungar”⁶.

Or cunoscând profund principiile fundamentale ale dreptului internațional din epoca antică și din cea medievală, inclusiv preceptele Coranului, și practica relațiilor interstatale de până la 1711, Dimitrie Cantemir a apreciat just oportunitatea negocierii și a încheierii tratatului de închinare a Moldovei față de Imperiul Otoman, în baza căruia a fost instaurată suzeranitatea (protecția) sultanilor asupra Principatului. Autorul tratatului *Incrementorum et Decrementorum Aulae Othmannicae*, reflectând activitatea diplomatică a soliei Moldovei, care a negociat tratatul de închinare, menționa că „Teutulu Logotheta⁷, vine ca delegatu alu lui Bogdanu⁸, principelui Moldaviei în castrele turcești”, unde a comunicat

monarhului turc despre misiunea primită de la domnitorul Principatului „de a oferi Sultanului amenduoă Moldaviile sub condițiuni onorabile; în specialu că religiunea lor se remana neatinsa și tier’a se platesca tributulu annuale portiei”⁹.

Din acel moment, după opinia lui Cantemir, statutul juridic al Principatului se manifestă la prima etapă mai mult printr-o dependență formală față de Imperiul Otoman. „... Atunci când Bogdan al III-lea, feciorul lui Ștefan cel Mare, a închinat pentru întâia oară țara Porții, nu l-au lipsit de nici una din cinstiri și au păstrat toate legile țării, atât cele politicești, cât și cele bisericești; i-au lăsat toate semnele domnești și s-au mulțumit să se plătească curții patru mii de galbeni în tot anul ca semn de închinare a țării”¹⁰. Caracterizând situația juridică a Principatului după închinarea țării de către Bogdan, D. Cantemir menționa: „Câtva timp a mai rămas o umbră din vechea măreție și parcă Moldova mai degrabă se pusese sub paza turcilor decât li se închinase; pesemne fiindcă turcii n-au vrut să întărească inimile noilor supuși, care nu li se supuseră de tot și se temeau că dacă i-ar fi socotit supuși, aceștia ar fi putut ajunge dușmanii lor pe față și s-ar fi răsculat”¹¹.

Autorul tratatului *Istoria Imperiului Otoman*: creșterea și scăderea lui menționa că Moldova nu și-a pierdut suveranitatea statală, deoarece „chiar nici Turcii insii nu cuteza a nega, că Moldova li s-a supusu numai ca tributaria”¹². Tot el, caracterizând statutul juridic al Moldovei în perioada dominației otomane, considera că Principatul a continuat să existe în calitate de stat distinct față de Imperiul Otoman, aflându-se doar sub protecția sultanilor turci.

D. Cantemir, evocând în paginile *Hronicului* ... rolul istoric al tratatelor de închinare a Valahiei și Moldovei către monarhii Imperiului Otoman, constata: „Iară aceste a noastre două țări, cu agiutoriu lui Dumnădzău, măcar că supuse și ascultătoare sint tiraniilor turcești, însă nici stăpânirea, nici slobodzenia gios ș-au lăsat < ... >”¹³. Și concluziona în continuare: „Că deși groazei lumii, împărăției turcului, banii a da obligate sint, însă besericile, lege, giudecățile, obiceiile nesmintite și nebetegite și li-au păzit. Copiii românilor, dzăciuală păgânilor a fi (precum alte supuse crăii pat), n-au suferit. Meccit turcesc a să zidi sau beserică în gîmie a să preface până la vremile noastre n-am văzut și ceia ce iaste mai mare sămnul vredniciei și slobodzii, puterea monarhicească nicicum puternicii monarhii turcești până astăzi nu ș-au plecat-o, ce precum dinceput au avut-o stăpânitorii locurilor acestora, tot așa o au și o țin, într-a căroră mâna stă viața și moartea supușilor săi”¹⁴.

D. Cantemir, în calitatea sa de monarh și de savant erudit, era conștient de faptul că Moldova, pe parcursul secolelor XVI-XVII, n-a fost o provincie a Imperiului Otoman, ci s-a dezvoltat ca stat distinct față de Turcia medievală, adică de stat care se afla doar sub suzeranitatea (protecția) sultanilor și dispunea de o suveranitate destul de largă în afacerile interne. În tratatul enciclopedic *Descrierea Moldovei*, caracterizând competența și atribuțiile domnitorilor Principatului în calitate de monarhi suverani, el specifica:

1. „Domnilor Moldovei < ... > li s-a lăsat toată slobozenia și aproape toată puterea de odinioară de a face legi, de a-i pedepsi pe supuși, de a căștăni sau a lua boieria, de a pune biruri, de a pune episcopi, alături de alte drepturi asemănătoare”¹⁵.

2. „Puterea lor se întindea nu numai asupra boierilor și norodului din Moldova, ci și asupra neguțătorilor turci sau a altora, de orice rang ar fi, cât timp se află pe pământul țării. Viața și moartea lor stau în mâna domnului”¹⁶.

3. „Când acesta osândește pe cineva la moarte, la bătaie, la surghiun, la pierderea averii, chiar dacă o face pe nedrept și tiranic, aceia care vor să se roage pentru osândit pot să facă asta prin viu grai sau prin scrisoare, dar nimeni nu se poate împotrivi judecății domnești < ... >”¹⁷.

4. „Toate dregătoriile țării, politicești și în oaste, atârnă de bunul plac al domnului, le dă celor ce îi sânt dragi și le ia celor pe care-i urăște”¹⁸.

5. „Aceeși putere o are nu numai asupra călugărilor de rând, ci și asupra mitropolitului, episcopilor, arhimandriților și egumenilor, ca și asupra tuturor celor ce țin de tagma bisericească”¹⁹.

Bun și fin analist, Cantemir a urmărit și evoluția ulterioară a suveranității Țării Moldovei, constatând limitarea oficială a competenței și atribuțiilor organelor de stat ale Principatului în domeniul relațiilor externe. Vis-à-vis de acest subiect nota: „Domnilor Moldovei nu li s-a mai lăsat puterea să înceapă un război și să facă pace, să încheie tractate, să trimită soli cu treburi ale țării la voievozii vecini”²⁰.

Deși sultanii turci nu se implicau direct în guvernarea Principatului, totuși prin schimbarea frecventă a domnitorilor ei subminau serios statalitatea Moldovei. Investigațiile efectuate de către noi demonstrează că de la Bogdan al III-lea până la Dimitrie Cantemir s-au succedat pe tronul țării 49 de domnitori. Dintre ei doar trei au guvernat neîntrerupt 10 și mai mulți ani: Bogdan al III-lea (1504-1517) – 13 ani, Ștefăniță (1517-1527) – 10 ani, Vasile Lupu (1634-1653) – 19 ani; iar cu anumite intermitențe alți cinci monarhi: Petru Rareș (1527-1538, 1541-1546) – 16 ani, Alexandru Lăpușneanu (1552-1561, 1564-1568) – 13 ani, Petru Șchiopul (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591) – 13 ani, Ieremia Movilă (1595-1600, 1600-1606) – 11 ani, Gheorghe Duca (1665-1666, 1668-1672, 1678-1683) – 10 ani. 27 de domnitori s-au aflat la cârma Principatului în medie de la 1 la 4 ani. 14 persoane au exercitat funcția de domnitor mai puțin de un an, iar unii dintre ei chiar mai puțin de o lună. Bunăoară, Constantin Șerban a cârmuit țara în 1661 de la 2 până la 21 noiembrie, reiese că 19 zile, Dimitrie Cantemir în 1693 de la 19 martie până la 8 aprilie – în total 21 de zile.

Durata redusă de aflare a domnitorilor pe tronul Moldovei destabiliza activitatea organelor de stat, administrative și judecătorești și concomitent afecta grav dezvoltarea economiei și culturii țării. Nu întâmplător cei mai relevanți ani pentru dezvoltarea culturii în Principat din secolele XVI-XVIII, sunt, bunăoară cei 19 ani de domnie ai lui Vasile Lupu, când a fost construită capodopera arhitecturală – biserica „Treii Ierarhi” din Iași, prima tipografie din Moldova în care au fost editate primele cărți în limba română: *Cartea românească de învățătură...* (Cazania) a mitropolitului Varlaam (1643), *Șapte taine ale bisericii* (1644), *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești...* (1646). În anii aflării pe tron a lui V. Lupu la Iași a fost fondată și Academia Domnească, principalul centru de învățământ din Moldova. Asemenea performanțe în dezvoltarea țării erau imposibile în scurtele domnii de 1 – 4 ani și, cu atât mai mult, în cele de câteva luni sau săptămâni. Chiar și acei domnitori care intenționau să modernizeze structura și activitatea organelor de stat și să impulsioneze dezvoltarea social-economică sau culturală nu dispuneau de timpul necesar pentru a-și implementa proiectele lor în viață.

Doar în perioadele scurte de domnie mulți monarhi ai Principatului nu căutau să guverneze eficient țara, dar erau preocupați de colectarea diverselor impozite și taxe de la populație pentru a-și recompensa cheltuielile legate de obținerea tronului, care, potrivit estimărilor lui D. Cantemir, constituiau 300.000 de lei, a unor sume suplimentare pentru înnoirea domniei²¹ și, bineînțeles, a unor alte sume pentru îmbogățirea familiei, a rudelor și prietenilor lor. Majorarea permanentă a sumelor tributului, a peșcheșurilor, a diverselor plăți către sultani și către alți demnitari turci, livrarea obligatorie către Poarta Otomană a grânelor, animalelor domestice, altor bunuri materiale la prețuri derizorii constituiau o exploatare economică nemiloasă (oribilă) a Țării Moldovei. Jafurile și distrugerile

efectuate de hoardele turco-tătare în timpul invaziilor frecvente de asemenea se reflectau negativ asupra dezvoltării social-economice, politice și culturale a Moldovei. Bunăoară, caracterizând agravarea enormă a situației economice a Principatului din cauza jefuirii țării de către Poarta Otomană, D. Cantemir scria: „În acest chip Moldova, care la început își luase un singur jug și nu prea greu, a răbdut unul îndoit, pe care i-l puneau pe de o parte turcii, iar de alta domnitorii străini”²².

D. Cantemir a conștientizat faptul că suzeranitatea Imperiului Otoman asupra Principatului devenise o povară insuportabilă atât pentru dezvoltarea social-economică, politică și culturală a țării, cât și un obstacol în modernizarea structurii și atribuțiilor organelor de stat, administrative, judecătorești, a armatei, a izvoarelor dreptului etc. De aceea el, la fel ca și Petru Rareș, Ioan Vodă cel Viteaz, Mihai Viteazul, Gheorghe Ștefan și alți domnitori cu viziuni patriotice, a întreprins tentativa de a lichida suzeranitatea Porții Otomane și de a salva țara de la plata tributului, a peșcheșurilor și a altor plăți către guvernarea Turciei medievale, de a salva Moldova de distrugerile și jafurile din timpul invaziilor hoardelor turco-tătare.

Referitor la scopurile urmărite de domnitorul-savant față de evoluția social-economică, politică și culturală a Moldovei în baza tratatului de alianță moldo-rusă din 1711 majoritatea autorilor menționează că dacă ar fi urmat victoria oștilor moldo-ruse în războiul cu turcii, Principatul s-ar fi eliberat din dependența față de Imperiul Otoman, ar fi scăpat de tributul anual și de peșcheșurile prezentate sultanilor, de bacșișurile date la diverși demnitari de stat turci, de furnizarea la prețuri derizorii în Constantinopol și în alte localități ale Turciei medievale a unor enorme cantități de produse agricole, materiale de construcție și brațe de muncă pentru fortificarea cetăților imperiului, lemn pentru construcții navale și cai pentru cavaleria turcă etc. De asemenea, unii savanți consideră că, în baza traducerii în viață a articolelor din tratatul din 1711, s-ar fi întărit esențial puterea domnitorilor Principatului, prin instaurarea monarhiei ereditare a membrilor dinastiei Cantemireștilor și s-ar fi extins competența și atribuțiile cârmuitorilor țării.

Totodată, în lucrările istorico-juridice publicate până în prezent există divergențe de opinii privitor la statutul juridic al Țării Moldovei, care urma să fie stabilit în baza articolelor tratatului din 1711. Unii autori, de regulă, originari din imperiul țarist și din fosta U.R.S.S., consideră că, potrivit clauzelor documentului, D. Cantemir ar fi dorit ca Principatul să intre în componența Imperiului Rus. N. A. Mohov scria: „**Tratatul prevedea alipirea Moldovei la Rusia** (subl. n. – D.C.G.), **menținându-se autonomia și toate legile și obiceiurile vechi moldovenești**”²³. El accentua că „**Moldova s-ar fi separat de Turcia retrogradă, aflată în declin, și s-ar fi alipit la Rusia** (subl. n. – D.C.G.) – **țară ce pășea pe o cale de dezvoltare intensă**”²⁴. Și în alte lucrări N. A. Mohov prezenta dezideratele sacre ale domnitorului – savant și pe cele ale locuitorilor Principatului, pentru a se elibera de sub dominația otomană prin intermediul alianțelor convenite prin tratatele moldo-ruse din 1656, 1674 și 1711, drept tendințe de a trăi, chipurile, în supușenia țarilor ruși, adică în componența Imperiului Rus²⁵.

Aprecieri similare a dezideratelor urmărite de D. Cantemir prin tratatul cu Petru I au expus în scrierile lor și alți cercetători. P. V. Sovietov, caracterizând alianța moldo-rusă din 1711, considera că țelul tratatului încheiat era îndreptat spre intrarea Moldovei în supușenia rusă²⁶. I. C. Varticean menționa că în baza tratatului de la Luțk Moldova avea să intre în componența Rusiei²⁷. În același spirit, I. S. Grosul scria: „**După exemplul Ucrainei, Moldova s-a adresat de nenumărate ori Moscovei cu rugămintea de a fi primită în supușenia rusă** (1656, 1674, 1684, 1698, 1739 etc.)”²⁸. Referindu-se la evenimentele

din 1711, el specifica faptul că din cauza situației geopolitice nefavorabile din acel an, n-a fost posibilă eliberarea Moldovei de sub jugul turcesc „și alipirea ei la Rusia”²⁹.

În ansamblu, în perioada de până la 1990, în manualele de istorie din școli și din instituțiile de învățământ superior sau mediu special, în enciclopedii, ziare, reviste și în alte ediții de masă din U.R.S.S., inclusiv din R.S.S. Moldovenească, tendințele lui D. Cantemir și în ansamblu ale populației Principatului de a încheia tratate de alianță cu Rusia pentru a facilita eliberarea țării de sub dominația Imperiului Otoman, conform indicațiilor conducerii P.C.U.S. (Partidul Comunist al Uniunii Sovietice), trebuiau prezentate drept doleanțe de alipire a Moldovei la Imperiul Rus. Astfel, în lucrarea academică *Istoria R.S.S. Moldovenești din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, lucrare ce a văzut lumina tiparului în cinci mii de exemplare în 1982, la Chișinău, tratatele moldovene din 1656, 1684, 1711 erau caracterizate drept instrumente juridice de bază ce urmau să reglementeze trecerea Moldovei în supușenia țarismului rus³⁰.

Marea Enciclopedie Sovietică (editată într-un tiraj de 629 000 de exemplare) în articolul consacrat vieții și activității lui D. Cantemir califica tratatul moldo-rus din 1711 în calitate de document care, evident, în spiritul epocii și al ideologiei promovate de regimul totalitar sovietic, facilita „trecerea Moldovei în componența Rusiei”³¹. În schița dedicată istoriei medievale a Moldovei din volumul 16 al *Marii Enciclopedii Sovietice* la fel se afirma că tratatul de la Luțk prevedea trecerea Moldovei în supușenie rusă³². I. Varticean, V. Ermuratschi, T. Crăciun scriau în articolul consacrat lui D. Cantemir din *Enciclopedia Sovietică Moldovenească* (tirajul – 25 000 de exemplare) următoarele: „Cantemir <...>, în 1711 încheie la Luțk cu Petru I un tratat secret <...> în baza căruia Moldova urma să treacă sub suveranitatea Rusiei (subl. n. – D.C.G.)”³³. Viziuni similare referitoare la tratatul examinat aceiași autori au expus și în *Sovetskaia Moldavia. Kratkaia ăntiklopedia* editată în 1982 cu un tiraj de 30 000 de exemplare³⁴.

La începutul anilor '90 ai secolului trecut concepția despre așa-zisele doleanțe ale lui D. Cantemir și ale altor personalități marcante de stat și ale culturii Moldovei de a intra în componența Imperiului Rus a fost propagată masiv în paginile ziarelor și revistelor de limbă rusă din Moscova, Chișinău, Tiraspol etc. Astfel, de exemplu, colonelul V. Șahmagonov în articolul *Gospodari Moldavii* (publicat în organul de presă al Ministerului Apărării al U.R.S.S. – ziarul *Krasnaia zvezda* – din 15 septembrie 1990) pretindea că D. Cantemir în conformitate cu dispozițiile *Diplomei și punctelor* din 13 aprilie 1711 ar fi dorit ca Moldova să treacă în supușenia Rusiei³⁵. La fel general-locotenentul V. Plehanov într-un articol intitulat *Strasti po Bessarabii* urmărea scopul să inoculeze milioanele de cititori ai cotidianului *Krasnaia zvezda* ideea că domnitorii Moldovei, la 1656, 1674, inclusiv D. Cantemir în 1711 ar fi dorit să supună Principatul sub jurisdicția guvernului rus³⁶. V. Mihailov, șeful secției de politică națională a C.C. al P.C.U.S., de asemenea se abătea de la adevărul istoric când afirma că D. Cantemir ar fi dorit să unească poporul său cu Rusia³⁷.

După obținerea independenței de stat de către Republica Moldova în 1991 concepția așa-numitelor doleanțe de includere a țării noastre în secolele XVII-XVIII în componența Rusiei este promovată de un număr mult mai mic de autori, comparativ cu perioada anterioară. Cel mai activ în republică în promovarea concepției examinate se manifestă în lucrările sale doctorul în istorie P. Șornikov. De exemplu, în cartea *Moldavscaia samobătnosti*, editată la Tiraspol în 2007, el afirma că ideea alipirii Principatului la Rusia ar fi luat naștere încă în anii domniei lui Ștefan cel Mare, iar la începutul secolului al XVIII-lea D. Cantemir ar fi devenit militantul cel mai consecvent al includerii Țării Moldovei în componența imperiului țarist³⁸. Același autor în articolul *Filosof sredi corolei*, publicat în ianuarie 2008,

menționa că prin tratatul de la Luțk din 13 aprilie 1711 domnitorul-savant ar fi dorit, chipurile, să alipească Moldova la Rusia pe baza principiilor unui stat federativ³⁹.

În literatura istorico-juridică există și o altă concepție, potrivit căreia D. Cantemir prin tratatul moldo-rus din 1711 tindea să contribuie substanțial la lărgirea și aprofundarea statutului juridic al Moldovei pe arena politică a Europei – în calitate de stat suveran și independent, care urma să fie doar sub protecția țărilor ruși, adică în alianță politico-militară cu Rusia. Însă posibilitățile cercetătorilor din R.S.S. Moldovenească în caracterizarea dezi-deratelor domnitorului-savant din tratatul de la Luțk în calitate de suport juridic pentru o posibilă lărgire a suveranității Statului Moldova erau foarte limitate. Regimul totalitar sovietic îi obliga ca evenimentele istorice din secolele XVI – prima jumătate a secolului al XIX-lea să fie expuse doar prin spectrul teoriei potrivit căreia „izbăvirea de sub jugul otoman era posibilă numai cu ajutorul Rusiei, numai în componența ei (subl. n. – D.C.G.)”⁴⁰.

Cu toate limitările și reglementările existente în tratarea istoriei naționale, unii cercetători din republica noastră s-au încumetat, totuși, fie tangențial, într-o variantă succintă, să caracterizeze tratatul din 1711 în calitate de suport juridic posibil pentru dezvoltarea politico-statală ulterioară a Țării Moldovei. În 1967 D. M. Dragnev califica în volumul I al *Istoriei R.S.S. Moldovenești* tratatul moldo-rus drept „un tratat de alianță cu Rusia”, în baza căruia „în viitor Moldova trebuia să fie sub protectoratul rus”⁴¹. Autorul capitolului XI din compendiul academic de istorie a republicii specifica, între altele, că, potrivit articolelor din tratat, „era garantată integritatea teritorială și neamestecul Rusiei în chestiunile interne ale Principatului”⁴².

Impresionează curajul și poziția civică a cercetătorului Eugen Russev, care nu s-a lăsat intimidat de rigorile regimului totalitar, „prezentându-l pe Dimitrie Cantemir în calitate de militant pentru libertatea și independența Patriei”. El menționa că tratatul de la Luțk prevedea doar instaurarea protectoratului asupra Principatului, ceea ce, conform clauzelor din document, trebuia „să asigure independența și integritatea hotarelor Moldovei”⁴³.

O examinare mai detaliată a evenimentelor din primele decenii ale secolului al XVIII-lea Demir Dragnev a realizat-o într-un compartiment din cartea *Ocerki vnešnepoliticeskoi istorii Moldavskogo kneajestva* publicată în 1987, adică în anii de restructurare și de liberalizare a societății din fosta U.R.S.S. Referitor la însemnătatea istorică a tratatului moldo-rus semnat la Luțk, redevabilul cercetător al istoriei noastre naționale concluziona: „Asigurând Principatului Moldova independența sub protecția Rusiei, integritatea teritorială și inviolabilitatea hotarelor, instaurând monarhia ereditară, tratatul corespundea intereselor dezvoltării Statului Moldova”⁴⁴.

În literatura istorico-juridică din România de asemenea există caracterizări contradictorii vis-à-vis de dezi-deratele lui D. Cantemir referitor la perspectiva evoluției statutului juridic al Țării Moldovei după 1711. Istoricul Vlad Georgescu menționa că prin tratatul de alianță moldo-rus încheiat la Luțk domnitorul tindea atât spre eliberarea Moldovei de sub suzeranitatea sultanilor turci și trecerea ei sub suzeranitatea țărilor ruși, cât și spre garantarea neamestecului Rusiei în viitor „în treburile ei interne, lăsând-o spre cârmuire lui Cantemir și urmașilor săi”⁴⁵. Petru Demetru Popescu evidențiază faptul că prin tratatul din 1711 D. Cantemir dorea să instaureze domnia ereditară autoritară, să asigure respectarea autonomiei interne a Moldovei și integritatea ei teritorială⁴⁶.

Aspectele juridice ale dezi-deratelor domnitorului-savant au fost examinate de către cercetătorul Mihai T. Oroveanu. El a reușit să reflecte cauzele care l-au determinat pe D. Cantemir să declanșeze lupta pentru abrogarea suzeranității sultanilor asupra Moldovei, evocând argumentele expuse de domnitor în proclamația sa către poporul țării din luna mai

1711, îndeosebi încălcările de către turci a stipulațiilor tratatelor încheiate în trecut de către monarhii Principatului și cei ai Imperiului Otoman: „Dărâmarea cetăților Moldovei, cucerirea părții de sud-est a Țării, jafurile îngăduite tătarilor în Moldova, turcirea cu sila a unora din domnii și doamnele Țării <...>, creșterea tributului și a îndatoririlor către Poartă”⁷⁷. Prin urmare, cercetătorul conchidea că în situația când Poarta Otomană nu și-a respectat obligațiunile asumate în trecut față de Moldova, D. Cantemir avea dreptul să denunțe tratatele anterioare ale Principatului cu sultanii și să încheie tratatul de alianță politico-militară cu Rusia⁴⁸.

De rând cu cel mai important deziderat al lui D. Cantemir – eliberarea Moldovei de sub suzeranitatea Imperiului Otoman, care era și dezideratul sacru al populației țării, Mihai T. Oroveanu a caracterizat și dezideratele domnitorului referitoare la evoluția statutului juridic al Principatului în cazul obținerii victoriei de către armata moldo-rusă în războiul cu turcii și a realizării în viață după 1711 a stipulațiilor din *Diploma și punctele* adoptate de Petru I la Luțk. Dintre ele autorul român a evidențiat doleanțele și aspirațiile mai importante ale domnitorului, inclusiv: 1) apărarea Moldovei împotriva statelor expansioniste; 2) garantarea și asigurarea suveranității Principatului; 3) recunoașterea integrității teritoriale a țării, în granițele din timpul lui Ștefan cel Mare de mai înainte de pierderea cetăților de la Dunăre; 4) afirmarea pe tronul Moldovei a familiei Cantemir în calitate de dinastie ereditară absolutistă. Tot M. T. Oroveanu a evidențiat în documentul de la Luțk și unele obligațiuni ale lui D. Cantemir, cum ar fi: 1) trecerea Moldovei sub suzeranitatea (protecția) Rusiei; 2) necesitatea depunerii de jurământ față de Petru I; 3) respectarea fidelității față de țării ruși, dar autorul român n-a afirmat că domnitorul-savant ar fi dorit ca Moldova să fie inclusă în componența Rusiei⁴⁹.

Dacă Vlad Georgescu, Petru Demetru Popescu, Mihai T. Oroveanu și alți autori români caracterizau dezideratele lui D. Cantemir, reflectate în *Diploma și punctele țarului* Petru I în calitate de suport juridic favorabil evoluției statutului Țării Moldovei după 1711 pe arena politică a Europei, A. D. Xenopol, Ștefan Ciobanu și alți cercetători evidențiau urmările nefaste ce ar fi survenit pentru Principat în cazul victoriei armatei moldo-ruse în lupta de la Stănilești și a realizării stipulațiilor tratatului semnat la Luțk.

De exemplu, A. D. Xenopol atrăgea atenția că tratatul examinat „în loc a se mărgini la relațiunile” externe ale Moldovei și Rusiei, „se îndeletnicește în mare parte cu acele lăuntrice, cu poziția boierilor, cu dările ce domnul va fi învoit a pune, cu drepturile mănăstirilor și altele de acestea”. El constata că „în această orânduire a treburilor lăuntrice” se vede bine „pe de-o parte, nevoia unei țări mici, când intră în legătură cu o puternică împărăție, de a-și asigura starea sa împotriva unor viitoare încălcări; pe de altă parte se vede nu mai puțin tendința Rusiei de a regula această stare, de a substitui, cu un cuvânt, suzeranității Turciei, protectoratul său; căci dacă Turcia se amestecase în treburile din lăuntru ale țării în mod abuziv, Rusia voia să se amestice pe baza unui drept, și acest drept era consfințit prin tratatul cu Cantemir”⁵⁰. În concluzie, istoricul român accentua: „Sub turci oricât de rău stătea țara, tot nu fusese prefăcută în pašalâc turcesc. Prin tratatul lui Cantemir Moldova devenea numaidecât un adevărat guvernământ rusesc”⁵¹.

Ștefan Ciobanu de asemenea a dezaprobat dezideratele lui D. Cantemir, menționând: „Izbânda planului lui îi asigura domnia lui și a copiilor lui și arunca poporul sub protectoratul rușilor, ceea ce ar fi fost o mare nenorocire pentru popor. Prăbușirea acestui plan ar fi fost un dezastru pentru el și o salvare pentru popor”⁵². Și în continuare istoricul considera că „ambitiosul domnitor, cu toată experiența lui diplomatică, nu-și dădea seama de adevăratele intenții ale rușilor”, deoarece „calculul lui au fost greșite”⁵³.

Existența în știința istorico-juridică a două viziuni diametral opuse referitor la caracterizarea dezideratelor lui D. Cantemir, expuse în tratatul moldo-rus din 1711, este determinată de diversitatea metodelor de care s-au ghidat cercetătorii, de scopurile politice urmărite în procesul examinării conținutului documentului istoric etc.

Pentru unii autori, criteriul principal de apreciere a tratatului încheiat de Dimitrie Cantemir și Petru I, precum și a altor tratate politice, îl prezenta existența în textele documentelor respective a termenilor specifici epocii medievale: „supus” și „supușenie”. Depistând întrebuințarea expresiilor „așa cum se cuvine supușilor credincioși”, „ca domn supus al nostru”, „supus al mării noastre țarului” etc., în articolele 1 și 2 ale *Diplomei și punctelor* remise de țarul rus domnitorului Moldovei, ei, probabil, au considerat că sunt în drept să califice documentul respectiv ca pe o manifestare a doleanțelor Moldovei de a intra în supușenie față de Rusia.

Se știe că în corespondența diplomatică a Evului Mediu guvernanții țărilor mici, în adresările lor către regii sau împărații statelor mai mari sau mai puternice, aplicau anumite expresii-standard de salut în care îi elogiau și îi preamăreau pe monarhii respectivi. Dar esența relațiilor dintre țări își găsea expresia adecvată nu în frazele de etică diplomatică, ci în articolele concrete ale tratatelor, prin care se determinau drepturile și obligațiunile părților contractante.

Examinarea integrală a documentelor istorice demonstrează că doar acei autori au caracterizat obiectiv și științific aspirațiile domnitorului-savant expuse în articolele tratatului moldo-rus din 1711, care le-au prezentat drept doleanțe ale Moldovei de a stabili o alianță cu statul de la Răsărit sub forma protecției statului mai puternic asupra statului cu potențe mai mici. Acei autori care însă au calificat adresarea lui D. Cantemir ca doleanță a Principatului de a intra în supușenie, adică în componența Rusiei, realmente, conștient sau inconștient, au denaturat sensul adevărat al evenimentelor istorice.

Autorul prezentului material încă din perioada anilor '70 - '80 ai secolului trecut a tins să aprecieze tratatul moldo-rus din 1711 nu doar prin analiza formală a existenței în document a termenilor „supușenie”, „supus” etc., dar prin examinarea minuțioasă a întregului ansamblu de drepturi și obligațiuni stipulate în articolele tratatului pentru ambele părți semnate. În paginile cărții *Politico-pravovâie vozzrenia Constantina Negruzzi*, publicată în 1986, noi, la fel ca și D. Dragnev, P. Dmitriev, E. Russev și alți cercetători, l-am caracterizat drept tratat de protecție a Rusiei asupra Principatului⁵⁴.

În perioada contemporană, comparativ cu anii de guvernare a regimului totalitar, când domina cenzura drastică și prigoana celor ce se abăteau de la respectarea fidelă a directivelor puterii sovietice, există posibilități reale pentru caracterizarea științifică obiectivă a trecutului nostru istoric, inclusiv a dezideratelor lui D. Cantemir, formulate în Tratatul moldo-rus din 1711.

Prin urmare, la etapa actuală trebuie să primeze examinarea complexă atât a textului integral al tratatului moldo-rus, cât și reflectarea în articolele documentului a perspectivelor dezvoltării ulterioare a statutului juridic al Țării Moldovei pe arena politică a Europei, inclusiv a suveranității politico-statale a Principatului în caz de victorie a Rusiei în războiul cu Imperiul Otoman.

Investigațiile efectuate recent ne-au permis să constatăm că tendințele și aspirațiile Rusiei nu coincideau într-un tot în 1711 cu cele ale Moldovei. Diferența de tendințe era determinată atât de scopurile strategice urmărite de statele contractante, cât și de viziunile autorilor care au elaborat textele articolelor sau ale celor care le-au formulat în procesul redactării *Diplomei*.

P. P. Panaitescu⁵⁵, M. T. Oroveanu⁵⁶, P. V. Sovietov⁵⁷, D. M. Dragnev⁵⁸, V. Stati⁵⁹ și alți cercetători îl considerau pe D. Cantemir autor al punctelor *Diplomei* din 13 aprilie 1711. Drept suport pentru asemenea deducții savanții menționați se bazau pe anumite surse documentare. Chiar în preambulul *Diplomei* Petru I afirma că el s-a învoit „cu articolele propuse” de domnitorul Moldovei⁶⁰. În scrisoarea adresată generalului Șeremetiev la 7 mai 1711 țarul rus, de asemenea, scria: „Domnul Moldovei ne-a trimis anume puncte (articole) pe temeiul cărora el vrea să fie supusul nostru și noi le-am acceptat și le-am trimis către el cu întărire cu privilegiul (gramota) nostru și cu iscălitura noastră”⁶¹.

O analiză mai atentă ne permite să evidențiem faptul că Preambulul și unele texte din *Diplomă* exprimau direct voința monarhului rus și deci ele au fost formulate nemijlocit de Petru I sau de consilierii țarului. Creație a domnitorului Moldovei, în opinia noastră, sunt doar acele puncte din *Diplomă* care, prin conținutul lor, reflectă concepțiile politico-juridice ale lui D. Cantemir și aspirațiile Principatului spre suveranitate și independență statală.

Reieșind din situația că *Diploma* reflectă prin articolele sale voința și interesele a două state și, concomitent, a doi monarhi, putem concluziona, prin urmare, că documentul a avut doi autori principali – Petru I și Dimitrie Cantemir. Atât preambulul, cât și articolele 1 – 5 și 13 – 17 reflectau, prin conținutul lor, intențiile guvernului rus de a instaura prin tratatul de alianță un control riguros asupra Țării Moldovei. Elocvente în această privință sunt textele articolului 17 din *Diploma* remisă de Petru I lui D. Cantemir, prin care țarul rus insista ca în schimbul protecției acordate, domnitorul Principatului, împreună cu boierii și cu toată populația țării, să-i depună jurământ de supunere, credință și serviciu cinstit „pe vecie”. În articolul 17 se stipula în acest sens: „Această diplomă și articolele vor avea urmare și putere atunci când, după ce îi vor fi înfățișate prea strălucitului domn Dimitrie Cantemir <...> ne va depune jurământ de credință în fața preasfintei treimi că se va supune întotdeauna poruncilor noastre și ne va sluji cu slujbă credincioasă și cinstită și după ce va iscăli cu mâna proprie acel jurământ și aceste puncte, le va trimite mării noastre țarului și se va strădui a le aduce la îndeplinire nestrămutat, iar după intrarea oștirilor noastre, va aduce pe toți boierii mari și mici, oștirea și tot poporul moldovenesc, ca să ne jure credință <...> (subl. n. – D. C. G.)”⁶².

Obligațiunea de depunere a jurământului de supunere și de fidelitate față de monarhiile ruși prezenta un moment politic și juridic important în procesul anexării popoarelor vecine de către imperiul țarist. De exemplu, după ședințele Radei de la Pereiaslav din 8 ianuarie 1654 s-au făcut presiuni de către solia rusă, condusă de V. Buturlin, ca jurământul de credință față de țarul Alexei Mihailovici Romanov să fie depus nu doar de Bogdan Hmelnițki, hatmanul căzăcimii zaporjane, dar și de către toți participanții la ședință, iar ulterior și de către restul populației Ucrainei⁶³.

Investigațiile efectuate ne permit să menționăm că nu am întâlnit documente care ar demonstra că Poarta Otomană atât în secolele XVI – XVII, cât și mai târziu ar fi cerut ca domnitorii, împreună cu toată boierimea, cu toată armata și cu întreg poporul Moldovei să depună jurământ de supunere și de credință față de sultanii turci. Deși Petru I prin *Manifestul* către populația Moldovei, Valahiei și alte popoare creștine din Europa de Sud-Est din 8 mai 1711 anunța oficial că nu dorea „nici o afirmare a puterii și a extinderii posesiunilor” lui, dar numai eliberarea „popoarelor creștine de sub jugul robiei” turcești, promițând să le „țină sub protectoratul” Rusiei în calitate de „popoare libere și aliate”⁶⁴, în realitate însă prin conținutul preambulului și al punctelor 1-4 și 17 din *Diploma* și punctele promulgate la 13 aprilie 1711, el tindea să creeze suportul juridic, care ar fi legitimat pe viitor imixtiunile țarismului în afacerile interne ale Principatului.

Elocvent în această privință este textul punctului 4, care acorda țarilor ruși dreptul la detronarea acelor domnitori ai Moldovei, care nu le-ar fi fost pe plac și, prin urmare, la imixtiunea directă în afacerile interne ale Principatului. „Totuși, dacă – ferească Dumnezeu – un astfel de domn nevrednic ar fi fost înlăturat din porunca mării noastre țarului (ori ca pedeapsă după legiuirea bisericească, ori cea mirenească), atunci va urma în domnie fiul aceluia, numai dacă acela va fi socotit de bună credință. Dacă va fi îndoielă asupra credinței lui, atunci va urma la demnitatea domniei aceeaia altul domn de încredere, credincios și fără cusur din aceeași familie a Cantemireștilor <...>”⁶⁵.

Avea deplină dreptate A. D. Xenopol când, după cum am menționat deja, afirma că prin tratatul moldo-rus din 1711 se puneau bazele juridice ale lichidării ulterioare a statalității Moldovei și a transformării Principatului într-o gubernie (provincie) ordinară rusească.

Către 1711 deja existau precedente în politica guvernelor Rusiei, când țarismul oficial promulga acte legislative, prin care se promitea altor popoare protecție și ajutor militar, iar în realitate demarau etapele anexării lor de către Imperiul Rus. De exemplu, în hrisovul țarului Alexei Mihailovici din 27 martie 1654 au fost aprobate practic toate doleanțele cu elita căzăcimii zaporjane. Potrivit „Articolelor” și hrisovului din 27 martie, era prevăzută păstrarea pentru viitor a statalității naționale a ucrainenilor, constituită în anii războiului de eliberare națională împotriva Poloniei, a instituțiilor aparatului de stat, a armatei proprii în număr de 60 mii de kazaci, a sistemelor judiciare și fiscale distincte, a dreptului local. Demnitarii organelor de stat trebuiau să fie numiți din rândul autohtonilor. Hatmanul – exponentul suprem al puterii în Ucraina – avea dreptul să întrețină relații diplomatice cu statele străine, exceptând Polonia și Turcia⁶⁶.

Ulterior, prin actele legislative ale țarilor ruși, promulgate în 1659, 1665, 1666, 1667, 1668, 1764, 1775, 1781, 1840, 1842 etc., treptat a fost lichidată statalitatea națională a ucrainenilor și a fost interzisă aplicarea dreptului local al Ucrainei. Întregul teritoriu al poporului ucrainean aflat sub jurisdicția țarismului a fost transformat în simple provincii ale Imperiului Rus⁶⁷.

Este cazul să menționăm că D. Cantemir, după părerea noastră, cel puțin parțial, era la curent cu situația juridică a Ucrainei în cadrul Imperiului Rus și cu lupta kazacilor zaporjeni pentru eliberarea țării de sub dominația țaristă. În *Istoria Imperiului Otoman* el constata ieșirea Ucrainei din dreapta Niprului sub conducerea hatmanului P. D. Doroșenko din componența Rusiei și trecerea ei în 1669 sub protecția sultanilor turci⁶⁸. De asemenea domnitorul-savant a reflectat succint și războiul comun al suedezilor și kazacilor zaporjeni împotriva Rusiei din 1709. Deși *Istoria Imperiului Otoman* a fost scrisă în timpul aflării lui D. Cantemir în Rusia, el a caracterizat părțile beligerante de pe poziții neutre. Autorul nu l-a considerat pe Mazepa trădător, cum au procedat majoritatea istoricilor ruși⁶⁹.

Noi considerăm că *Diploma* și punctele din 13 aprilie 1711 reflectau scopurile geopolitice ale Imperiului Rus din primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Textele articolelor sunt formulate din numele țarului. Doar articolele 6-12 expuneau unele interese politico-statale ale Principatului. Documentul în ansamblu, după părerea noastră, reprezintă varianta tratatului de protecție propus Moldovei de către Rusia. Poziția oficială a Moldovei față de conținutul tratatului a fost expusă doar în articolele examinate și aprobate de către Cantemir împreună cu membrii Sfatului Domnesc (Divanul) la sfârșitul lunii iunie 1711, ale căror texte au fost publicate ulterior de către cronicarul Ion Neculce.

Domnitorul-savant, după părerea noastră, în procesul negocierilor diplomatice referitor la condițiile tratatului moldo-rus din 1711, era, bineînțeles, interesat atât în lichi-

darea dependenței Moldovei față de Imperiul Otoman și în anularea tributului, peșcheșurilor și ale altor plăți către administrația Turciei, cât și în păstrarea și extinderea substanțială a suveranității Principatului, inclusiv în redobândirea independenței politico-statale în cadrul Europei. Prin normele de drept stipulate în punctele 6 – 12 din *Diploma și punctele* promulgate de Petru I la 13 aprilie 1711, monarhul Moldovei s-a străduit să creeze un fundament juridic solid, care ar fi protejat suveranitatea și independența statală a Principatului de la eventualele imixțiuni în problemele țării din partea guvernanților Imperiului Rus:

„După vechiul obicei moldovenesc, toată puterea cărmuirii va fi în mâna domnului Moldovei (punctul 6).

Domnul să aibă putere asupra tuturor și asupra fiecăruia dintre boierii moldoveni, după obiceiul dinainte, fără a reinnoi legiurile lor (punctul 7).

Domnul, după vechiul obicei, să aibă dreptul să stăpânească întotdeauna toate orașele moldovenești, ca avere proprie și să nu aibă nici o scădere și piedică în încasarea tuturor veniturilor aceluia Principat (punctul 8).

Boierii și toți supușii domniei Moldovei să fie datori a se supune poruncii domnului, fără nici o împotrivire și scuze (așa precum mai înainte a fost totdeauna obiceiul), afară de excepțiile menționate în punctul al treilea, în care caz nu vor fi datori să-i dea ascultare (punctul 9).

Toată legea și judecata să fie a domnului și fără hrisovul domnului nimic nu va fi întărit sau desfăcut de către mânia noastră, țarul (punctul 10).

Pământurile Principatului Moldovei, după vechea hotărnicire moldovenească asupra cărora domnul va avea drept de stăpânire, sânt cele cuprinse între râul Nistru, Cameniță, Bender, cu tot ținutul Bugeacului, Dunărea, granițele țării Muntenesti și ale Transilvaniei și marginile Poloniei, după delimitările făcute cu acele țări (punctul 11).

Cetățile Principatului Moldovei și orașele și oricare alte locuri întărite să fie păzite și prevăzute cu garnizoane domnești sau, cu învoirea domnului, după nevoie, de ale mării noastre țarul (punctul 12)⁷⁰.

Comparând clauzele stipulate în punctele 6 – 10 ale *Diplomei* remise de Petru I cu viziunile lui Dimitrie Cantemir referitoare la suveranitatea Moldovei, puncte expuse în *Descrierea Moldovei*, observăm că ele, practic, coincid. De asemenea, constatăm faptul că atât normele de drept din punctele 6 – 10 ale *Diplomei* din 13 aprilie 1711 și viziunile lui Dimitrie Cantemir, expuse și publicate în *Descrierea Moldovei*, referitoare la suveranitatea Principatului, reprezentau o preluare și o expunere mai detaliată a doleanțelor Moldovei, doleanțe specificate și în articolele 1 – 3 ale Memorandumului prezentat țarului Alexei Mihailovici, în 1656, de către solia mitropolitului Ghedeon. La rândul său, punctul 11 din *Diplomă* a preluat și a concretizat doleanța Moldovei, formulată în articolul 4 din *Memorandumul* mitropolitului Ghedeon referitoare la eliberarea teritoriilor Principatului, anexate de turci în secolele XV – XVII și readucerea lor sub jurisdicția domnitorilor țării.

Din cele expuse în rândurile de mai sus observăm că atât domnitorul Gheorghe Ștefan la 1656, cât și Dimitrie Cantemir în tratatul moldo-rus din 1711, n-au dorit să includă Moldova în supușenia Rusiei, ci au tins spre stabilirea relațiilor de alianță cu țării ruși în scopul întăririi și extinderii suveranității statale a Principatului, spre obținerea de către Moldova a independenței politice în cadrul Europei.

Adevăratele deziderate ale domnitorului și elitei politice a Moldovei pentru suveranitatea și independența țării au fost definitivitate în ultimele zile ale lunii iunie 1711, în timpul examinării punctelor *Diplomei* în ședința Sfatului Domnesc. După cum informează cronicarul Nicolai Muste, Dimitrie Cantemir nu s-a limitat doar la expunerea formală a

clauzelor documentului promulgat la Luțk la 13 aprilie 1711. Din ordinul domnitorului, un logofăt citea succesiv punct după punct membrilor *Sfatului Domnesc*, întruniți în biserica curții, conținutul documentului semnat la Luțk. Articolele care, conform opiniilor boierilor, corespundeau intereselor Moldovei, erau declarate „bune” și erau operativ aprobate. Restul clauzelor erau aprobate abia după introducerea modificărilor cerute de majoritatea membrilor *Sfatului Domnesc*⁷¹. Astfel a apărut o altă variantă a tratatului moldo-rus, variantă care este expusă de cronicarul Ion Neculce în *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija Vodă*.

Cronicarul Ion Neculce, de asemenea, constata că Dimitrie Cantemir i-a strâns pe boieri și pe arhierii în biserica domnească, unde au examinat și aprobat „ponturile cele ce i-au trimis împăratul pre Luca visternicul”⁷². Însă informația prezentată de Neculce referitoare la examinarea tratatului moldo-turc din 1711 în Sfatul Domnesc este mult mai succintă comparativ cu cea din cronică lui N. Muste.

N. P. Kirichenko a caracterizat varianta publicată în *Letopisețul Țării Moldovei* drept o expunere arbitrară de către Ion Neculce a textului tratatului moldo-rus din 1711⁷³. I. D. Ciobanu⁷⁴, R. I. Enghelgardt⁷⁵, P. V. Sovietov⁷⁶, D. M. Dragnev⁷⁷ au caracterizat textul tratatului moldo-rus din 1711 din cronică lui Ion Neculce drept un document istoric autentic. Reieșind din faptul că Țara Moldovei, la începutul secolului al XVIII-lea, din punctul de vedere al formei de guvernământ reprezenta o monarhie a stărilor, în cadrul căreia cele mai importante decizii erau adoptate de domnitor împreună cu *Sfatul Domnesc*, trebuie să considerăm textul publicat de Ion Neculce drept varianta finală, ratificată de conducerea supremă a Principatului.

Varianta tratatului moldo-rus aprobată de *Sfatul Domnesc al Moldovei*, prin conținutul ei, se deosebește evident de cea promulgată la Luțk de Petru I. În articolele ei nu există sintagme gen „așa cum se cuvine supușilor credincioși”, „ca domn supus al nostru”, „supus al mării noastre țarului” etc. De asemenea nu era prevăzută depunerea de jurământ în fața țarului nici din partea boierilor, nici din partea populației. Au fost excluse și alte norme de drept care ar fi admis amestecul demnitarilor ruși în afacerile interne ale Moldovei.

Unele clauze formulate de membrii *Sfatului Domnesc* urmăreau direct scopul întăririi statutului juridic al Moldovei pe arena internațională, extinderea suveranității și a independenței sale politico-statale:

„Țara Moldovei cu Nistrul să-i fie hotarul și Bugeacul cu toate cetățile tot a Moldovei să fie.

Numai deodată prin cetăți să aședze moscalii oșteni, pân s-a întemeie țara, iar apoi să lipsească oastea moschicească.

Bir să nu de țara nici un ban.

Pre domn să nu-l mazilească împăratul pân la moarte și pre urmă din fiii lui, pre care și l-ar alege țara.

Neamul lui să nu iasă din domnie. Numai când s-ar haini sau când ș-ar lepăda legea, atunci acela să lipsească, și să puie din frații lui ... < ... >.

Din moscali să nu s-amestece la boieriile Moldovei, nici să s-însoare în țară, nici moșii să cumpere < ... >”⁷⁸.

Caracterizând dezideratele domnitorului Dimitrie Cantemir și ale elitei politice a țării, în procesul examinării și adoptării în *Sfatul Domnesc* a tratatului moldo-rus din 1711, constatăm faptul că Moldova, în calitate de stat mic, când a contractat relațiile de alianță cu un asemenea stat mare și puternic ca Imperiul Rus, a fost nevoită, ca prin clauzele incluse

în tratat, să-și asigure o asemenea situație juridică, care să-i faciliteze pe viitor posibilitatea de a se proteja eficient împotriva unor viitoare imixțiuni din partea statului protector.

Investigarea întreprinsă în paginile prezentului studiu ne permite să deducem următoarele:

1. D. Cantemir în calitatea sa de domnitor era la curent cu faptul că Țara Moldovei pe parcursul secolelor XVI-XVII și în primul deceniu al secolului al XVIII-lea n-a fost un pașalâc, adică o provincie a Imperiului Otoman, ci un stat distinct cu suveranitatea limitată în sfera relațiilor externe, aflat doar sub suzeranitatea (protecția) sultanilor turci.
2. Prin alianța politico-militară moldo-rusă din 1711 el a dorit ca Principatul să obțină suveranitatea deplină și independența de stat pe arena politică a Europei, adică acel statut juridic, pe care Moldova l-a avut până la instaurarea suzeranității Porții Otomane.
3. Interesul personal al lui D. Cantemir consta în modificarea formei de guvernare a Moldovei prin trecerea de la monarhia stărilor, în cadrul căreia domnitorul trebuia să-și coordoneze acțiunile mai importante cu Sfatul Domnesc (Divanul), compus din reprezentanți ai stărilor sociale privilegiate (boierimii și preoțimii), la monarhia absolutistă ereditară ca în Franța, Rusia etc., care i-ar fi permis domnitorului să guverneze țara independent de alte structuri de stat.
4. Obiectiv, domnitorul-savant nu era cointerestat ca să includă Moldova în componența Rusiei, deoarece statutul juridic al Principatului, lucru de care era conștient, s-ar fi redus la cel de provincie (gubernie) a țarismului rus, după cum până la 1710 s-a întâmplat cu Ucraina, iar mai târziu și cu Georgia, Kazahstan și alte state ale popoarelor subjugate de către Imperiul Rus.

Note

- ¹ Cantemir Dimitrie, *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor. I* / Ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, București: Editura Minerva, 1999, p. 89.
- ² Cantemir Dimitrie, *Hronicul...*, I, p. 89.
- ³ Cantemir Dimitrie, *Hronicul...*, I, p. 15.
- ⁴ Коран, Москва, 1986, p. 92, 159, 164.
- ⁵ Maxim Mihai, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 92, 159, 164.
- ⁶ Maxim Mihai, *op. cit.*, p. 241.
- ⁷ Teutulu Logotheta în lucrările istoricilor contemporani poartă denumirea de logofătul Tăutul.
- ⁸ Referitor la momentul închinării Principatului față de Imperiul Otoman și a instaurării suzeranității (protecției) sultanilor asupra Moldovei în literatura istorico-juridică există mai multe viziuni. Mai detaliat vezi lucrarea noastră: *Tendințele evoluției doctrinelor juridice în Moldova (1774 - 1859)*, București, ACTAMI, 2000, p. 94-100.
- ⁹ Cantemiru Demetriu, *Istoria Imperiului Otoman: creșterea și scăderea lui*, București: Editura Societății Academice Române, 1876, p. 271-273.
- ¹⁰ Cantemir Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, Chișinău: Hyperion, 1992, p. 71-72.
- ¹¹ Ibidem, p. 44-45.
- ¹² Cantemiru Demetriu, *Istoria Imperiului Otoman*, p. 275.
- ¹³ Cantemir Dimitrie, *Hronicul...*, I, p. 89.
- ¹⁴ Ibidem, p. 90.
- ¹⁵ Cantemir Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, p. 45.
- ¹⁶ Ibidem.
- ¹⁷ Ibidem, p. 45-46.
- ¹⁸ Ibidem, p. 46.
- ¹⁹ Ibidem, p. 46.
- ²⁰ Ibidem, p. 45.

²¹ Ibidem, p. 112.

²² Ibidem, p. 45.

²³ Мохов Н. А., *Приетение кэлитэ де вякурь*, Кишинэу: Штиинца, 1983, п. 186.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Vezi: Мохов Н. А., *Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времён до начала XIX-го века)*, Кишинёв: Штиинца, 1961, с. 104, 106, 112, 124; Idem: *Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времён до начала XIX-го века)*, Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1964, с. 334-336, 339, 353-354.

²⁶ Vezi: Советов П. В., *Типологические аспекты молдавского феодализма (в период турецко-го ига и в проектах о вступлении в подданство России, Польши и Австрии)* // Карпато-Дунайские земли в средние века, Кишинёв: Штиинца, 1975, с. 162, 168, 169, 172.

²⁷ Vezi: Вартичан И., *Выдающийся учёный и общественно-политический деятель* // Наследие Дмитрия Кантемира и современность, Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1976, с. 65.

²⁸ Просул Я. С., *Труды по истории Молдавии*, Кишинёв. Штиинца, 1982, с. 28.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Vezi: *История Молдавской ССР с древнейших времён до наших дней*, Кишинёв: Штиинца, 1982, с. 118-120.

³¹ *Большая Советская Энциклопедия* (în continuare – БСЭ). 3 изд. Т. 11, Москва, 1973, с. 338.

³² Vezi: БСЭ, 3 изд. Т. 16, Москва, 1974, с. 427.

³³ *Энциклопедия Советикэ Молдовеняскэ* (în continuare – ЕМС). Вол. 3, Кишинэу, 1972, п. 192.

³⁴ Vezi: Советская Молдавия. *Краткая энциклопедия*, Кишинёв, 1982, с. 238.

³⁵ Vezi: Шамагонов В., *Господарь Молдавии* // Красная звезда, 1990, 15 сентября.

³⁶ Vezi: Плеханов В., *Страсти по Бессарабии* // Красная звезда, 1991, 20 февраля.

³⁷ Vezi: Михайлов В., *К новому союзному договору: позиция КПСС* // Диалог, 1990, № 18, с. 24.

³⁸ Аруд: Губогло М.Н., *Молдаване и молдавиизм* // Русское слово, № 24 (164), декабрь, 2007, с. 5.

³⁹ Шорников Петр, *Философ среди королей: Дмитрий Кантемир знаменует исторический выбор Молдавии* // Русское слово, № 3 (167), январь, 2008, с. 6.

⁴⁰ *Формаря РСС Молдовенешть ши креаря Партидулуй Комунист ал Молдовей*. Кулежера де документе ши материал, Кишинэу: Картя Молдовеняскэ, 1986, п. 21.

⁴¹ *История РСС Молдовенешть*. Вол. 1. Кишинэу: Картя Молдовеняскэ, 1967, п. 334.

⁴² Ibidem.

⁴³ Руссев Е. *Дмитрий Кантемир – поборник свободы и независимости Отчизны* // Наследие Дмитрия Кантемира и современность, Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1976, с. 41.

⁴⁴ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.)*, Кишинёв: Штиинца, 1987, с. 247.

⁴⁵ Georgescu Vlad, *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, București: Humanitas, 1992, p. 69.

⁴⁶ Popescu Petru Demetru, *Dicționar de personalități istorice: voievozi, principii, domnitori, regi*, București: Editura NICULESCU S.R.L., 2001, p. 74.

⁴⁷ Oroveanu Mihai T., *Istoria dreptului românesc și evoluția instituțiilor constituționale*, București, Editura CERMA, 1995, p. 76.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem, p. 69 – 75.

⁵⁰ Xenopol A. D., *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor Române*, București, Editura ALBATROS, 1997, p. 21 – 22.

⁵¹ Xenopol A. D., *op. cit.*, p. 23.

⁵² Ciobanu Ștefan, *Istoria literaturii române vechi*, Chișinău: Hyperion, 1992, p. 546.

⁵³ Ciobanu Ștefan, *op. cit.*, p. 546.

⁵⁴ Vezi: Грама Д.К. *Политико-правовые воззрения Константина Негруци*, Кишинёв: Штиинца, 1986, с. 14-15.

⁵⁵ Panaitescu P. P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București: Editura Academiei, 1958, p. 105 – 106.

⁵⁶ Vezi: Oroveanu Mihai T., *op. cit.*, p. 70.

⁵⁷ Vezi: Советов П. В., указ. соч., с. 195.

⁵⁸ Vezi: *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.)*, Кишинёв: Штиинца, 1987, с. 246.

⁵⁹ Stati Vasile, *Istoria Moldovei în date*, Chișinău: „Tipografia Academiei de Științe”, 1998, p. 139; Idem, *Istoria Moldovei*, Chișinău: „Vivar-Editor”, 2002, p. 150.

⁶⁰ *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România în veacurile XV – începutul celui de-al XVIII-lea. Documente și materiale*. În trei volume. Vol. III (1673 - 1711). Moscova: Știința, 1970 [Ediție bilingvă], p. 324, 328.

⁶¹ Apud: Oroveanu Mihai T., op. cit., p. 70.

⁶² *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România...*, Vol. III (1673 - 1711), p. 327, 331.

⁶³ *История Украинской ССР. Краткий очерк* / перевод с украинского, Киев: Наукова Думка, 1982, с. 100; Ульянов Н. И., *Происхождение украинского сепаратизма*, Москва, Изд-во „Индрик”, 1996, с. 40-41.

⁶⁴ *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România...*, Vol. III (1673 - 1711), p. 333, 335.

⁶⁵ *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România...*, Vol. III (1673 - 1711), p. 325, 329.

⁶⁶ Дубровина А. Б., *Поворотный этап в истории украинского народа // Проблемы правоведения*, Выпуск 40, Киев, 1979, с. 36-38; *История государства и права СССР*, Часть I, Москва, 1972, с. 270; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*, том 3, Москва, 1953, с. 560.

⁶⁷ Grama Dumitru C., *Tendențele evoluției doctrinelor juridice în Moldova (1774 - 1859)*, București, ACTAMI, 2000, p. 38 - 40.

⁶⁸ Cantemiru Demetriu, *Istoria Imperiului Otoman: creșterea și scăderea lui*, p. 400 - 405.

⁶⁹ Cantemiru Demetriu, *Istoria Imperiului Otoman: creșterea și scăderea lui*, p. 779 - 787.

⁷⁰ *Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România...*, Vol. III (1673 - 1711), p. 329 - 330.

⁷¹ Kogălniceanu M., *Letopiseșele Țării Moldovei*. Tom. III, Iași, 1846, p. 52.

⁷² Neculce Ion, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Dabija Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat // Letopiseșul țării Moldovei... Cronici*, Chișinău: Hyperion, 1990, p. 388-389.

⁷³ Кириченко Н. П., *Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответствие его летописи И. Некулче // Вековая дружба. Материалы научной сессии Института истории молдавского филиала АН СССР (27 ноября 1958 г.)*, Кишинев: Штиинца, 1961, с. 200-210.

⁷⁴ Vezi: Чобану И. Д., *Пажинь дин трекутул Молдовей*, Кишинэу, 1946, п. 19.

⁷⁵ Энгельгардт Р. Ю., *Из истории Прутского похода Петра I // Ученые записки Кишиневского государственного университета. Том VI (исторический)*, Кишинев, 1953, с. 103.

⁷⁶ Советов П. В., *Типологические аспекты молдавского феодализма (в период турецкого ига и в проектах о вступлении в подданство России, Польши и Австрии) // Карпато-Дунайские земли в средние века*, Кишинев: Штиинца, 1975, с. 163 - 169, 194 - 196.

⁷⁷ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV - начало XIX в.)*, Кишинев: Штиинца, 1987, с. 249 - 250, 420 - 421.

⁷⁸ Neculce Ion, op. cit., p. 377.

SUMMARY

DR., ASSOC. PROF., DUMITRU GRAMA, THE DIMITRIE CANTEMIR'S DESIDERATUM FROM 1711 CONCERN THE EVOLUTION OF THE MOLDOVA STATE.

In the present study's pages there are examined the desideratum from 1711 of the Dimitrie Cantemir, remarkable leader (monarch), patriot and personality of Moldova, aimed to perform some essential modifications in the organization form of the Principality Government and in the legal statute of the country on the European political arena. A special attention is granted to the Moldova suzerainty's liquidation by the Turkish sultans through the intermediary of the political-military alliance concluded with the Russian Empire and obtaining through this way the political - state independence of the Principality.

DOCTRINA POLITICĂ A LUI DIMITRIE CANTEMIR REFLECTATĂ ÎN TRATATUL DE LA LUȚK DIN 1711

Lilia POGOLȘA

Semnificația istorică a tratatului de alianță încheiat în anul 1711 de către Petru I cu domnitorul Moldovei Dimitrie Cantemir a fost amplu prezentată în istoriografie. Cu ocazia comemorării a 250 de ani de la încheierea acestui tratat în istoriografia românească au apărut două studii fundamentale¹. Un articol cu privire la textul tratatului a apărut în același an și în istoriografia moldovenească². A fost publicat și textul original în limba rusă al „Diplomei lui Petru I”, care conține cele 17 puncte ale condițiilor alianței antio-tomane³.

Tratatul din anul 1711 a fost diferit apreciat de către cercetători: „diplomă”, „document”, „actul din 13 aprilie 1711”, „tratată formal”, „tratată moldo-rus”. Se pune, așadar, întrebarea: ce s-ar putea spune nou în comparație cu studiile anterioare cu privire la tratatul de alianță moldo-rus? Evident, acest scurt articol nu urmărește să înfățișeze însemnătatea istorică a tratatului, deoarece acest aspect a fost într-adevăr expus pe larg⁴. Dar în ceea ce privește studiul doctrinei politice a lui Dimitrie Cantemir, reflectate în tratat, considerăm că există unele aspecte, ce ar putea fi completate în baza surselor istorice, fapt, ce ne-ar permite să ne facem o imagine clară privitor la politica externă promovată de domnitorul Moldovei. Considerăm necesar a ne referi și la cauzele ce au determinat orientarea lui Dimitrie Cantemir spre Rusia, a fost aceasta o manevră politică sau o „unică cale dreaptă” în contextul situației internaționale create spre sfârșitul anului 1710.

Acesta ar fi motivul pentru care, în anul dedicat marelui domnitor moldovean Dimitrie Cantemir, ne-am decis să aducem modesta noastră contribuție.

Poziția față de Rusia, ocupată de către Dimitrie Cantemir, a fost și continuă să fie un subiect, ce-a dat naștere multor discuții controversate. Divergențe de păreri au apărut atît pe marginea cauzelor orientării lui Dimitrie Cantemir spre Rusia, cît și asupra faptului cui i se atribuie inițiativa apropierei dintre Moldova și Rusia, țarului Petru I sau lui Dimitrie Cantemir.

Cronicarul moldovean Ioan Neculce afirmă, că Dimitrie Cantemir, fiind numit domnitor al Moldovei pe 14 noiembrie 1710, avea și o poruncă tainică a Porții, de a-l prinde pe domnitorul Țării Românești și a-l trimite la Istanbul, Constantin Brîncoveanu fiind învinuit de otomani de legături tainice cu Rusia. În schimb marele vizir i-ar fi promis noului domnitor al Moldovei „mare dar și cinste, și în locul lui tu vei rămîne acolo domn neschimbat”⁵. Această poruncă a Porții, nefiind reconfirmată din partea sultanului i-a permis lui Dimitrie Cantemir să bănuiască, că Constantin Brîncoveanu „s-au tocmit lucrul” la Poartă și a început să se gîndească serios asupra propriei situații. Ioan Neculce susține că bănuiala lui Dimitrie Cantemir față de Poartă, teama de propria mazilire, precum și „vădzînd că atunce trage toată creștinătatea bucuria și nădejdea creștinilor,

adec-a moscalilor, au început și el a să ajiunge cu creștinii și a-i înștiința de la Poartă⁶. În așa fel, în opinia cronicarului, orientarea lui Dimitrie Cantemir spre Rusia a fost determinată de condițiile istorice create la sfârșitul anului 1710.

Însuși Dimitrie Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman*, referindu-se la condițiile acceptării scaunului Moldovei, afirma, că printre ele era și condiția că în timpul domniei lui nu va plăti turcilor nici tribut și nici peșcheșuri. Însă turcii nu s-au ținut de cuvânt, anunțându-l pe noul domnitor printr-o scrisoare despre necesitatea respectării tuturor obligațiilor față de Poartă, cu ocazia întronării în scaunul țării. În asemenea situație, Dimitrie Cantemir s-a convins „cît de puțină fidelitate se poate aștepta de la infideli”, drept rezultat, a rupt legătura cu turcii și a trimis o persoană de încredere la Petru I. În continuare, după cum afirma chiar domnitorul, a avut loc „schimbarea asigurărilor de fidelitate reciprocă”⁷. Așadar, Dimitrie Cantemir afirmă destul de clar că inițiativa adresării lui Petru I îi aparține lui.

În opinia unor istorici Dimitrie Cantemir este considerat lipsit de recunoștință față de stăpînul său, pe care l-a trădat din vanitate, în speranță de avantaje mai mari din partea țarului rus. Făcînd trimitere la cronicile lui Ion Neculce și Nicolae Costin, ei au prezentat acest eveniment politic drept rezultat al constituirii întîmplătoare a unor împrejurări favorabile sau drept o realizare a improvizării politice, ambițiilor și intereselor dinastice ale lui Dimitrie Cantemir⁸.

Această interpretare a orientării lui Dimitrie Cantemir spre Rusia se întîlnește și în istoriografia rusă din sec. al XIX-lea⁹, însă ea nu oglindește starea de lucruri reală. Doctrina politică a lui Dimitrie Cantemir a fost expusă cu mult timp înainte de începutul războiului ruso-turc în *Istoria ieroglifică*, încă în 1705¹⁰. Această operă poate fi considerată drept „o prefață a încercării de eliberare a țării, întreprinse de Dimitrie Cantemir”¹¹. Reieșind din situația internă din Imperiul Otoman, și în acel context istoric creat spre sfârșitul anului 1710, Dimitrie Cantemir, în vederea înlăturării suzeranității otomane a considerat, că „nesuferitul jug otoman putea fi scuturat numai cu ajutorul oștilor rusești aliate”¹².

Există dovezi că alianța Moldovei cu Rusia a fost pregătită de către Dimitrie Cantemir cu mult timp înainte, că acesta a fost un plan bine chibzuit, care nu depindea de evenimente neprevăzute. După cum se știe, desfășurarea evenimentelor militare și politice din Europa de Sud-Est la sfârșitul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XVIII-lea, erau permanent în atenția lui Dimitrie Cantemir. El a reușit să adune un vast material, fapt ce i-a permis editarea unei valoroase lucrări privitor la dezvoltarea istorică a Imperiului Otoman. Datorită studiilor în acest domeniu, Dimitrie Cantemir a fost unul dintre primii care a înțeles că prăbușirea Imperiului Otoman este inevitabilă. În același context era privită de către Dimitrie Cantemir și lupta națională a tuturor popoarelor subjugate din această regiune a continentului. Poziția ocupată de domnitorul Moldovei față de Poartă, reorientarea sa politică, legăturile personale cu țarul rus, erau rezultatul unor convingeri trainice, precum că forța Imperiului Otoman este pe sfîrșite, convingeri reflectate în însuși denumirea lucrării lui fundamentale *Incrementa atque decrementa aulae othomanae*, care s-a păstrat sub formă de manuscris în limba latină.

Fără îndoială, convingerile personale ale lui Dimitrie Cantemir au jucat un rol important, dar în acele condiții istorice ele exprimau totodată și speranțele poporului moldovenesc.

Evident, domnitorii moldoveni la sfârșitul sec. al XVII-lea – începutul sec. al XVIII-lea se aflau într-o situație destul de complicată. Constantin Duca, spre exemplu, îl ruga pe Petru I încă în 1701 să fie primit „ca supus al său”¹³, rugăminte la care țarul rus i-a

răspuns, că „nu-l poate primi în supușenie, deoarece el este supusul sultanului”¹⁴. La 20 iunie 1704 Mihai Racoviță îl informa pe David Corbea, că este gata să-și trimită rezidentul către țar poruncindu-i „să-i transmită, că vor fi credincioși și orice poruncă a țarului va fi îndeplinită”¹⁵.

Necătînd la toate măsurile de precauție întreprinse de către domnitorii moldoveni, era imposibil de a menține în secret relațiile lor cu Rusia. Cronicile turce, după cum afirma E. Hurmuzaki, menționau cu regularitate acest fapt¹⁶. Una din cauzele principale ale tuturor detronărilor domnitorilor moldoveni consta în relațiile întretinute în taină cu Rusia, ceea ce prezenta o dovadă incontestabilă a năzuințelor lor de emancipare, fie și pe calea înlocuirii unui cîrmuitor cu altul, dar creștin, care a promis să-i izbăvească de dominația turcă și să le respecte independența.

Desfășurarea ulterioară a evenimentelor politice internaționale arată inevitabilitatea unui război ruso-turc, iar declarația din noiembrie 1709, ce asigura guvernul țarist de „sinceritatea simpatiilor proruse ale maselor largi de sîrbi, muntenegreni, valahi, moldoveni și fermitatea lor de a lupta împotriva dușmanilor comuni”¹⁷ capătă un caracter convingător.

Contactele secrete dintre Moldova și Rusia se intensifică în ajunul războiului ruso-turc din 1710-1714. Părtașii Rusiei din Moldova și Valahia așteptau momentul convenabil pentru acțiuni comune împotriva Imperiului Otoman¹⁸.

După ce a declarat război Rusiei, Poarta începe mobilizarea forțelor armate. În același timp, guvernul turc întreprinde măsuri necesare pentru întărirea pozițiilor sale în Moldova și Valahia. Una dintre aceste măsuri a fost schimbarea domnitorului Moldovei. Locul lui Nicolae Mavrocordat, nepriceput în treburile militare, l-a preluat domnitorul „devotat” turcilor Dimitrie Cantemir. Fiind bine familiarizat cu problemele Imperiului Otoman, cu nivelul de pregătire militară pentru războiul cu Rusia, el era inițiat în multiplele planuri ale curții sultanului¹⁹. Toate acestea i-au permis lui Dimitrie Cantemir să considere situația creată la sfârșitul anului 1710 drept una favorabilă pentru îndeplinirea, în alianță cu Rusia, a planurilor sale, care coincideau în principiu cu sarcinile politice și social-economice primordiale ale populației din Moldova. Această orientare a domnitorului Moldovei nici pe departe nu era întîmplătoare. Legăturile secrete între guvernul rus și Dimitrie Cantemir erau stabilite cu mult înainte de venirea lui la tron²⁰. Reieșind din cercetările lui P. Panaitescu, încă în 1703, Dimitrie Cantemir, împreună cu boierul valah Toma Cantacuzino, întocmea planuri de eliberare a Moldovei și a Valahiei de sub dominația otomană, bazîndu-se în primul rînd pe ajutorul și susținerea Rusiei²¹. Dar, întrucît în acel moment nu existau condiții favorabile politicii externe, ei nu și-au putut realiza planurile.

Studiind activitatea de stat a lui Dimitrie Cantemir, nu se poate omite influența moștenirii politice, ideile și concepțiile tatălui său – Constantin Cantemir. Dimitrie și fratele său Antioh cunoșteau poziția și viziunea părintelui lor asupra perspectivelor raporturilor politice și militare cu țările vecine, inclusiv cu Rusia, care au fost formulate încă la sfârșitul sec. al XVII-lea. În scrisoarea de răspuns către domnitorul Valahiei Șerban Cantacuzino, C. Cantemir îl înștiința despre refuzul său de a semna o declarație comună, de a accepta apărarea din partea monarhiei ruse, aducînd următoarele argumente. În primul rînd, alianța Moldovei și Valahiei cu Rusia, după părerea lui, era zădărnicită de puterea militaro-politică a Imperiului Otoman și de distanța mare dintre granițele ruse de cele ale Moldovei și Valahiei. În al doilea rînd, exista pericolul permanent de invazie din partea rivalului tradițional al Rusiei – Reci Pospolita. Și în al treilea rînd, exista amenințarea din partea tătarilor din Bugeac și din Crimeea²².

Cu toate acestea, de când fusese stabilite aceste principii ale politicii lui Constantin Cantemir, trecuse aproape 30 de ani, pe parcursul cărora au avut loc evenimente ce au schimbat considerabil situația nu numai în interiorul Imperiului Otoman, ci și în sistemul relațiilor internaționale de pe continentul european.

În urma luptei îndelungate și încordate cu statele din Liga Sfântă „a fost înfrântă puterea militaro-politică a Porții”²³. Concomitent Imperiul Otoman era zguduit de manifestațiile separatiste ale grupărilor feudale, ce slăbea puterea internă în țară. Odată cu întărirea jugului economic, politic, religios și național asupra popoarelor creștine supuse Porții, aceste fenomene au intensificat mișcarea de eliberare antiotomană în masele largi ale sirbilor, moldovenilor, valahilor etc.

În același timp, schimbări esențiale au avut loc și la granițele de est ale Moldovei. Fiind legată de tratate de alianță cu Rusia împotriva Suediei, Reci Pospolita încetează să fie un izvor permanent de rele pentru populația Moldovei. De rînd cu aceasta, o mare importanță pentru domnitorii și poporul moldovenesc a căpătat dislocarea, pe teritoriul Poloniei și de-a lungul granițelor moldo-polone, a armatei ruse, ce număra mii de oameni. Această situație a înviorat simțitor mișcarea antiotomană în ținut. Nu se poate trece cu vederea nici faptul că, pe parcursul primului deceniu al sec. al XVIII-lea, a crescut și s-a făcut mai pronunțată instabilitatea internă și lupta dinastiilor din Hanatul Crimeii.

Deseori ele constituiau cauza manifestațiilor separatiste ale tătarilor din Crimeea și Bugeac împotriva puterii centrale a Porții și motivul adresărilor domnitorilor Moldovei către guvernul rus cu cereri de protecție²⁴. În corespondența lui Dimitrie Cantemir cu Petru I era abordată și problema atacurilor tătare. În răspunsul la presupunerile lui Dimitrie Cantemir, referitor la o incursiune probabilă în Moldova a tătarilor din Bugeac, Petru I îl asigură că „... Moldova n-are de ce să se teamă de ei, întrucît ei (tătarii – L.P.) îi sînt credincioși”²⁵.

Astfel, principalele cauze ce complica înfăptuirea unei alianțe militaro-politice moldo-ruse în primul deceniu al sec. al XVIII-lea au încetat să mai existe. Ca rezultat, la 13 aprilie 1711, la Luțk a fost încheiat tratatul de alianță dintre Moldova și Rusia²⁶. Informațiile ce se oferă în preambulul tratatului reflectă o realitate, și anume aceea, că *tratatul s-a încheiat la inițiativa lui Dimitrie Cantemir, că punctele cuprinzînd condițiile înțelegerii sînt opera lui, iar conținutul lor a fost transmis lui Petru I spre examinare înainte de încheierea propriu-zisă a tratatului* (13 aprilie 1711).

În preambulul tratatului de la Luțk se accentua, că vina principală în dezlănțuirea războiului îi aparține sultanului, „deoarece sultanul turcesc, uitîndu-și făgăduielile și tratatele de pace pe treizeci de ani, întărite cu jurămînt, pe care le-a înnoit cu noi anul trecut, 1710, cu cartea și jurămîntul lui, le-a călcat, și fără nici o pricină din partea noastră potrivnică păstrării păcii, maltratînd și jefuind în chip barbar pe ambasadorul nostru, a poruncit să fie închis în temniță grea, iar prin năvălirea hanului Crimeii, unit cu hoardele tătarilor crîmleni, ale celor nogai și ale celor din Bugeac în țara noastră, a început chiar de fapt războiul împotriva noastră pe teritoriul țării noastre... Și cînd a văzut apropierea oștirilor noastre (de hotarele Moldovei – L.P.), preastrălucitul domn și principe al țării Moldovei, Dimitrie Cantemir, ca un creștin drept-credincios și luptător pentru Iisus Hristos la această chemare a mîntuitorului nostru, a socotit că este bine să preia alături de noi această strădanie pentru eliberarea neamului moldovenesc, aflător sub înalta sa cîrmuire, precum și a celorlalte popoare creștine gemînd sub jugul barbarilor, necruțîndu-și jertfa vieții sale și a stării așa cum ne-a declarat în scris, și înclinația sa, dorind așa-dar să fie sub protecția măriei-

noastre țariene împreună cu toată țara și neamul moldovenilor. De aceea noi, luînd seama la această rîvnă creștinească a sa, îl primim cu îndurare pe acest principe sub ocrotirea noastră și ne dăm încuviințarea la articolele de mai jos propuse de dînsul”²⁷.

Singura persoană, care cunoștea planurile politice ale lui Dimitrie Cantemir, în virtutea funcției deținute și care începuse tratativele cu Petru I cu mult înainte ca Imperiul Otoman să declare război Rusiei a fost marele logofăt Nicolaie Costin. El scria că domnitorul Moldovei l-a trimis la țar pe căpitanul Procopie²⁸. Nici Ion Neculce nu cunoștea nimic despre aceste negocieri preliminare, cu toate că el se considera unul dintre „cei mai de nădejde boeri”²⁹.

În luna martie, tratativele au fost prelungite la Iași prin intermediul solului lui Petru I Sava Vladislavovici Raguzinskii, aceasta a permis determinarea pozițiilor ambelor părți, acordînd totodată posibilitate lui Dimitrie Cantemir să redacteze proiectul tratatului; mai tîrziu, la începutul lunii aprilie acest proiect a fost transmis prin Ștefan Luca lui Petru I, spre examinare și posibil spre complectare³⁰. Conținutul lui reflecta strădaniile domnitorului Moldovei întreprinse în scopul redobîndirii independenței țării sale. El demonstra că Moldova are nevoie de „asigurarea statutului său, în pofida viitoarelor încălcări de drepturi”³¹. S. Vianu susține că tratatul recunoștea independența Moldovei în mod „absolut real”³². P. Panaitescu era de părerea că tratatul asigura „independența Moldovei sub suzeranitatea supremă a țarului”³³. La rîndul lor, istoricii ruși S. Gigarev și A. Z. Mișlaevskii considerau tratatul drept o „alianță și apărare a independenței țării”³⁴.

Luînd în considerație toate definițiile date tratatului de la Luțk, acesta ar putea fi considerat drept un hrisov acordat de către Petru I domnitorului Moldovei Dimitrie Cantemir.

Articolele tratatului de la Luțk corespundeau întru totul ideilor cuprinse în preambul: „Cînd grosul oștirii noastre va intra în Moldova, atunci strălucitul principe se va declara pe față ca supus al nostru și se va încorpora cu toată oștirea sa în oștirea noastră.” (art. II). Pentru aceasta Petru I îi promite lui Dimitrie Cantemir că „va rămîne el cu urmașii lui, în veci sub protecția noastră...” (art. II). Tronul Moldovei îi va aparține pentru totdeauna dinastiei Cantemireștilor „pentru această credință dovedită față de noi a prea strălucitului domn Dimitrie Cantemir îl vom păstra pe el și pe urmașii lui din neamul său în linie bărbătească în acea cîrmuire și domnie a Moldovei, fără schimbare cu titlu de domn, cu această singură excepție dacă vreunul dintre dînșii s-ar lepăda de sfînta biserică a răsăritului sau s-ar depărta față de maiestatea noastră țariană” (art. III). Este deosebit de interesantă afirmația din articolul IV, cum că „chiar dacă va fi un copil nenăscut încă, va trebui să se aștepte, sub cîrmuirea unor epitropi aleși din rîndurile neamului moldovenesc, cu învoirea maestății noastre țariene pînă se va naște moștenitorul (din neamul Cantemireștilor – L.P.). În ceea ce privește puterea domnească se constată că „potrivit cu vechiul obicei moldovenesc, toată puterea cîrmuirii va fi în mîna domnului Moldovei” (art. VI), iar „domnul să-și exercite (puterea domnească) asupra tuturor și, fiecăruia dintre boierii moldoveni, după obiceiul cel vechi, fără o schimbare a legilor lor” (art. VII). „Toată legea și judecata să fie ale domnului și fără hrisovul domnului nimic nu va fi întărit sau anulat de către maiestatea noastră țariană” (art. X). Celelalte șase articole conțin detalii privitor la organizarea unui stat centralizat în Moldova, care urma să fie constituit după eliberare de sub jugul turcesc³⁵.

Așadar conform celor 17 articole ale tratatului Moldova își păstra autonomia, legile și obiceiurile vechi. Se tratau deosebit privilegiile promise lui Dimitrie Cantemir. La rîndul său, domnitorul și-a luat angajamentul să pregătească, la începutul campaniei

militare, rezerve de provizii și furaj pentru armata rusă: „Iar după intrarea oștirilor noastre, se va angaja a sili pe toți boierii mari și pe nobili, și oștire și tot neamul moldovenesc să ne jure credință și se va uni cu oștirile noastre”³⁶ cu o armată moldovenească în număr de 10 mii de oameni³⁷.

Drept urmare am putea menționa că tratatul încheiat de către Dimitrie Cantemir și Petru I avea o însemnătate dublă: prin conținutul articolelor sale el prezenta un pas diplomatic, întreprins în scopul asigurării independenței țării și totodată crea o posibilitate reală de reformare a Moldovei într-un stat monarhic centralizat, într-o monarhie absolută, nu fără sprijinul lui Petru I.

Asupra conducerii țării, pe acele timpuri, o influență vădită o avea marea boierime, care conducea „peste capul” domnitorului. Această putere în Moldova se sprijinea pe un grup de familii ale marii boierimi, care în condițiile mizerabile, în care se aflau celelalte pături sociale, în urma exploatarei atât din partea feudalilor locali, cât și din partea Imperiului Otoman, erau unicii deținători de averi. Numai ei erau în stare să împrumute domnitorului sume mari de bani, pentru a satisface cerințele neprevăzute ale turcilor, care erau întoarse mai târziu din caznaua statului. Marii boieri aveau dreptul să participe la alegerile domnitorului dintre membrii marilor familii. Ei se ocupau de încasarea impozitelor din județe, dețineau principalele funcții din domeniul justiției și finanțelor și, practic, țineau în mâinile lor conducerea armatei. Mai mult decât atât, boierii puteau influența asupra desemnării domnitorilor, mituind demnitarii turci, cunoscând perfect aviditatea lor.

Dimitrie Cantemir era un aprig dușman al unui astfel de stat de tip aristocratic; el își dădea foarte bine seama că o astfel de guvernare era bazată pe jefuirea poporului din partea unui număr limitat de boieri, fapt ce contribuia la instabilitatea politică, creșterea sărăciei în rândurile poporului și menținerea în continuare a dependenței țării față de turci.

Dimitrie Cantemir era feciorul domnitorului Moldovei, fiind în așa fel reprezentantul clasei dominante, însă el nu făcea parte dintre marii proprietari funciari, care, de fapt, conduceau țara. Tatăl său, Constantin Cantemir, a devenit domnitor al Moldovei în urma susținerii din partea marii boierimi, datorită faptului că nu dispunea de avere și, prin urmare, prezenta pentru ei doar o unealtă convenabilă pentru a conduce țara. Celui de-al doilea fecior al său Dimitrie Cantemir, el nu i-a lăsat nici moșii, nici parte în vistieria statului, iar ceea ce prezintă un interes deosebit este faptul că Dimitrie Cantemir a fost numit domnitor al Moldovei, neachitând taxa, precum au făcut-o domnitorii precedenți. Domnitor fără moșii, Dimitrie Cantemir, fără îndoială, putea deveni un rival al dominației aristocratice.

Ideea principală a tuturor lucrărilor scrise de Dimitrie Cantemir era demascarea boierilor lacomi, care duceau țara la ruinare și declin. Marea boierime era comparată de el cu niște păsări de pradă, însetate de sîngele supușilor. În lucrarea sa fundamentală „Descrierea Moldovei”, poziția lui Dimitrie Cantemir era exprimată prin fraza următoare: „Cred că dintre toți truditorii pe pământ, care există pe lume, țăranii moldoveni sînt cei mai nenorociți”³⁸.

Ca reprezentant al clasei dominante, Dimitrie Cantemir nu presupunea schimbarea orînduirii feudale cu alta, dar încerca în cadrul acestei orînduirii, să întemeieze un stat, condus de către domnitorul țării „drept pentru toți”, care ar deține în mâinile sale întreaga putere de stat. El credea, sau dorea să creadă, că o astfel de formă de guvernare ar însemna reîntoarcerea la tradițiile istorice ale trecutului, la forma statală, care exista pe vremuri în Moldova. O astfel de formă de guvernare, pe care în „Descrierea Moldovei”

Dimitrie Cantemir o numește „puterea absolută a monarhului”³⁹, a apărut după părerea lui, odată cu întemeierea țării și a existat pînă la moartea lui Ștefan cel Mare. „Pe acele timpuri, - scria Dimitrie Cantemir, - toate pămînturile Moldovei erau considerate proprietate a domnitorului; boierii, care la fel ca și alți locuitori ai țării, se bucurau de „bunăvoința” domnitorului, erau supușii lui, iar domnitorul dispunea de viețile lor și de averile lor după bunul său plac”⁴⁰.

Evident, un astfel de stat nu a existat nici odată în Moldova, cu atât mai mult, în timpul fărîmîțării feudale. Dimitrie Cantemir, probabil, căuta argumente pentru doctrina politică a monarhiei, pe care și-a pus în gînd s-o întemeieze în viitorul apropiat. Drept exemplu, putea servi monarhia absolută din Rusia și monarhiile din Europa Occidentală, în special, cea franceză. În Moldova, însă, lipsea baza socială pentru instaurarea unei monarhii absolute. Influența considerabilă a marii boierimi în afacerile de stat era drept rezultat al preponderenței sale în economia țării. Prin urmare, domnitorul n-ar fi găsit susținere suficientă printre alte categorii sociale, pentru a se opune marilor feudali. Dimitrie Cantemir înțelegea destul de bine această situație, de aceea, el a încercat să obțină susținere în afara Moldovei. Rusia, fiind un stat monarhic centralizat, ar fi putut acorda suport în întemeierea unui astfel de stat în Moldova, mai mult decât atât, ar fi fost cointereseată în ocrotirea puterii domnitorului în această țară.

Prin urmare, tratatul încheiat de către Dimitrie Cantemir și Petru I în 1711 la Luțk, reflecta doctrina monarhică a domnitorului Moldovei și garanta din partea Rusiei puterea absolută în stat. Tratatul practic întruhipa ideile lui Dimitrie Cantemir, expuse, în particular, în „Descrierea Moldovei”. Moldova suverană intenționa să devină un altfel de stat, în comparație cu ceea ce prezenta ea sub dominația turcească. Dominația jefuitoare a marii boierimi urma să elibereze locul unei monarhii absolute ereditare, care prezenta prin sine un progres indiscutabil în comparație cu un stat aristocratic.

Astfel, în textul tratatului erau consfințite atât eliberarea țării de jugul otoman, cât și debarasarea de regimul aristocratic.

Pe de altă parte, tratatul de la Luțk prezenta o adevărată lovitură de stat⁴¹, deoarece instaura conducerea absolută transmisă prin ereditate a dinastiei lui Cantemir. Articolele tratatului (3-5), ce presupuneau instaurarea în Moldova a puterii domnești transmise prin ereditate neamului Cantemireștilor, a contribuit la formarea printre rîndurile marii boierimi, în frunte cu Iordachi Ruset a unei opoziții, care a prevăzut în instaurarea puterii centralizate a domnitorului un pericol evident privilegiilor marii boierimi⁴².

În timpul aflării sale la Iași, G.I. Golovkin, care a sosit odată cu Petru I, a întreprins o încercare de a discuta cu marea boierime necesitatea aplicării tratatului moldo-rus, explicînd boierilor că monarhia ereditară va scuti țara de multe cheltuieli și va contribui la instaurarea stabilității. Marea boierime, însă, nu a fost de acord. Mai mult decât atât, boierii au început să se certe chiar în prezența lui G.I. Golovkin, strigînd, că „nu este bine ca domnitorii să aparțină unui singur neam...”⁴³ Indiferent de aceasta, G.I. Golovkin și-a urmat discursul, confirmînd că Rusia va rămîne fidelă înțelegerilor fixate în tratat, „altfel nu se poate”⁴⁴. În fine, Dimitrie Cantemir a pus capăt discuțiilor din opoziție printr-un act domnesc, arestîndu-l pe conducătorul ei, marele vornic Iordache Ruset, care a fost eliberat doar după plecarea lui Dimitrie Cantemir în Rusia.

V.V. Dolgorukii într-un raport prezentat lui Petru I scria că între Dimitrie Cantemir și marea boierime „este o mare neînțelegere, datorită faptului că maiestatea Dumneavoastră țariană l-a numit pe Dimitrie Cantemir moștenitor, ceea ce la ei nu s-a mai întîmplat”⁴⁵. Anume reticența față de această prevedere l-a impus pe domnitorul moldovean să pre-

zinte în fața boierilor în iunie 1711 o variantă redusă (ci nu alta – L.P.) a tratatului, pentru a exclude posibila rupere definitivă a relațiilor cu marea boierime.

Problema schimbării formei de guvernare a Moldovei, care conform doctrinei politice a lui Dimitrie Cantemir, putea fi realizată în baza tratatului de la Luțk, a generat apariția unei lupte interne între marea boierime și Dimitrie Cantemir, pe timpul scurtei lui domnii.

Fără îndoială, tratatul încheiat între Dimitrie Cantemir și Petru I, era un tratat de tip pur feudal. Spre exemplu, era recunoscută suzeranitatea internă a țării, pe care o putem interpreta doar în sens feudal, deoarece domnia lui Dimitrie Cantemir era condiționată de fidelitate țarului și bisericii creștine. Totodată în articolul XII al tratatului se prevedea, în scopul păzirii „cetăților Principatului Moldovei și orașelor, și oricăror altor locuri întărite, dislocarea garnizoanelor maiestății noastre țariene în Moldova”⁴⁶. Conținutul acestui articol a facilitat mai târziu apariția diferitelor afirmații, precum că tratatul nu numai că nu garanta independența țării, dar din contra, o submina. Însă astfel de afirmații sunt subiective, deoarece în același articol era menționat „cu învoirea domnului, după nevoie”⁴⁷. În plus, în epoca dată nu se putea vorbi despre o independență deplină, de aceea tratatul presupunea o independență limitată. Pe de altă parte, tratatul a fost conceput și în vederea perspectivei emancipării și altor popoare, iar Moldova, fără o susținere militară din exterior, n-ar fi fost în stare, de sine stătător, să se apere de Poartă. Dar, fără îndoială, indiferent de prevederile lui Dimitrie Cantemir, tratatul lăsa loc și pentru o posibilă anexiune.

Articolele III-X ale tratatului determinau în detalii drepturile puterii absolute ale domnitorului Moldovei. Celelalte articole, ce țineau de puterea domnească, stabileau condițiile. Articolul VII presupunea că domnitorul „să-și exercite (puterea domnească) asupra tuturor și, fiecăruia dintre boierii moldoveni, după obiceiul cel vechi,” dar „fără o schimbare a legilor lor”⁴⁸, ceea ce însemna, de fapt, păstrarea privilegiilor boierimii, posedarea de către ei de moșii și de supuși.

În articolul VIII se vorbea despre veniturile de stat, care urmau să se găsească totalmente în mîinile domnitorului, fără a fi supuse controlului din partea mării boierimi, după cum se obișnuia în Moldova. „Domnul, după datoria străveche, va putea să-și exercite stăpînirea asupra tuturor orașelor moldovenești”⁴⁹. În articolul IX se indica că „boierii mari” la fel ca „și toți supușii Principatului Moldovei să fie datori a se supune poruncii domnului (așa precum a fost întotdeauna odinioară obiceiul), fără a putea invoca nici o scuză”⁵⁰. În spiritul epocii feudale, ordinele, care în primul rînd se refereau la marea boierime, iar mai apoi și la ceilalți supuși, țineau de îndatoririle militare. Acest articol stabilea puterea domnitorului asupra armatei. Și, în sfîrșit articolul X, condiționa puterea juridică a domnitorului: „Toată legea și judecata să fie ale domnului și fără hrisovul domnului nimic nu va fi întărit sau anulat de către maiestatea noastră țariană”⁵¹. Totodată se avea în vedere dreptul de a emite legi, nu numai în domeniul justiției, dar în tot ce ținea de organizarea de stat și de relațiile sociale în stat: domnitorul promulga legea, iar țarul nu avea dreptul să o anuleze.

Este semnificativ faptul că în articolele tratatului ce țin de organizarea și aplicarea puterii domnitorului (VI-IX) se face trimitere la „obiceiul moldovenesc precedent”⁵². Deci nu se presupune o nouă organizare a Moldovei, ci o reîntoarcere la presupusul stat al monarhiei absolute, care, conform cercetărilor istorice ale lui Dimitrie Cantemir, a existat în trecut. Cu adevărat, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare și a urmașilor lui, a fost consolidată puterea centralizată de stat a domnitorului, susținută, în special, de funcționarii de stat, dar autortitatea acestei puteri, niciodată nu a atins dimensiunile presupuse de

Dimitrie Cantemir. Cu toate acestea, faptul că articolele ce se refereau la organizarea structurii interne a Moldovei, au fost incluse în tratatul de alianță moldo-rus demonstrează că întemeierea unui stat centralizat al monarhiei absolute în Moldova urma să fie înfăptuită cu ajutorul, susținerea și garanția țarului rus Petru I.

Tratatul moldo-rus încheiat la Luțk în 1711 concretiza juridic interesele interne și externe comune ale Rusiei și Moldovei la începutul sec. al XVIII-lea. Acesta a fost primul tratat încheiat între două state, care reflecta spiritul de eliberare de sub jugul turcesc și consfințea doctrina politică de organizare a unui stat centralizat al monarhiei absolute în Moldova, doctrină înaintată de Dimitrie Cantemir și susținută de către Petru I. Tratatul a fost conceput, discutat și semnat de către doi domnitori de pe „poziții egale”, deoarece actul de supunere al lui Dimitrie Cantemir nu prezenta decît o expresie corespunzătoare epocii feudale. În fond, totul se reducea la o susținere reciprocă, pe care urmau să o exercite ambele țări: Rusia se obliga să-i ajute Moldovei să se elibereze de jugul turcesc și să se consolideze ca stat, iar Moldova, la rîndul său, se obliga să lupte alături de armatele ruse împotriva Imperiului Otoman⁵³. Tratatul nu impunea mai mult nici o povară morală sau materială asupra domnitorului și poporului moldovenesc, nu presupunea nici un fel de amestec în treburile interne ale țării; conținutul articolelor III și IX ale tratatului, în cazul în care domnitorul va părăsi țara sau va trăda cauza comună, erau, de fapt, o formulare a unor sancțiuni asemănătoare celor care pot fi întîlnite și în tratatele contemporane.

Correspondența între Dimitrie Cantemir și Petru I cu privire la aplicarea tratatului de la Luțk a continuat și după 13 aprilie 1711. Conform articolului I „...preaștrăluțitul principe al Moldovei ... va fi dator după primirea acestei diplome a noastre, să ne depuie nouă, marelui stăpînitor, jurămîntul, mai întîi în taină, și pentru mai bună încredințare, redactat în scris și iscălit cu mîna sa, cu sigiliul domnesc, împreună cu aceste articole semnate de mîna sa, trimițîndu-le maiestății noastre țariene cu un om credincios și de nădejde, cît mai curînd, cel mai tîrziu pînă la ultimele zile ale lunii mai. Acest lucru va fi păstrat de noi în mare taină pînă la intrarea oștirilor noastre în țara Moldovei. Iar pînă atunci va trebui să ne arăte nouă, marelui stăpînitor, și maiestății noastre țariene, orice fel de slujbă credincioasă ce va fi cu putință prin corespondență și prin alte chipuri, pe cît se va putea (face) în taină”⁵⁴.

În cele din urmă tratatul de la Luțk a fost parțial realizat – acesta a fost primul tratat, care a contribuit la crearea unei alianțe militare moldo-ruse pe cîmpul de luptă⁵⁵. Deși articolele ce se refereau la emanciparea Moldovei de sub jugul turcesc și consolidarea sa ca stat centralizat, nu au fost realizate din cauza insuccesului campaniei de la Prut a lui Petru I, atît armata rusă, cît și cea moldovenească au luptat împreună pentru transpunerea lor în viață. Mai mult decît atît, tratatul a rămas în vigoare și după încheierea păcii dintre Rusia și Imperiul Otoman. Iar articolele XIV și XV, care prevedeau protecția domnitorului, au fost pe deplin realizate⁵⁶.

Textul original⁵⁷ al tratatului moldo-rus („Diploma lui Petru I” – L. P.) cu semnăturile autografe ale lui Petru I și a contelui Golovkin, se păstrează la Sanct-Petersburg în Biblioteca Națională din Rusia (fosta Bibliotecă publică „M. E. Salticov-Șcedrin” – L. P.) în secția de manuscrise. Este semnificativ și faptul că după textul original al „Diplomei lui Petru I” în limba rusă, păstrat la Sanct-Petersburg, există și o traducere a lui în limba latină⁵⁸.

În concluzie am putea menționa că în comparație cu toate formele precedente de manifestare a relațiilor politice și diplomatice între Moldova și Rusia, alianța din 1711 se

află, fără îndoială, la cel mai înalt nivel politic și diplomatic. Doctrina politică a lui Dimitrie Cantemir, în baza căreia a fost încheiat tratatul de la Luțk după forma și conținutul său conține o mulțime de elemente politice absolut noi, ce țin de politica externă a Moldovei de la începutul sec. al XVIII-lea. Tratatul de alianță moldo-rus are o însemnată dudlă: prin conținutul articolelor sale el prezenta un pas diplomatic, întreprins în scopul asigurării independenței țării și totodată crea o posibilitate reală de reformare a Moldovei într-un stat monarhic centralizat, însă nu fără sprijinul lui Petru I.

Note

- ¹ P. P. Panaitescu, Tratatul de alianță dintre Moldova și Rusia din 1711. 250 ani de la încheierea lui, în: Studii, 1961, T. XIV, № 4, p. 897-918; I. Focșeneanu, Tratatul de la Luțk și campania țarului Petru I în Moldova (1711), în: Studii privind relațiile româno-ruse, București, 1963, p. 19-56.
- ² Н. П. Кириченко, Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответствие его летописи И. Некулче, в: Вековая дружба, Кишинев, 1963, p. 19-56.
- ³ Письма и бумаги императора Петра Великого (далее – ППВ), Москва, 1962, Т. XI, Вып. I, № 4385, p. 173-177.
- ⁴ Н. Мохов, Молдавия эпохи феодализма, Кишинев, 1964, p. 353; В. Е. Возгрин, Исторические судьбы крымских татар, Москва, 1992; Я. Е. Водарский, Загадки Прутского похода Петра I, Москва, 2004, p. 50; P. Cernovodeanu, În vîltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brîncoveanu. 1688-1714, București, 1997, p. 31; M. Stroia, Prima confruntare ruso-turcă pentru supremație la Dunărea de Jos la începutul sec. al XVIII-lea: campania de la Prut, în Revista de istorie, 1-2, 2004, p. 45; L. Pogolșa, Moldova și Rusia: retrospectiva relațiilor politice la sf. sec. al XVII-lea – înc. sec. al XVIII-lea, Chișinău, 2001, p. 41-79; V. Țvircun, Campania de la Prut din anul 1711, în: Revista de istorie a Moldovei, 3-4, 2006, p. 7; I. Eremia, Considerații privind tratatul moldo-rus din 1711, în: Frontierele spațiului românesc în contextul european, Oradea/Chișinău, 2008, p. 103.
- ⁵ Ioan Neculce, O samă de cuvinte. Letopisețul Țării Moldovei, Chișinău, 1974, p. 229.
- ⁶ Ibidem, p. 234-235.
- ⁷ Dimitrie Cantemir, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, I, București, 1999, p. 788-789.
- ⁸ N. Iorga, Istoria Românilor, București, 1938, Vol. VI, p. 472; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman, în: Studii, București, 1973, T. XXVI, № 5, p. 977; B. E. Возгрин, Исторические судьбы крымских татар, Москва, 1992.
- ⁹ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, Москва, 1874, Т. 16, p. 74.
- ¹⁰ Dimitrie Cantemir, Istoria ieroglifică, V. II, București, 1963.
- ¹¹ P. P. Panaitescu, op. cit., p. 74, 76, 86, 109.
- ¹² Neculce, op. cit., p. 8.
- ¹³ Российский Государственный Архив Древних Актов (далее – РГАДА), Ф. 68, 1701 г., д. 4, лл. 1-1 об., 2 об.
- ¹⁴ Ibidem.
- ¹⁵ Ibidem, 1704 г., д. 1, лл. 58-61.
- ¹⁶ E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor, vol. 2, p. 132.
- ¹⁷ РГАДА, Ф. 68, 1709 г., д. 1, лл. 57-58 об.; З. Г. Беер, История о жизни и делах молдавского господаря Константина Кантемира, Москва, 1783, p. 127-128.
- ¹⁸ Neculce, op. cit., p. 235.
- ¹⁹ Ibidem, p. 228.
- ²⁰ П. Пекарский, Наука и литература в России при Петре Великом, СПб., 1862, Ч. I, p. 574.
- ²¹ P. P. Panaitescu, op. cit., p. 73-74.
- ²² З. Г. Беер, op. cit., p. 167-169.
- ²³ В. Е. Шутой, Позиция Турции в годы Северной войны 1700-1709 гг. в: Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы, Москва, 1959, p. 113-115.
- ²⁴ РГАДА, Ф. 68, 1710 г., оп. 3; 1703 г., д. 1313, л. I; оп. I, 1712 г., д. I, лл. 4-7; Д. Н. Бантыш-Каменский, История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства, в 3 частях. СПб., Киев-Харьков, 1903, p. 356.

- ²⁵ Журнал министерства народного просвещения (далее – ЖМНП), СПб., 1847, № I, p. 54.
- ²⁶ Полное собрание законов Российской империи, Т. IV, Санкт-Петербург, 1830, № 2347, p. 659-662; А. А. Пазухин, Сборник грамот и договоров о присоединении царств и областей к государству российскому в XVII-XIX вв., Т. I, Петроград, 1922, p. 212-214; Письма и бумаги императора Петра Великого (далее – ППВ), Москва, 1962, Т. XI, Вып. I, № 4385, p. 173-177; А. Кочубинский, Мы и они. 1711-1878. Очерки истории и политики славян, Одесса, 1878, p. 135.
- ²⁷ ППВ, Т. XI, Вып. I, № 4385, p. 173.
- ²⁸ Журнал или поддѣная записка блаженной и вечнодостойной памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштадского мира (далее – Журнал Петра Великого), СПб., 1770, Часть I, p. 309.
- ²⁹ Neculce, op. cit., p. 260.
- ³⁰ Ibidem, p. 260.
- ³¹ D. Xenopol, Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor române, Iași, 1880, p. 25.
- ³² S. Vianu, Din lupta poporului român pentru scuturarea jugului otoman, în: Studii. Revista de istorie, București, 1953, p. 62.
- ³³ P. P. Panaitescu, op. cit., p. 914.
- ³⁴ С. Жигарев, Русская политика в восточном вопросе (история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). Историко-юридические очерки, Москва, 1896, Т. I, p. 57; А. З. Мышлаевский, Две катастрофы. Суворов в Швейцарии Петр на Пруте, СПб., 1901, p. 52.
- ³⁵ ППВ, op. cit., p. 175-176.
- ³⁶ Ibidem, p. 174.
- ³⁷ Российский Государственный Военно-Исторический Архив (далее – РГВИА), Ф. ВУА, ед. хр., 1526, л. 2.
- ³⁸ D. Cantemir, Descriptio Moldavia, București, 1872, p. 122.
- ³⁹ D. Cantemir, Descriptio Moldavia, București, 1872, p. 122.
- ⁴⁰ Ibidem, p. 38.
- ⁴¹ P. P. Panaitescu, op. cit., p. 914.
- ⁴² Neculce, op. cit., p. 277-278.
- ⁴³ Neculce, op. cit., p. 277-278.
- ⁴⁴ Ibidem.
- ⁴⁵ А. З. Мышлаевский, Война с Турцией 1711 года, СПб., 1898, p. 145.
- ⁴⁶ ППВ, op. cit., p. 175-176.
- ⁴⁷ Ibidem.
- ⁴⁸ ППВ, op. cit., p. 175-176.
- ⁴⁹ Ibidem.
- ⁵⁰ Ibidem.
- ⁵¹ Ibidem.
- ⁵² Российский Государственный Исторический Архив, (далее – РГИА), Ф. 1409, оп. 1, д. 314, лл. 98-99.
- ⁵³ РГИА, op. cit., p. 98-99.
- ⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи, Т. IV, p. 659.
- ⁵⁵ РГИА, op. cit., p. 101.
- ⁵⁶ ППВ, Т. XI, Вып. 2, Т. XI, Москва, 1964, № 4651, p. 62-63.
- ⁵⁷ ППВ, Вып. I, № 4385, p. 175-177.
- ⁵⁸ „Diploma lui Petru I”, cuprinzînd condițiile tratatului încheiat, a fost dată în formă de caiet cu 12 file. El conține pe o filă separată următoarea notă: „Originalul diplomei dată de stăpînul împărat Petru cel Mare (în timpul cînd el se afla în orașul Luțk) la 13 aprilie anul 1711 principeului Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, spre a fi primit împreună cu întreg Principatul Moldovei sub protecția Rusiei. În el se află și traducerea latină a acestei diplome”. Într-o altă însemnare făcută de aceeași mină se scrie: „Acest manuscris a fost dăruit Bibliotecii publice imperiale de domnul consilier tainic activ Gavriil Romanovici Derjavin la 11 decembrie anul 1813”. Informațiile oferite de aceste însemnări sînt foarte prețioase. Ele indică data de cînd acest act atât de important a intrat în Biblioteca publică din Sanct-Petersburg și de atunci se păstrează acolo. Cel care a dăruit acest document bibliotecii a fost marele poet rus G. R. Derjavin.

SUMMARY

This article is devoted to an extremely important theme of political relations between Moldova and Russia at the beginning of the XVII-th century. An important role in the developing of this relations played Dimitrie Cantemir (prince of Moldova november 1710- july 1711). At april, 13 1711, on Dimitrie Cantemir's initiative was signed a moldo-russian treaty of alliance at Lutzk, that reflected the political doctrine of moldavian prince and had a double significance. Through matter contained in his articles Dimitrie Cantemir presents a diplomatical step, undertaken with the goal to insure independence of his country and with the help of Peter I making Moldova a monarchical centralized country.

CANTEMIREȘTII ÎN ISTORIA MILITARĂ A MOLDOVEI

Anatol LEȘCU

Nu este întâmplător faptul că anul 2008 este proclamat de către Guvernul Republicii Moldova anul lui Dimitrie Cantemir – ilustru reprezentant al dinastiei Cantemireștilor. Analizând activitatea multilaterală a lui D. Cantemir și a întregii dinastii, prima, ce uimește pe toți cercetătorii, este că ei toți au fost luptători – luptători pentru progres, cultură, conștiință națională. Cantemireștii au contribuit esențial la dezvoltarea artei militare naționale și din Rusia, fapt încă puțin cercetat de către istoriografia națională. Însăși apariția acestui neam pe scena istorică a fost strâns legată de armată.

Viitorul domnitor Constantin Cantemir provenea dintr-o familie de mazili din ținutul Fălciu. Ajungând la vârsta maturității, Constantin Cantemir, ca și sute de conaționali ai săi, în căutarea unui viitor mai bun și prosper, a părăsit Patria și s-a înrolat în serviciul militar din Polonia în horongve volohe – unități de cavalerie alcătuite din moldoveni din componența armatei polone. Începând ca cavalerist de rând, în scurt timp datorită calităților sale militare și curajului excepțional arătat în lupte, Constantin Cantemir a progresat în cariera militară, devenind rotmistru. Participant activ la diferite campanii militare și lupte, îmbogățit cu experiența militară europeană, Constantin Cantemir și-a consacrat toată viața sa serviciului Patriei.

În iunie 1685, Constantin Cantemir este ales domnitor al Moldovei¹. Aflându-se în aceasta funcție supremă din stat el s-a evidențiat ca o remarcabilă personalitate politică și militară, contribuind la dezvoltarea artei militare naționale. Martor ocular al înfrângerii turcilor sub zidurile Vienei, C. Cantemir conștientiza faptul că puterea militară a Imperiului Otoman este în declin, ceea ce crea condiții favorabile în vederea scuturării jugului otoman și renașterii Moldovei. Însă, contrar opiniei lui Șerban Cantacuzino, domnitorul Munteniei, care, supraapreciind rolul acestei înfrângeri considera că din punct de vedere militar Turcia nu mai prezintă un pericol real și nu este în stare să mențină posesiunile sale europene, inclusiv Principatele Dunărene. Constantin Cantemir ca militar de carieră își dădea bine seamă că potențialul militar otoman încă nu este epuizat și Turcia este încă în stare să lupte cu Habsburgii, Polonia, Rusia și cu atât mai mult cu Moldova. El considera pozitivă intrarea imediată a Moldovei în cadrul coaliției antiotomane formată din Austria, Polonia, Rusia și popoarele creștine din Balcani, fapt, asupra căruia insista Șerban Cantacuzino.

Cunoscător bun al forțelor armate europene ale timpului, domnitorul moldovean vedea sarcina sa principală în păstrarea statalității naționale, Moldova fiind atunci sfâșiata de către războiul civil. După domnia nefericită a lui Dumitrașco Cantacuzino, țara stătea în pragul unei catastrofe naționale. Moldova era bântuită de foamete, fiind înregistrate și cazuri de canibalism². Puterea domnitorului se limita la hotarele Iașului și suburbiilor sale. Nordul țării era stăpânit de către detașamentele poloneze, măcar că doar denumirea

lor era poloneză, fiindcă ei erau finanțați de către coroana polonă. În realitate aceste detașamente erau alcătuite din locuitorii Moldovei având în frunte comandanți, reprezentanți ai unor neamuri boierești, susținători ai pretendentului la scaunul domnesc, Ștefan Petriceicu. Sudul Moldovei era devastat de către tătari. Și peste tot se înmulțeau bande de hoți și jefuitori, care practic au paralizat comerțul, punând stăpânire pe căile de comunicare. Participarea Moldovei în astfel de condiții la un război antiotoman Constantin Cantemir o considera o crimă.

În lupta sa pentru instalarea ordinii C. Cantemir s-a manifestat ca un conducător militar iscusit și tactician abil. Luptând cu banditismul, el a început pe larg să atragă în trupele sale foștii hoți, care fiind iertați, se manifestau exemplar în lupta împotriva foștilor săi colegi de breaslă. Cu ajutorul acestor detașamente în scurt timp domnitorul a curățat țara de hoți, pe care îi executa fără nici o milă și cruțare³.

Mult mai grea era sarcina de a pune capăt războiului civil și implicării Poloniei în afacerile interne ale țării. Deși avea o vârstă înaintată (aproximativ 70 de ani), Constantin Cantemir a condus personal acțiunile militare, dat fiind faptul că hatmanul Velicico Costin nu făcea față obligațiilor sale funcționale de conducător de oști. Expert în tactica de luptă practică de către polonezi, în anul 1685 C. Cantemir, având ca aliat pe serscherul Suleiman-pașa, a obținut o victorie importantă asupra unui detașament polon în împrejurările satului Boian din Bucovina. În anul următor, în 1686, dorind să se răzbune pentru înfrângerea suportată, regele polon Ian Sobessky personal a condus expediția de represalii împotriva Moldovei, având ca scop întoarcerea pe scaunul țării a lui Ștefan Petriceicu. Campania militară a regelui polon încă o dată a confirmat veridicitatea concluziei lui C. Cantemir că Turcia este încă în stare se reziste în fața unui război de coaliție îndreptat împotriva sa și chiar să obțină și unele victorii. Neintrând în contact direct cu inamicul, domnitorul moldovean s-a retras cu armata sa la Fălciu, pe când regele Ian Sobessky a fost înfrânt de către turci și tătari la Prutul inferior, fiind impus să se retragă spre nordul Moldovei. Treptat retragerea s-a transformat în fugă, la hărțuirea armatei polone participând și moldovenii lui C. Cantemir. Despre slăbiciunea militară a Moldovei ne vorbește și faptul că în anul 1691 Ian Sobessky a pus ușor stăpânire pe ținuturile din nordul Moldovei, dislocând garnizoanele sale în principalele cetăți ale țării – Neamț, Suceava, Câmpul-Lung, Soroca. Tentativa lui C. Cantemir din 1692 de a elibera cetățile s-a soldat cu eșec.

Aceeași linie de conduită în relațiile internaționale a promovat și Antioh Cantemir (1695-1700; 1705-1707) care, stabilizând situația internă a obținut integrarea teritorială a țării. Bazându-se pe succesele militare ale tatălui său, A. Cantemir a pus capăt războiului civil, întorcând în urma tratatelor diplomatice cu Polonia cetățile Hotin, Suceava, Cernăuți⁴.

Un interes viu manifesta față de studierea artei militare și Dimitrie Cantemir. Fiind reprezentantul lui Antioh Cantemir pe lângă Poartă, Dimitrie Cantemir a participat la campania sultanului Ahmed II împotriva cetății Varadin. Totodată campania a fost pentru el și o școală în studierea artei militare otomane. Înfrângerea usturătoare suportată de către sultan și întreaga armată otomană l-a convins pe D. Cantemir, că turcii nu prezintă de către sultan și întreaga armată otomană l-a convins pe D. Cantemir, că turcii nu prezintă mai mult o forță militară reală în lume cu toate indiciile sale cantitative impunătoare. Din punct de vedere calitativ armata turcă rămânea tot mai mult în urma armatelor europene, ceea ce l-a determinat pe D. Cantemir să înceapă lupta deschisă împotriva jugului otoman cu ajutorul militar al Rusiei.

Realizarea acestui plan l-a constituit campania lui Petru I în Moldova, momentul culminant fiind bătălia de la Stălinești. Neintrând în detaliile bătăliei, este necesar de

remarcat faptul că pe 9 iulie 1711 a fost momentul cel mai critic al bătăliei și al întregii campanii. Încercuind lagărul aliat, turcii au început bombardamentul, care practic nu cauza nicio pagubă celor asediați, fiindcă obuzele explodau sau în aer, sau departe de locul ochit. După letopisețului lui Ion Neculce, martor ocular al celor întâmplate, moldovenii se simțeau în lagărul din Stălinești în timpul bombardamentului ca la ei acasă și într-o siguranță deplină⁵.

Respingând atacul inamicului, Petru I se pregătea pentru un asediu lung și anevoios. În acest moment critic, Dimitrie Cantemir, cunoscător al artei militare otomane, a propus țarului de a trece la ofensivă, lovind cu infanteria rusă în ienicerii lăsați la paza bateriilor turce. Expoși panicii, ienicerii au rezistat loviturii date și în fuga lor au atras după sine și partea cea mai bună a armatei – cavaleria. Dacă ar fi acceptat Petru I planul lui D. Cantemir, soarta campaniei putea să fie alta. Însă el a respins acest plan, bazându-se pe tactica defensivă și superioritatea artileriei. Totuși temându-se de eventualele atacuri rusești și sub presiunea ienicerilor, care numai în ziua de 9 iulie 1711 au pierdut în jur de 7 mii de oameni, marele vizir Mehmet-pașa a început tratativele de armistițiu, care s-a finalizat cu semnarea tratatului de pace.

Deși rezultatele campaniei de la Prut pentru Rusia au fost nefavorabile, Dimitrie Cantemir a arătat lui Petru cel Mare și viitorilor guvernanți din Rusia principala direcție strategică operațională în războaiele cu Imperiul Otoman – cea Balcanică, care trecea prin Moldova spre Constantinopol. În anii care au succedat campania de la Prut, comandamentul militar rus a dat uitării sfatul lui D. Cantemir căutând în zadar rezolvarea problemei în direcția operațională secundară care ducea spre Crimeea, pierzând resursele materiale și umane în stepele seci nordpontice. Numai în anul 1739 comandamentul rus sub influența lui Constantin Cantemir și-a reorientat direcția de acțiuni spre Balcani.

Istoria militară în Rusia este strâns legată de numele lui Constantin Cantemir. Descendent din familia Cantemireștilor, el s-a născut aproximativ în anul 1700 în capitala Imperiului Otoman, Istanbul (Constantinopol), fiind fiu al lui Antioh Cantemir. În timpul războiului ruso-turc, în anul 1736, a fugit din Moldova în Ucraina, unde a înființat Corpul Voloh, cu care a și participat la război, evidențiindu-se prin fapte de eroism în dese misiuni de recunoaștere în spatele inamicului, dar și prin cruzimea manifestată față de turci. Setos de răzbunare, întreprinde o incursiune nelegitimă în Polonia, arzând și ucigând totul din domeniile contelui Potoczki, care îl arestase în timpul fugii sale în Rusia, cu gând să-l predea turcilor ca pe un trădător⁶. Situația a ieșit chiar de sub control, îndeosebi când cetele de cazaci din detașament intenționau să-l omoare pe colonelul Tanski, care a încercat se pună capăt acestor fărâdelegi⁷. După această abatere de la drum, la 1 septembrie 1739 Constantin Cantemir intră triumfal cu detașamentul său în Iași, fiind întâmpinat de boieri cu tot poporul la Copou „... înfățișându-i... și cheile pe o tava de argint. Acesta (C. Cantemir) cu un număr însemnat de ostași, toți cu săbiile scoase și trecând prin Iași, a tras la palatul lui Grigorie-vodă, numit Frumoasa”⁸.

În același mod s-a comportat C. Cantemir în timpul operațiunilor militare din Moldova, făcând totul „una cu pământul”. Pentru aceste fapte, între anii 1742 – 1744 el a fost chestionat, în cadrul unei anchete, la care a fost supus feldmareșalul Munnich, dar a scăpat neincriminat dând vina pe cazacii zaporojeni. În anul 1744, a fost învinuit din nou de către cvartirmaistrul regimentului Moldovenesc Alexei Semionov (Semion) de comiterea unor fărâdelegi în timpul campaniei militare, dar și de data aceasta a fost iertat de țarina Elizaveta și în același an, 1744, este înaintat pentru merite în timpul campaniilor militare la gradul de general-maior. În toți acești ani a comandat regimentul Moldovenesc, îndepli-

nind misiuni de apărare a hotarului Rusiei cu Turcia. În 1756 i-a fost conferit gradul de general locotenent și este numit comandant al Diviziei Ucrainene în componența căreia intrau regimentele de cazaci din Ucraina – Ahtirsk, Harkov, Ostrogojsk, Sumsk, Izium, avându-l în calitate de adjunct pe brigadierul Dumitru Dancescul, reședința diviziei aflându-se în orașul Harkov. Timp de șapte ani a comandat cu mână de fier Ucraina, a înăbușit în 1759 mișcarea haidamacilor, fără să uite o clipă de interesele materiale personale: comitea numeroase abuzuri, fapte caracteristice pentru toată birocrația rusă.

Odată cu ocuparea tronului Rusiei de către Ecaterina a II-a începe o campanie de luptă cu abuzurile comise de către administrația locală, care nu l-a ocolit nici pe C. Cantemir. Pe 23 octombrie 1762, în urma unei plângeri a sutașului Konovețki, Senatul a hotărât deschiderea unei anchete privind activitatea generalului Constantin Cantemir⁹. Învinuit de acapararea pământurilor subal, luare de mită și folosind munca subalternilor în propria gospodărie, conform ordinului Colegiului Militar din 16 martie 1763, general-locotenent Constantin Cantemir este eliberat din post și trecut în rezervă cu păstrarea gradului militar¹⁰. După ieșirea din serviciul militar, C. Cantemir se stabilește la moșia sa din localitatea Rogani, unde a și murit pe 6 octombrie 1776, fiind înmormântat în biserica Înălțării Domnului din localitate¹¹.

Faima militară a neamului Cantemireștilor a continuat-o colonelul Dimitrie Cantemir, fiul generalului Constantin Cantemir. Păstrând tradiția familială, el a ales cariera militară, evidențiindu-se în mod strălucit în timpul războiului ruso-turc din anii 1768-1774. În componența Corpului generalului Gh. Potiomkin în primăvara anului 1771 el a participat cu regimentul Astrahan de carabinieri pe care îl comanda în lupte sângeroase și grele pentru ruși în Muntenia. La 17 mai lângă Turnu-Măgurele acest corp de armată a fost întâmpinat de cavaleria osmană în număr de 4 000 de oameni. Turcii au răsturnat avangarda compusă din arnăuți, înaintând spre efectivul de bază al corpului. În ajutorul avangardei a venit locotenent-colonelul D. Cantemir, care, cu 2 escadroane de carabinieri, a respins atacul inamicului¹². La 27 mai turcii au înaintat spre pozițiile ocupate de generalul G. Potiomkin din satul Migureni. Cazacii și arnăuții nu au putut rezista atacului și au fost împrăștiați. Cavaleria otomană intră în Migureni, capturând un tun. D. Cantemir cu carabinierii săi contraatacă cavaleria turcă, gonind-o înapoi în cetate. Anume această acțiune a lui D. Cantemir a și salvat corpul lui Potiomkin de la distrugere¹³. Cu toate acestea, pe 29 mai, rușii au cedat din lașitate turcilor Giurgiul, deschizându-le calea spre București.

Profitând de capitularea Giurgiului, seraschierul Ahmet cu 10 000 de oameni începe la 10 iunie înaintarea spre București. În întâmpinare îi iese detașamentul comandat de generalul Repnin. Turcii au îndreptat lovitura principală asupra flancului drept al rușilor. Datorită faptului că D. Cantemir a pătruns cu carabinierii săi în mijlocul inamicului, turcii au fost opriți. Osmanii au pierdut în această luptă circa 300 de oameni, 5 steaguri și un tun. Important era însă faptul că Bucureștiul a fost salvat de o nouă invazie a turcilor¹⁴.

La 3 august trupele rusești reîncep înaintarea spre Giurgiu. Primul asalt al cetății s-a soldat cu un eșec total. Rușii au pierdut sub zidurile cetății 497 de oameni și 1 393 de grav răniți¹⁵. Situația se înrăutățește din cauza marșului turcilor, în fruntea cu Ahmet-pașa, spre București. Observând că turcii trec pe malul stâng al Dâmboviței, generalul Dolgorukii ordonă locotenent colonelului D. Cantemir să treacă și el Dâmbovița, pentru a opri înaintarea inamicului. Deși numărul turcilor era destul de însemnat (circa 3 000), D. Cantemir se avântă curajos asupra inamicului, gonindu-l înapoi peste râu¹⁶, și eliberând circa 1 000 de captivi moldoveni și munteni. Dezvoltând succesul obținut, corpul de

armată al generalului von Essen începe pe 21 octombrie marșul spre Giurgiu, în avangardă aflându-se detașamentul locotenent-colonelului D. Cantemir. Ajungând la Giurgiu, acesta întocmește un plan de cucerire a cetății, bazat pe rapiditate, surprindere și curaj.

În dimineața zilei de 24 octombrie, D. Cantemir atacă retranșamentul exterior al cetății, alungându-i pe apărătorii turci. Urmărindu-i, el cucerește retranșamentul interior. Turcii fug peste pod pe o insulă. Însuflețindu-i pe ostași prin propriul exemplu, D. Cantemir cu o mână de oameni trece podul basculant și înaintază spre cetatea așezată pe insulă. Ocupând-o, Cantemir începe bombardarea taberei turcești, care se afla pe o altă insulă din apropierea cetății. Cu încă 2 escadroane de lăncieri și cazaci aduși de peste pod, Cantemir forțează Dunărea și atacă tabăra inamicului, capturând 30 de tunuri. Aducându-le în cetate și întărind cu ele Giurgiul, D. Cantemir se pregătește de apărare.

Constatând că garnizoana rusă din cetate este puțin numeroasă, turcii se hotărăsc s-o recucerească utilizând 10 vase pe care au instalat tunuri. Nedispunând de artileriști, D. Cantemir îi face servanți la tunuri pe husari și cazaci, care deschid un foc atât de ucigător, încât turcii se văd nevoiți a se retrage în Rușciuc (Ruse)¹⁷. Cetele de osmanlâi, rămase în garnizoana Giurgiului, care nu reușise să fugă, au fost împrăștiate de maiorul Bogdanov¹⁸. Pentru eroismul manifestat la apărarea Bucureștiului locotenent-colonelul Dimitrie Cantemir a fost decorat cu Ordinul militar Sfântul Gheorghe clasa a IV-a, iar la 10 noiembrie 1771, pentru cucerirea și apărarea cetății Giurgiu a fost înaintat în grad de colonel¹⁹.

În anul 1773, operațiunile militare se desfășurau și pe direcția Turnu-Măgurele – Rușciuc (Ruse). Aici acționa generalul Saltâkov, în componența detașamentului căruia lupta colonelul D. Cantemir. La 16 septembrie turcii, în număr de 3 000 de oameni, atacă din direcția satului Flămânda flancul stâng al generalului. Pentru a-i respinge este trimis colonelul Cantemir și căpitanul Dobrovolski, care, înfruntând inamicul, îl distrug gonindu-l până la Flămânda²⁰. La 10 noiembrie aproximativ 3 000 de călăreți și 1 000 de pedestri turci se confruntă cu detașamentul lui Cantemir lângă Cernavodă. Acesta primește lovitura, contraatacând la rândul său. Turcii pierd circa 600 de oameni. Orașul a fost luat, iar suburbiile cu satele învecinate toate arse²¹, având de suferit și locuitorii români. Pentru eroismul arătat în luptele purtate în Țara Românească de către Dimitrie Cantemir, la 10 octombrie 1773 Consiliul de Stat al Imperiului Rus îl decorează cu Ordinul militar Sf. Gheorghe clasa a III-a²².

Din nefericire, în tabăra de la Cernavodă Dimitrie Cantemir cade grav bolnav și strălucita-i carieră militară se întrerupe. A avut un destin tragic. Provenind din neam domnesc, păstrând în memorie trecutul glorios, D. Cantemir nici o clipă nu s-a dezis de aspirațiile de a reveni la domnie în Moldova. La intrarea cu trupele rusești în Principate, tânărul principe era obsedat de ideea ocupării Scaunului domnesc. Însă cu cât ideea era mai atrăgătoare, cu atât era și irealizabilă în circumstanțele celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Luptând eroic pe câmpurile de luptă, bucurându-se de stimă și respect din partea boierimii locale și a curtenilor din Petersburg, Cantemir spera să atragă atenția Ecaterinei a II-a asupra propriei persoane în vederea înscăunării sale în unul din Principate. Într-adevăr, țarina l-a remarcat pe tânărul și curajosul colonel, decorându-l cu cele mai înalte distincții militare, însă numai atât. Planurile ei nu prevedeau reinstalarea în Moldova a Cantemireștilor. La Curtea rusească chestiunea nu se discuta. Atitudinea rece a autorităților rusești față de aspirațiile sale, secundată de boala apărută în timpul nenumăratelor bătălii și unele trăsături de caracter violente, au contribuit la deteriorarea sănătății bravului comandant.

Stabilit la Moscova și având în permanență nevoie de bani, el îl teroriza în timpul deselor sale crize de nervi pe unchiul său, principele Sergiu Cantemir, fiul domnitorului Dimitrie Cantemir, amenințându-l cu moartea. Cu toate că Sergiu Cantemir i-a dăruit 240 de șerbi în ținutul Breansk și 5 000 de ruble, o sumă enormă pentru acele timpuri, Dimitrie Cantemir îl ofensa public amenințându-l cu răfuiala²³. În urma plângerii principelui Sergiu Cantemir adresată Ecaterinei a II-a la sfârșitul anului 1776, colonelul Dimitrie Cantemir este luat sub supravegherea poliției în vederea asigurării liniștii și securității personale a familiei principelui Sergiu Cantemir și a rudelor acestuia²⁴. Deși supravegheat de poliția din Moscova, colonelul Dimitrie Cantemir comite totuși o crimă, omorând un șerb, fapt pentru care e întemnițat în închisoarea din citadela Revel (Tallinn)²⁵. După 17 ani petrecuți în detenție în condiții privilegiate (locuia într-un apartament închiriat, separat de alți deținuți, deoarece era cavaler al Ordinului suprem militar rus Sf. Gheorghe), a încetat din viață în anul 1820. Odată cu dispariția colonelului Dimitrie Cantemir se stinge și neamul Cantemireștilor²⁶.

Note

- ¹ Ion Neculce, *O samă de cuvinte. Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău, Cartea Moldovenească, 1977, p. 133.
- ² *Ibidem*, p. 125.
- ³ *Ibidem*, p. 138.
- ⁴ *Ibidem*, p. 180.
- ⁵ *Ibidem*, p. 263.
- ⁶ Записки Маништейна о России. 1727-1744, СПб., 1875, p. 149.
- ⁷ Экстракт из допросов бывшего фельдмаршала графа Миниха, в «Русский Архив», Выпуск 5-6, p. 522.
- ⁸ *Cronica Ghiculeștilor*, București, 1965, p. 451.
- ⁹ Соловьёв С.М., *История России с древнейших времён*, т. XIII, М., 1965, p. 141.
- ¹⁰ Багалеи Д.И., Миллер Д.П., *История города Харькова за 250 лет его существования*, т. 1, Харьков, 1905, p. 287.
- ¹¹ *Ibidem*, p. 288.
- ¹² Петров А., *Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год*, в. III, СПб., 1874, p. 55.
- ¹³ *Ibidem*, p. 80.
- ¹⁴ *Ibidem*, p. 90.
- ¹⁵ Румянцев П.А., *Документы*, т. II, Москва, 1953, p. 469.
- ¹⁶ Петров А., *Op. cit.*, p. 152.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 154.
- ¹⁸ Потто В.А., *Op. cit.*, p. 99.
- ¹⁹ Архив Государственного Совета, т. 1, СПб., 1869, p. 90, 119.
- ²⁰ Петров А., *Op. cit.*, в. IV, p. 100.
- ²¹ *Ibidem*, p. 128.
- ²² Архив Государственного Совета, т. 1, p. 261.
- ²³ Новые данные к биографии князя Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников, в «Журнал Министерства Народного Образования», СПб., 1891, p. 354.
- ²⁴ Письмо Екатерины II к князю Михаилу Никитичу Волконскому, в «Осьмнадцатый век», Кн. 1, Москва, 1868, p. 144-145.
- ²⁵ Гернет М.Н., *История царской тюрьмы*, т. 1, Москва, 1941, p. 210.
- ²⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т. 27, Санкт-Петербург, 1890, p. 314.

SUMMARY

The article "Cantemir's in the military history of Moldova" is dedicated to the research of a whole series of important but still little investigated problems of the History of Moldova, namely: to the participation of the Cantemir dynasty in the development of the national military art and Russian Imperial Army.

The present work contains an interesting material dedicated to the participation of the Cantemir's in the struggle for independence of Moldova and creation of the national military strategy and tactics.

The present article thoroughly investigates the problem of the participation of the Constantin and Dimitrie Cantemir belonging to the Russian regular army in the Russian - Turkish wars. At the same time the thought about the tragic fate of these people who were forced to leave their country and shed their own blood for the consolidation of the Russian empire.

MEMBRII FAMILIEI CANTEMIR – PERSONAJE ALE PIESEI DRUȚIENE

Victoria FEDORENCO

În piesa „Maria Cantemir – ultima dragoste a lui Petru cel Mare”, scrisă de Ion Druță în 2003 [1], autorul, adresându-se istoriei Rusiei din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a evocat unele episoade din viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir, când el, fostul Domnitor al Moldovei, devine senator și mare sfetnic al lui Petru cel Mare. Dintre personajele acestei drame istorice fac parte însuși Dimitrie Cantemir, fiica lui, Maria, fiul Antioh și membri ai casei, printre care preotul Kondoidi, medicul Palikula, slujnica Smaranda ș. a.. Deși aceste din urmă personaje apar în piesă ca figuri mai mult funcționale, prin prezența lor autorul accentuează faptul că familia Cantemir, nevoită să fugă în Rusia după insuccesul campaniei de la Prut, și aici există un univers propriu, urmărind stilul său obișnuit: palatul este divizat în aripa pentru femei și cea pentru bărbați, acasă se vorbește în limbă greacă, dascălii copiilor fiind greci, medicul de asemenea e din Grecia. Autorul în mod special introduce și o scenă, unde slujnica Smaranda povestește despre satul ei natal, Cucuiet, și această evocare a imaginii Moldovei devine parcă o inițiere a Mariei în spațiul îndepărtat al neamului care acum îi dă puteri pentru a depăși încercările grele ale soartei. Antioh apare doar într-un episod scurt, salvând-o pe Maria în clipa când ea se gândește la sinucidere după toate cele întâmplate. Dar în acest episod autorul ni-l prezintă pe Antioh ca pe un copil deștept și mărinimos, precum aici se evidențiază și dragostea Mariei pentru cel mai mic frate, pe care l-a crescut și l-a educat după moartea timpurie a mamei. Or, în această piesă Ion Druță creează imaginile volumetrice și veridice ale membrilor familiei Cantemir și ale epocii în care au trăit, văzute totodată prin prisma simbolismului contemporan în stilul autorului.

Acțiunea primului episod are loc în iarna anului 1720, în palatul prealuminatului cneaz Cantemir, abia construit în noua capitală a Rusiei, Sanct-Petersburg. Pătrunderea universului artistic al operei dramatice druziene cere o conștientizare temeinică a structurii ei spațio-temporale, complexe și multidimensionale, de aceea putem presupune că semnificația acestui spațiu scenic depășește limitele unui *locus* pentru acțiunea scenică propriu zisă – casa cneazului, unde stăpânul, fiind deja câțiva ani văduv, acum, împreună cu o mulțime de oaspeți, sărbătorește nunta sa cu tânăra mireasă din neamul Trubețkoi. Și într-adevăr, având în vedere că însuși țarul Petru în mod autoritar dirijează desfășurarea evenimentelor la această nuntă, impunând supușii (printre care și cneazul Cantemir) să îndeplinească capriciile, locul acțiunii își capătă o semnificație neașteptată. La un moment dat, în toila sărbătorii, îți dai seama că spațiul scenic obține, într-un mod simbolic, puterea de a se lărgi, crescând în fața cititorului/spectatorului până la o imagine globală și originală a Rusiei, conduse de un țar despot, obsedat de ideea cuceririi țărilor și statelor. Aceasta se evidențiază prin întrebările lui Petru, la prima vedere parcă inofensive, dar cu vădite subtexte, referitor la eventuala sărbătorire a acestei nunți la Iași, la Atena sau la Constantinopol. Pe lângă teatralizarea acțiunii prin reflectarea obiceiului fiecărui popor de a petrece

nunta (orașele menționate fiind capitalele Moldovei, Greciei și Turciei, de care a fost legată soarta lui Dimitrie Cantemir), primul episod al piesei evidențiază năravul despot al țarului, care nu admite nimănui nici o contrazicere referitor la poruncile sale. Îl echilibrează doar curajul fiicii lui Cantemir, Maria, care vine să salveze situația tatălui său, impus să prezinte în fața tuturor oaspeților de la nunta sa o turcoaică dansând, – aceasta fiind o glumă admisibilă la alte petreceri ale țarului rus, dornic de astfel de distracții, dar jignitoare la propria nuntă a cneazului. Este ceea ce înțelege tânăra cneajna Maria, propunând ca ea să prezintă acest dans și să salveze reputația tatălui în fața rudelor miresei.

Echilibrul puterilor de dimensiuni egale (fie vorba de puterea fizică sau de cea spirituală), conștientizat de protagoniști care în final ajung la depășirea conflictului prin împăcare și la manifestarea respectului reciproc, apare nu pentru prima dată în opera acestui autor, dacă vom aminti, de exemplu, de Andrei și Lisandru din nuvela „Piept la piept” sau de mătușa Ruța și Pavel Rusu din drama „Păsările tinereții noastre”. În epopeea istorică teatrală echilibrul dintre țarul Petru și Maria Cantemir, stabilit de la bun început (prezentându-ne fenomenul când puterea fizică este echilibrată cu cea spirituală), deplasează conflictul în altă dimensiune, ceea ce vom înțelege însă ceva mai târziu. Precum în operele dramatice precedente – „Plecarea lui Tolstoi” (1970), „Păsările tinereții noastre” (1971), „Clopotnița” (1973), „Sfânta sfințelor” (1974), „Rugăciunea de seară” (1987), „Căderea Romei” (1995) – și în această piesă se evidențiază în mod pregnant conflictul omului cu sistemul statal, dar, în același timp, și cu întregul Univers care admite existența unui astfel de sistem, ceea ce ne amintește de caracterele puternice ale eroilor antici care aruncau mânia înșiși zeilor.

În acest context, oricare ar fi locul acțiunii de mai departe (dar ele sunt multe în piesă: de la sala Senatului, unde într-o discuție filosofică rafinată dintre Cantemir și Osterman se hotărăște soarta campaniei persane a lui Petru cel Mare, până la cazematul de la Solovki, unde, după moartea țarului, este întemnițat șeful Cancelariei Secrete Tolstoi, nașul de botez al Mariei, pe care ea vine să-l viziteze la ziua onomastică) în subconștientul cititorului/spectatorului rămâne o imagine-idee, sugerată chiar în primul tablou al piesei: toate laolaltă, aceste locuri de acțiune creează o imagine simbolică sintetizată a Rusiei, reflectând problemele ei vitale. Despre aceste probleme se vorbește permanent pe parcursul acțiunii (problema moștenitorului tronului, problema nerespectării legilor, problema hoției etc.), însuși țarul încercând să le rezolve, fiind nemilos în intențiile sale pentru reformarea țării și a societății. Dar în mod și mai criminal aceste probleme sunt rezolvate de favoriții lui, în centrul piesei fiind soarta dramatică a Mariei și a fiului ei căruia nici nu i-au dat voie să se nască.

Deloc întâmplător, Rusiei i se dă o interpretare metaforică, în această piesă ea fiind conștientizată ca „țara celor jigniți” (vorba personajului deja menționat – Petr Andreevici Tolstoi). Și aici se cere o precizare esențială pentru a înțelege ideea acestei metafore: „celor jigniți” în alte locuri, dar apoi adăpostiți de Rusia (autorul poate avea în vedere chiar reflectarea propriului destin), dar și „celor jigniți” în Rusia, în numele Rusiei, în numele intereselor ei, precum este cazul aceluiași Tolstoi, întemnițat la apusul vieții. Sau chiar și cazul familiei Cantemir, care a găsit adăpost la țarul rus, însă a avut de suferit din pricina contradicțiilor atât ale naturii sale omenești, cât și ale politicii Rusiei.

Privită din acest unghi de vedere, istoria Mariei Cantemir, evocată în piesă, poartă și ea amprenta acestor contradicții, dar protagonista găsește o rezolvare filosofică pentru a depăși conflictul, procedând după o povață a străbunicii sale Ana Bantăș: „Faceți bine celora ce vă fac rău și Domnul nu vă va uita”, Druță evidențiind astfel ideea în fond asemănătoare triadei hegheliene – *teză, antiteză, sinteză* – pentru stabilirea echilibrului

dintre categoriile de bine și rău, spiritual și material, și înaintând puterea divină a spiritualității omului în prim-plan.

În patru episoade ale piesei, unde activează Dimitrie Cantemir, autorul ni-l prezintă pe Cantemir – omul politic care manifestă fidelitate lui Petru cel Mare și speranța de a recăpăta, cu ajutorul lui, scaunul domnesc dacă nu pentru sine, atunci pentru fiul Antioh. Dar în această piesă e schițat și chipul lui Cantemir – savantul care își dă seama de importanța operelor sale științifice pentru cultura umană și, simțind inutilitatea lor în Rusia acelor timpuri, roagă pe Maria ca să aibă grijă de publicarea lor în occident. Aceasta e și ultima lui voință, lăsată drept moștenire Mariei. Evidențiind firea de savant-enciclopedist al personajului, Ion Druță accentuează setea lui permanentă de completarea cunoștințelor vaste din diferite domenii, introducând o scenă închipuită în stilul epocii de discuție academică dintre savanții Osterman și Cantemir, acesta din urmă stărnind mulțumirea țarului Petru, dar și uimirea lui de faptul că în calitate de recompensă propusă a cerut permisiunea de a-și completa cunoștințele sale în domeniul anatomiei.

Complexitatea și importanța acestei piese, însă, după părerea noastră, rezidă nu atât în faptul că aici apar personajele istorice, precum Dimitrie Cantemir, Petru cel Mare și alții, că sunt evocate unele evenimente din biografia Cantemireștilor, legate de istoria Rusiei, ci faptul creării, pe parcursul acțiunii, a unui metapersonaj care nu intră în lista celor menționați la începutul operei. Și acest metapersonaj simbolic polivalent, existența ascunsă a căruia se simte vădit în piesă, este însăși Rusia: în numele ei se hotărăsc destinele umane în spațiu și timp, silind pe oamenii care acceptă aceste reguli de joc să se adapteze la ele. Autorul a reușit să ne prezintă doar în câteva tablouri ale piesei fenomenul cum în numele Rusiei se dezvoltă toate evenimentele și istoria însăși.

Doar existența protagonistului care nu se adaptează, înaintând în prim-plan bogăția universului său interior, poate echilibra puterea și agresivitatea metapersonajului menționat. Acest echilibru, pe care l-am numit „mioritic” (el fiind depistat datorită interpretării filosofice și nu celei tradiționale a baladei „Miorița” [2]), denotă o specifică percepere a lumii, reflectând concordanța problemelor naționale și general-umane. Un astfel de protagonist în această piesă devine Maria, fiica curajoasă și deșteaptă a lui Dimitrie Cantemir. Anume ea, Maria Cantemir, intră în conflict cu metapersonajul simbolic:

Maria: *Unii așteptau de la mine moștenitorul tronului, alții îl așteptau ca să-l sugrume, pe când eu îmi vroiam doar un copil, un simplu fecioraș. Asta a și fost răscrucea la care ne-am despărțit.*

Baier: *Cu cine? Cu Împăratul?*

Maria: *Cu Rusia.*

Dar autorul nu acuză istoria, ci încearcă să-și pătrundă esența, apropiindu-se de ea, oriunde și oricând ar avea loc evenimentele reflectate. Este manifestată continuarea tradiției marelui Pușkin care printre calitățile necesare unui autor dramatic numea „libertatea, filosofia, impasibilitatea, perspicacitatea, imaginația vie și lipsa de prejudecăți față de ideea preferată”. Studiarea documentelor și materialelor de arhivă, conștientizarea istorică și filosofică a evenimentelor, precum și capacitatea autorului de a pătrunde esența epocii îndepărtate, esența personalității umane din această epocă, contribuie, în cazul operei dramatice druziene, la reflectarea concepției despre lume și a punctului de vedere a scriitorului asupra realității contemporane, văzute prin prisma evenimentelor și personajelor istorice. Or, se știe că fenomenele istorice au obiceiul de a se repeta, evidențiind asemănarea epocilor, a caracterelor umane, a ideilor, unitatea și contradicțiile lor în spațiu și timp, ceea ce ne permite să relevăm darul premoniției al autorului care parcă simte mersul acestor epoci.

Omul ca o jucărie a soartei și a istoriei, dar și istoria ca un mare joc al celor împuterniciți precum și al părtașilor lor – aceasta este ideea principală a dramei epice „Maria Cantemir...”, autorul prezentându-ne un cerc închis al existenței umane în stilul conștiinței contemporane postmoderniste, ocupate de jocurile totale și procesele autodestructive ale globalizării.

Însă universul artistic al tuturor pieselor druziene este creat după principiul „modelului mioritic al lumii”, unde manifestarea puternică a spiritualității protagonistului (un microcosmos) este menită să echilibreze macrocosmosul existenței omului și Universului. Maria Cantemir, manifestând astfel puterea spiritului său, restabilește echilibrul lumii anume în acest sens general-uman. Autojertfira, fiind o faptă eroică spirituală, devine calea conștientă a eroilor operei druziene, în fond asemănători eroului baladei „Miorița” prin conștientizarea necesității de a stabili echilibrul pierdut al Universului, manifestând puterea spirituală și nu fizică.

Piesa „Maria Cantemir – ultima dragoste a lui Petru cel Mare” a fost montată de regizorul Olga Șveț la Radioul Național ca un radio-serial, premiera fiind între 27 august – 3 septembrie 2008, prilejuită de jubileul scriitorului Ion Druță. Printre actorii care au participat în acest spectacol au fost: Vitalie Rusu – Cantemir, Ion Ungureanu – Tolstoi, Vitalie Căraș – Petru cel Mare, Titus Jucov – Osterman, Alina Țurcanu – Maria ș. a. Montarea a evidențiat complexitatea acestei piese și necesitatea de o conștientizare multilaterală, polivalentă a dramaturgiei druziene ce permite evidențierea mai profundă a ideilor și concepțiilor autorului, înrădăcinate în operele sale.

Ideea unui spectacol teatral în baza acestei piese va fi realizată de regizorul Alexandru Vasilache în decembrie 2008, în incinta Teatrului de Operă și Balet, cu un grup de actori, adunați în mod special pentru această montare.

Note

1. Piesa „Maria Cantemir, ultima dragoste a lui Petru cel Mare” a fost scrisă în 2003, declarat de UNESCO Anul Cantemir cu ocazia celor 330 de ani de la nașterea marelui savant, precum și anul când Rusia a sărbătorit jubileul de 300 de ani de la fondarea orașului Sanct-Petersburg. În același an piesa a fost premiată la concursul de dramaturgie al Federației Ruse.

2. Vezi mai detaliat: Fedorenco Victoria, *Balada „Miorița” ca model al lumii*, în *Destin românesc*, Chișinău, 2007, p. 154 – 167.

SUMMARY

D. CANTEMIR AND HIS FAMILY AS PERSONAGES OF THE EPOPEE FOR THEATRE BY ION DRUTSE

Written in 2003, the play *Maria Cantemir – the Last Love of Peter the Great* evokes some episodes from the life of D. Cantemir family, that, being sheltered by the Russian tsar after defeat in the anti-otoman campaign on the river Prut, had to suffer from both the extremities of Peter's character and the contradictions of Russian policy. The historical aspect of Drutse's dramatic work represents a well known tradition, when a careful study of documents is combined with philosophic comprehension of events, that has helped the author to penetrate in the essence of the epoch and to create the expressive images. Dimitri Cantemir and his daughter Maria are shown in this play as important personages of Russian history of the beginning of the XVIIIth century, contributing for creation of the image of Russia as a meta-hero, in the name of whom there were decided not only the human destinies, but the history itself.

ARTELE VIZUALE ÎN PREOCUPĂRILE FAMILIEI CANTEMIR

Victor GHILAȘ

Tradițiile artistice în familia Cantemir pot fi urmărite pe parcursul a câtorva generații. Contribuția deosebită a neamului cantemiresc la răspândirea și promovarea valorilor cultural-artistice, la emularea lor pe plan național și internațional a stimulat procesul de maturizare și emancipare a vieții artistice de la noi nu doar pe plan intern, ci și pe plan extern. Familia Cantemirilor a consumat, dar, totodată, a și creat frumosul sub diferite forme. Alături de muzică, artele vizuale au ocupat un loc important în viața cantemireștilor.

Primele date elocvente asupra înclinațiilor artistice pot fi atestate încă de la Constantin Cantemir, domn al Țării Moldovei (1685-1693). El, „Constantin voevoda”, nu era un om învățat, ci unul cu o cultură modestă. Totuși, chiar dacă „carte nu știa, ce numai iscălitura învățas” [1], a fost un adept al cunoașterii și științei, având, în același timp, toată considerația pentru arte. Vorbea mai multe limbi, posedea în măsură deplină arta diplomației, pe cea a elocinței, motiv pentru care cronicarul Ion Neculce afirma că „practică bună ave la voroave” [2]. Înrolat timp de șaisprezece ani în armata polonă, îl cunoaște pe gravorul francez Langlois François (1589-1647), originar din Chartres, cu care leagă o relație de prietenie. Acesta, în semn de prețuire pentru viitorul domn al Țării Moldovei, îi gravează portretul, semnând monograma prin inscripția „F. L.D. Chartres excudit”, iar în perioada anilor 1643-1647 îl găzduiește la Paris [3]. Soția lui Constantin Cantemir, Ana Bantâș, care își trăgea obârșia dintr-o veche familie de boieri moldoveni, era o femeie foarte cultă. Feciorul Dimitrie își amintește de ea cu multă pietate în lucrarea sa *Viața lui Constantin Cantemir*, scrisă în limba latină cu titlul *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae principis* (1716-1718, postum).

Fiul cel mare al lui Constantin Cantemir, Antioh (1670-1724) – „om (...) cinstiș, chipeș, la minte așezat, judecător drept” – nu era nici el „prea cărturar, dar numai nici era om prost” [4], în două rânduri și el domn al Moldovei (1696-1700; 1705-1707), depune mai multe eforturi întru susținerea culturii scrise, unele dintre acestea cu totul remarcabile. Încurajând munca de editare a cărții, la 1697, în tipografia din Iași este tipărit volumul *Tâlcuirea Liturghiei*, iar doi ani mai târziu, la 1698, tot în capitala de atunci a țării va fi editată prima lucrare din perioada tinereții fratelui său mai mic, Dimitrie – *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul* (în limbile română și greacă).

Se cuvine să amintim că, în a II-a jumătate a secolului al XVII-lea, atmosfera generală din Principate era dominată de „o remarcabilă și complexă activitate culturală, datorită diversificării domeniilor de creație și a numărului în creștere a beneficiarilor acesteia” [5], cu achiziții importante pe acest segment. Perioada de timp menționată este marcată de procesul laicizării culturii și de cel al instituționalizării ei ascendente. Influențele străine (în primul rând, cele grecești și poloneze) se fac tot mai simțite, fapt ce a însemnat noi conexiuni cu cultura clasică și cu civilizația vest-europeană. Pentru Moldova aceasta era

și perioada marilor cărturari Dosoftei (1624-1693), Nicolae Miclescu Spătarul (1636-1708), Miron Costin (1633-1691), Nicolae Costin (1680-1742), Ion Neculce (1675-1745) ș.a. Antioh încurajează și susține aceste tendințe – benefice pentru fluxul de cultură din țară, în spiritul și sensul european al cuvântului – care însemna pentru civilizația românească de la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul celui de-al XVIII-lea o orientare evidentă către Occident.

Intrând puțin în detaliile preocupărilor cu artele vizuale, trebuie menționată activitatea de plastician a lui Dimitrie Cantemir (1673-1723). Alături de studiile fundamentale, înclinațiile muzicale de excepție și realizările remarcabile în domeniile Euterpei, principele moldovean a avut și o activitate importantă de plastician, relevantă atât pe plan intelectual-rațional de cunoaștere, analiză și evaluare a fenomenului, cât și pe plan practic. Un rol important la formarea-i pe plan artistic l-a avut doctul om de cultură cretan Ieremia Cacavelas – exeget în vechea cultură greacă și romană, în culturile bizantină și vest-europeană care, conform *Enciclopediei italiene de științe, litere și arte* a fost și un talentat pictor [6]. În perioada frecventării cursurilor la Academia Patriarhiei ortodoxe din Constantinopol, concomitent cu alte discipline, D.Cantemir studiază, cu dascăli turci și greci, artele – muzica, arhitectura, sculptura și plastica, fapt ce se datorează relațiilor pe care această instituție le întreținea cu școala italiană, în primul rând cu prestigioasa Universitate italiană din Padova.

Din lectura operelor cantemiriene pot fi extrase unele estimări ale savantului care îl plasează în categoria istoricilor artei orientale. O mărturie în acest sens o prezintă afirmațiile cărturarului în *Istoria Imperiului Otoman* în care relevă rădăcinile artei plastice turcești, provenite din cultura persană (ca de altfel și a altor arte), care continuă filonul artei bizantine, fiind, la rândul-i, moștenitoarea culturii antice grecești și a celei latine. Drept dovadă Cantemir aduce picturile murale din palatul riveran, construit de romani și abandonat de către turci în virtutea interdicțiilor impuse de cartea sfântă a musulmanilor – Coran, care prohibește pictografia în mediul aulic bisericesc. Ca o mărturie a influențelor culturii europene asupra celei otomane, văzută prin prisma artei plastice, este prezentată pictura murală interioară a palatului imperial din Istanbul (imagini cinegetice, scene cu caracter distractiv, ospățuri ș.a.), executată în stil clasic din ordinul sultanului, supranumit Mest. Studiul comparativ al artelor din diferite arii culturale este întreprins în lucrarea *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane* (1722) în care sunt stabilite coordonatele axiologice ale muzicii turcești în raport cu cea europeană, dar nu numai acestea, ci și colanșionarea artelor plastice persane și a celor turcești fac obiectul abordării în opusul menționat mai sus. Astfel, „arta picturii – care se numește în general Naks, iar zugrăvirea icoanelor Tasvir – și întrebuințarea ei este interzisă la turci, dar la persani vechiul obicei de a picta icoane și orice chipuri pe pereții caselor, pentru împodobire, n-a putut fi nimicit nici de puterea și tăria Coranului” [7]. În arta portretului a excelat Musevîr bași – marele pictor al seraiului, a cărui principală sarcină consta în zugrăvirea în culori a chipului sultanului, recent urcat la tron [8]. Deși este destul de rezervat în privința valorii artistice a portretisticii otomane din vremea sa, D.Cantemir apreciază în termeni elogioși plastica florală turcească și slujitorii acesteia – *nakkas*, arta scrisului artistic aplicată pe interiorul pereților moscheelor, tratează asupra arhitecturii navale și civile.

Asupra ocupațiilor sale practice cu imaginea vizuală eruditul învățat ne relatează în propria lucrare *Sacrosanctae indepingibilis imago* (*Imaginea de nedescris a științei sacrosancte*, 1700, postum), publicată în traducerea românească a lui N.Locusteanu, sub titlul

Metafizica. Gama tematică a subiectelor transpuse în picturile cantemirene era una variată, constând din redarea plastică a portretelor diferitelor divinități, cneji, sultani, împărați, a imaginii părților Terrei, a unor fortificații militare, a unor figuri zoomorfe; alte lucrări reproduc picturi murale, figuri hieroglice, totemice, peisaje montane, campestre, marine, insulare etc. [9]. Până în zilele noastre s-au păstrat mai multe desene de semnificație pur simbolică sau doar artistică, precum și o serie de înluminuri întreprinse de imaginația și fantezia creatoare a lui D.Cantemir pentru ilustrarea cărților sau hărților din *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul* (1698, antum), *Ioannis Baptistae Van Helmont Physices universalis doctrina* (Fizica universală a lui Ioan Baptist Van Helmont, 1701, postum), *Compendiolum universae logices institutiones* (Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii, 1701?, postum), *Istoria ieroglifică* (1705, postum), *Incrementorum et decrementorum aulae Othomannicae libri tres* (Creșterea și descreșterea Imperiului Otoman, 1714-1716, postum), *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* (Descrierea stării antice și prezente a Moldovei, 1715-1716, postum), *Книга свѣтлѣ или состоянїе мухаммеданскѣх релїгїи* (Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane, 1722, antum). Alături de „arta cărții, Cantemir a pictat în stil persan flori, în chip de chenar al unor desene, altele beneficiind de chenare în stil european, după cum caracteristicile desenului în ansamblul său sînt mai curând europene decât orientale. În ambele situații faptul este explicabil prin existența modelelor orientale (în prima parte a vieții) și apoi occidentale (în ultima parte)” [10]. Se mai știe că în afară de cele menționate, D.Cantemir a practicat acuarela, dar după cum observă E.Țarălungă, a mai fost preocupat și de problema coloranților. Făcând referire la jurnalul lui Ivan Ilinski – secretarul particular al lui D.Cantemir în timpul aflării sale în Rusia – cercetătoarea amintește că, la Dimitrovka, „prințul decoperise și voia să exploateze pe scară largă un colorant natural din piatră pentru culoarea negru (probabil grafic)”, iar „pentru desenele Istoriei ieroglifice (...) a folosit praf de aur și de aramă (auriu și roșu)” [11]. Totodată, pregătirea artistică a lui D.Cantemir îi permite, conform propriilor mărturii, expuse în *Istoria Imperiului Otoman*, să întrețină discuții exegetice cu criticii de artă din capitala Porții [12]. Conform unor surse istorico-documentare, în timpul ultimelor două sale șederi la Constantinopol, savantul și domnul de mai târziu al Țării Moldovei și-a pus în aplicare înclinațiile și cunoștințele sale de arhitect, el fiind autorul proiectelor ambelor sale palate de reședință din capitala Porții [13].

Despre consoarta lui D.Cantemir, Casandra (1682-1713), până în zilele noastre au ajuns doar unele informații lapidare. Din puținele date păstrate (scrise și pictate) se poate trage concluzia că, pe lângă fizicul atrăgător care o caracteriza, ea era o princesă de un intelect remarcabil, care prefera lecturile [14]. La toate acestea se mai adăuga și gustul ei estetic deosebit în cultura vestimentației. Se îmbrăca cu multă finețe în haine naționale cu specific moldovenesc și grecesc. De asemenea, purta diferite podoabe scumpe (salbe, brățări, medalioane).

Instruit într-un mediu ales, D.Cantemir continuă tradiția neamului, pentru că și în familia sa educația și instruirea constituiau „o necesitate și un element indispensabil al vieții cotidiene” [15]. Copiii lui au avut parte de o educație selectă, completă și complexă, fiind avantați de mediul educogen familial propice formării și cultivării pe plan artistic. La declanșarea, dezvoltarea și manifestarea înclinațiilor artistice, factorul ereditar a avut, cu siguranță, un rol hotărâtor. Pornind de la modelul lui Constantin Cantemir, care îl angajează pe Ieremia Cacavelas Cretanul (? - ?) – una dintre cele mai remarcabile personalități ale culturii neoelenice din acea vreme – în calitate de dascăl al fiilor săi, și

urmașul său procedează la fel. Spiritul iluminist al lui D.Cantemir s-a manifestat prin aducerea lui Anastasie Condoidi (? - 1737) – om cu studii în Italia – care îi instruește copiii întru posedarea limbilor greacă, latină și italiană, precum și pentru studierea istoriei. Preceptorul german Johann Gotthilf Vockerodt (1693-1737) din Halle – un alt profesor al familiei – era jurist și pedagog. Ambii s-au ocupat de educația Cantemirilor, inclusiv, în perioada de după 1711, în timpul aflării lor în Rusia. Mentoratul spiritual cu membrii familiei este continuat de Ivan Ivanovici Ilinski (? - 1737) în materie de limbă rusă și de Friedrich Christoph Mayer (1697-1729) în materie de matematică.

Maria, fiica cea mai mare a lui D.Cantemir, era o mare pasionată de carte, motiv pentru care era considerată ca fiind una dintre cele mai culte femei din epoca țarului reformator Petru I. În plus, ea a manifestat un interes aparte pentru artele plastice, arhitectură, giuvaiererie, citind în original tratatele italianului Leon Battista Alberti (1404-1472) – teoreticianul artei Renașterii, precum și memoriile scriitorului și sculptorului Benvenuto Cellini (1500-1571), recunoscut, de asemenea, și pentru măiestria cizelării bijuteriilor și a pieselor de orfevrărie. Maria Cantemir a practicat chiar pictura, executând destul de reușit, în 1733, portretul fratelui Antioh. Acesta, la rândul său, deopotrivă cu alte ocupații artistice, avea și el darul transfigurării în imagini plastice, lucru confirmat de biograful său, abatele Bernoulli, precum că pânzele lucrate de Antioh „erau apreciate de cunoscătorii de pictură” [16]. Mai mult, în timpul exercitării misiunii diplomatice ruse la Londra și Paris în calitate de trimis plenipotențiar, el este susținut, în preocupările sale, de adevărați maeștri ai pensulei. Giacomo Amiconi (1675-1752), pictorul scenograf al scenei teatrale londoneze, s-a ocupat serios „de desăvîșirea talentului de desenator al prințului Cantemir, precum și de colecționarea de tablouri pentru prințesa Maria. Antioh a trimis surorii sale 13 studii italiene de pictură și pânze” [17].

Deschiderea iluministă și gândirea europeană profundă l-au determinat astfel să traducă din franceză în rusă tratatul *Considerații asupra pluralității lumilor* (1686) al filosofului Bernar le Bovier de Fontenelle (1657-1757). Considerat insultător pentru credința ortodoxă, opusul este editat abia în anul 1740, dar interzis totuși în Rusia și distrus la insistența Sinodului. Semnificațiile de esență ale acestui act de cultură sunt multiple. Prezentând cititorilor conținutul volumului și pe autorul lui, traducătorul și îngrijitorul A.Cantemir dă mai multe explicații pertinente asupra textului întru întregirea studiului și, totodată, pentru a-i spori gradul de comprehensiune. Pe această cale, în lexicul limbii ruse sunt introduse vocabule, noțiuni, definiții și alte elemente lingvistice noi și utile. De rând cu terminologia filosofică (*contradicție, filosofie, logică, materie, metafizică, morală* ș.a.) și categoriile științifice (*idee, intrigă, sistem*), A.Cantemir include unele elemente ale vocabularului culturii spirituale, completându-le cu adnotările de rigoare, inclusiv pe cele cu conotație artistică: *decor, elegie, faeton, operă, parter, poet, teatru*, străine la acea vreme limbii ruse. Bunăoară, în nota 28 se insistă asupra semnificației cuvântului *decor*: „Украшения. Чужестранным словом декорации называется все то, что в опере и комедиях служит для украшения театра, чрез которое зрителям место представляется, какого повестъ требует, т.е. иногда полем, иногда городом, морем и проч.” [18] (*Decoruri/Înfrumusețări*. Cuvântul străin *decor* semnifică tot ceea ce în operă și în comedie servește pentru înfrumusețarea [impodobirea – n.n.] teatrului prin care spectatorilor locul le este prezentat așa cum cere povestea, adică uneori câmpie, uneori oraș, mare etc.).

Următoarea notă, 30, vine să decodifice sensul vocabulei *parter*: „Партер. Палата та, где играют оперы, разделена на три части. Вошедши дверьми к передней стене,

зделан театр, или место, на котором изображатели представляют свои действия: около трех прочих стен зделаны в несколько рядов чуланики меньшие, из которых смотрят оперу знатнейшие особы (а знатнейшие на опере бывают те, которые больше денег заплатят). Порожнее место, меж театром и чуланчиками называется партер, и там то весь народ собирается" [19] (Sala în care are loc reprezentarea operei este împărțită în trei părți. După ușile care dau spre peretele din față este construit teatrul sau locul unde actorii prezintă acțiunile. Lângă ceilalți trei pereți sunt construite, în câteva rânduri, camere mai mici, din care privesc opera persoanele de viță nobilă (iar nobilii la operă sunt cei care au plătit bani mai mulți). Locul gol, dintre teatru și camere se numește parter și tocmai acolo tot poporul [toți spectatorii – n.n.] se adună).

Ecaterina, fiica lui D.Cantemir din a doua căsătorie, era o admiratoare convinsă a artelor frumoase, ea preferând, în special, colectarea tablourilor. Fiind o femeie cu calități fizice notabile, portretul ei a fost pictat sau reprodus de mai mulți pictori: Louis-Michel Vanloo (1707-1771), Robert Gaillard (1722-1785), Jacque-Firmin Beauvarlet (1731-1797), James Macpherson (1736-1796), Jean-Charles Roettiers (? - ?), Carlo Gregori (Gregorio, 1719-1759) ș.a. Și în cazul altor descendenți cantemireni filiația cu arta picturală poate fi urmărită pe parcursul a zeci de ani.

Această succintă incursiune istorico-culturală denotă spiritul cultivat și preocupările artistico-plactice constante și consistente ale celebrei dinastii, iar suita de activități și date prezentată probează continuitate și fidelitate pentru cultură și pentru estetic.

Din cele prezentate până acum, suntem în drept a afirma că pledoaria pentru savurarea artelor frumoase, dar și practica artistică (sub diferitele ei forme) au avut continuitate pe parcursul a zeci de ani în familia Cantemirilor. Cu toate acestea, chiar dacă artele (vizuale și audiovizuale) au rămas o prezență constantă în viața dinastiei respective, rămâne totuși de presupus că nu toate preocupările artistice ale urmașilor familiei la care ne referim au fost consemnate în documente, s-au perpetuat în timp sau au fost descoperite și studiate de cercetători. Admitem că o parte dintre acestea ar putea să se sustragă înregistrării faptice. În limitele permise de sursele care ne-au stat la dispoziție, putem constata că artele frumoase în familia Cantemirilor erau la ele acasă, iar statutul de onoare al acestora pentru nobilul neam poate fi confirmat suplimentar și de actul inventarierii averii acestuia. D.Cantemir l-ar fi avut în vedere ca moștenitor pe Antioh, ca cel mai mic dintre feciori (legile rusești din acea vreme recunoșteau doar un singur succesor). Însă decesul subit al acestuia din urmă a făcut ca patrimoniul imobiliar al familiei să revină în gestiunea lui Constantin Cantemir (1705-1747), căsătorit cu fiica influentului demnitar rus D.M.Golițan [20]. O dovadă în plus a atașamentului neamului cantemiresc față de artele vizuale este dată de actul inventarierii bunurilor materiale după decesul subit al lui Constantin în anul 1747 – unul din fiii lui Dimitrie Cantemir. În unul din cabinetele palatului fostului domn al Moldovei din capitala Imperiului Rus, Sankt-Petersburg, au fost înregistrate-găsite mai multe tablouri pictate pe pânză, inclusiv portretele lui Constantin Cantemir și a soției acestuia, al lui Dimitrie Cantemir, al soției țarului rus Petru cel Mare – Ecaterina Alexeievna, a Elisavetei și al lui Petru al II-lea [21]. După moartea altui urmaș al lui Dimitrie Cantemir, Șerban în 1780, printre piesele supuse inventarierii s-au aflat mai multe portrete ale casei suveranului rus, ale unor descendenți cantemirești.

Îmbrățișate complex, artele vizuale au făcut parte organică din hrana spirituală a familiei Cantemir, fiind altoite și mai apoi absorbite, în diferitele ei forme de manifestare, pe parcursul vieții a câtorva generații. Ca mijloc puternic de educație estetică și (sau) de formare culturală, aceste discipline au fost abordate pe potriva timpului, adică în

spiritul iluminismului european, lor (artelor) revenindu-le obligația majoră de a întreține cugetul pe plan estetic, moral și axiologic.

Urmărind filonul artistic în viața neamului cantemiresc pe parcursul secolelor XVII-XVIII, putem constata importanța socioculturală a laturii afective atât pentru cunoașterea artistică, cât și în plămădirea sufletească a făpturii umane, care a dat rezultate remarcabile pentru „habitatul” spiritual complex al familiei de care ne-am ocupat. Descoperind esențele artei frumoase, descendenții acesteia și-au propus prioritar cultivarea afectivității prin descoperirea/cunoașterea celor mai înalte sentimente – cele estetice, artele fiind apreciate drept expresia supremă de existență a sensibilității umane. Muzica, arta plastică sunt introduse în agenda cotidiană a căminului familial ca parte a educației cu destinație umanistă, dinastia Cantemir reprezentând, în cazul dat, un exemplu edificator de orientare spre modernitatea occidentală.

Referințe bibliografice

1. Neculce, Ion. *Cronica copiată de Ioasaf Luca*. Ediție îngrijită, studiu introductiv de Zamfira și Paul Mihail. Chișinău, Ed.Știința, 1993, p.80.
2. Ibidem.
3. Cf. Thieme, U., Becker, F. *Allgemeines lexicon der bilbenden künstler Band XXII*. Leipzig, 1928, p.348-349. Apud Фомин, С.В. *Кантемиры в изобразительных материалах*. Кишинев, Изд-во Штиинца, 1988, p.31.
4. Neculce, Ion. *Cronica ...*, op.cit., p.109-110.
5. Bărbulescu, Mihai, Deletant, Dennis, Hitchins, Keith, Papacostea, Șerban, Teodor, Pompiliu. *Istoria României*. București, Ed.Enciclopedică, 1998, p.275.
6. *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Publicata sotto l'alto patronato di S.M. il Re d'Italia. Istituto Giovanni Treccani, MCMXXX-IX, p.777-778.
7. Cantemir, Dimitrie. *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*. București, Ed. Minerva, 1977, p.465.
8. Idem, p.466.
9. Cf. Cantemir, Dimitrie. *Metafizica*. Traducere de N.Locusteanu, cu o prefață de E.Grigoraș. București, Ed. Ancora, 1928, p.46-67.
10. Țărălungă, Ecaterina. *Dimitrie Cantemir ...*, op.cit., p.268-269.
11. Țărălungă, Ecaterina. *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*. București, Ed.Minerva, 1989, p.268.
12. Cantemir, Dimitrie. *Istoria Imperiului Otoman, creșterea și scăderea lui*. Vol.1. București, Editura Societății Academice, 1876, p.39.
13. Cf. Popescu-Judet, Eugenia. *Cartea științei muzicii*. București, Ed. Muzicală, 1973, p.21-23.
14. Cf. Димитрия Кантемира, бывшего князя въ Молдавии, историческое, географическое и политическое описание Молдавии съ жизнью сочинителя. Съ Нѣмецкаго предложения переведъ Василий Левшинъ. Москва, Въ Университетской Типографии у Н.Новикова, 1789, p.XVIII-XIX, XXIX.
15. Bobănă, Gheorghe. *Antioh Cantemir*. Chișinău, Ed. Civitas, 2006, p.33.
16. *Satyres de M-r le prince Cantémir. Avec l'histoire de sa vie. Traduites en Français*. A Londres, Chez Jean Nourse, 1749, p.65. Apud Фомин, С.В. *Кантемиры в изобразительных материалах ...*, op.cit., p.63.
17. Cârstea, Cornelia. *Antioh Cantemir*. Craiova, Ed. Scrisul Românesc, 1984, p.28.
18. *Разговоры о множестве миров господина Фонтенелла*. С французского перевел и с потребными примечаниями изъяснил князь Антиох Кантемир в Москве 1730 году. СПб, 1761, p.10. Apud Ливанова, Т. *Русская музыкальная культура XVIII века в ее связях с литературой, театром и бытом*. Исследования и материалы. Том 1. Москва, Государственное музыкальное издательство, 1952, p.394.
19. Ibidem.

20. Веселитский, В.В. *Антиох Кантемир и развитие русского литературного языка*. Москва, Изд-во Наука, 1974, p.8; Западов, А.В. *Поэты XVIII века*. Москва, Издательство Московского университета, 1984, p.36.

21. Cf. Фомин С.В. *Кантемиры в изобразительных материалах*. Кишинев, Изд-во Штиинца, 1988, p.66.

SUMMARY

VISUAL ARTS IN CANTEMIR'S FAMILY CONCERNS

Visual Arts have always occupied a special place in the life Cantemir's family. The first information regarding the artistic skills of the people are attested to Constantin Cantemir, ruler of the country Moldova (1685-1693). His son, Dimitrie (1673-1723) was not only an outstanding musician, but also a gifted painter who also had an extensive knowledge in the field of architecture and sculpture. The artistic skills and occupations of D.Cantemir's were inherited later by his children - Antioh, Maria and Ecaterina. This communication comes to stress that the visual arts have been an essential part of the spiritual life of Cantemir's family over several generations, serving as a powerful means of aesthetic education and training in a cultural European enlightened spirit.

REPERE SEMIOTICE ÎN ANALIZA NUMELOR DE PERSONAJE DIN „ISTORIA IEROGLIFICĂ” DE DIMITRIE CANTEMIR

Irina CONDREA

Romanul lui Dimitrie Cantemir „Istoria ieroglifică”, datat cu anul 1705, s-a remarcat îndeosebi prin forma alegorică a narațiunii, la care recurge autorul. Este o modalitate cu care erau familiarizați cititorii din acea perioadă, grație numeroaselor cărți și romane populare care circulau destul de intens și erau bine cunoscute în perioada medievală de către persoanele culte / instruite; anume acestora, de altfel, li se adresa Dimitrie Cantemir prin romanul său. Autorul preia din literatura populară a epocii anumite procedee, forme și structuri narative, pe care le dezvoltă, le amplifică și construiește o rețea complexă, bine structurată de personaje, relații și acțiuni. Or, spre deosebire de autorii anonimi ai bestiarelor, ai *Alexandriei* sau *Esopiei*, pentru facilitarea lecturii, eruditul principe îi oferă cititorului „cheile de lectură” constând din „Scara a numelor și cuvintelor straine tâlcuitoare” și „Scară a numerelor și cuvintelor ieroglificești tâlcuitoare”. Autorul și-a înci-frat voit mesajul populând romanul cu personaje reprezentate de diverse specii ale faunei, dar și de ființe fabuloase, închipuite.

Persoanele din viața reală, la care se referă autorul, trebuie recunoscute în spatele unor nume de animale sau păsări, care figurează în roman *ca nume proprii* și nu sunt alese de autor la întâmplare. Procedeu cunoscut încă din antichitate sub numele de *alegorie* (din gr. αλλος (allos) – altul și ἀγορεύειν (agoreuein) – a vorbi în public) se bazează pe actualizarea în discurs a unor semne identificatoare, pe care urmează să le decodifice destinatarul. Spre deosebire de alte texte cu caracter alegoric – fabule, snoave etc., în care personajele/acțiunile alegorice reprezintă situații oarecum generalizate, fără corespondențe concrete în viața reală (de ex., fabula „Lupul și mielul”), în romanul lui Dimitrie Cantemir generalizările situațiilor sunt concentrate mai degrabă în cele 760 de sentințe cu care cartea este „frumos împodobită”, iar personajele cu nume ce reprezintă întreaga faună, pot fi identificate la „Scara numerelor și cuvintelor ieroglificești tâlcuitoare” ca ființe omenești absolut reale. Cantemir alege pentru fiecare un nume alegoric care să corespundă totuși felului de a fi al celui descris și în acest scop recurge la actualizarea explicită a unor semne indicinale, care până la urmă conturează firea personajului și justifică numele respectiv, făcându-l să funcționeze constant ca *nume propriu caracterologic*.

Numele propriu / antroponimul este un semn lingvistic specific, în care relația semn-obiect nu este una cu totul arbitrară, dar nici eminamente necesară. Dacă semnul lingvistic, în accepția general cunoscută a lui Ferdinand de Saussure leagă nu un obiect concret, ci un *concept* cu o *imagine acustică* (p.86), în cazul antroponimelor din această schemă lipsește conceptul, fiindcă numele-antroponim trimite la o ființă, la un „obiect” concret, nu la o clasă întreagă, ca în cazul numelor comune (chiar și atunci când există mai mul-

te persoane cu același nume, comunitatea de vorbitori le identifică prin diverse procedee de concretizare).

Semiotica tradițională distinge câteva categorii de semne, anume în funcție de raportul dintre semn și obiect, cea mai cunoscută clasificare aparținându-i lui Ch.S. Peirce, care identifică:

- **Iconul**, bazat pe asemănarea dintre semn și obiectul denotat, prin aceasta putându-se face identificarea între semn și obiect;

- **Indicele** este considerat semnul din care se poate deduce existența unui obiect. Acesta este un semn, care, după Peirce, „și-ar pierde pe dată caracterul ce face din el un semn, dacă obiectul său ar fi îndepărtat, dar nu și-ar pierde acest caracter în absența unui interpretant (p. 304). Spre deosebire de iconuri, care fac o asociere prin asemănare, și simboluri, ce se caracterizează prin operațiuni intelectuale, indicele are o acțiune prin contiguitate, el este legat printr-o relație fizică cu obiectul denotat (de ex., fumul ca semn al focului).

- **Simbolul** are caracter de semn numai datorită unui interpretant și nu doar prin asemănare sau relație fizică. Un simbol „în absența unui interpretant și-ar pierde caracterul ce face din el un semn” (p. 304).

Dimitrie Cantemir, folosind procedeul alegoriei, nu se limitează doar la valoarea simbolică a numelor, de exemplu, *Leul* sau *Vulturul*, ci dezvoltă descrieri ample cu ajutorul semnelor indicinale, făcând astfel niște caracteristici amănunțite. Astfel, „denaintea Leului mai aproape acele jigăni sta, carele *sau în colți, sau în unghi sau într-altă a trupului parte arme de moarte purtătoare poartă*, precum este *Pardosul, Ursul, Lupul, Hulpea, Ciacalul, Măța sălbatecă* și altele ca acestea, *carile de vărsarea singelui nevino-vat să bucură, și viața hireșă în moartea streină le stăruiește*. Iară înaintea Vulturului mai aproape sta *pasirile, carile sau în clonț, sau în unghi lance otrăvite aducătoare de rane netămăduite au*, precum este *Brehnacea, Șoimul, Uleul, Cucunozul, Coroiul, Hărățul, Bălăbanul, Blendăul* și alte asemenea acestora, *carile într-o dzi singe de nu vor gusta, a doa dzi peirea sa fără greș o știu*”.

Prin indicii ce caracterizează tagma celor puternici, a boierimii de prim rang, autorul subliniază duritatea, forța, lăcomia, tendința de acaparare. Pentru a doua tagmă indicii direcți pentru reprezentanții faunei și metaforici pentru clasa socială avută în vedere, sunt mai puțin duri, pe când „jigăniile și paserile” de rangul trei, adică țărănimea, oamenii simpli, nu au nici o putere și nu concurează cu celelalte două tagme:

„Iară orânduiala a doa la Leu o ținea Căinii, Ogarii, Coteii, Mățele de casă, Bursucul, Nevăstuica, Guziul, Șoarecele și alte chipuri asemenea cestora, *carele pre cât sint vânătoare, pre atâta să pot vâna, și pre cât ele pre altele în primejdia morții pot aduce, pre atâta și nu mai puțin de la alții lor li să poate aduce*.”

Iară la *Vultur* a doa tagmă o cuprindea Corbul, Cioara, Pelicanul, Coțofana, Puha-cea, Cucovaia, Caia și altele lor asemenea, *carele mai mult de prada gata, cu truda al-tora agonisită, fie macară și imputită, decât proaspătă, cu a lor ostenință gătită, să bucură*.

Iară a triia tagmă și cele mai de gios praguri (căci acestia în scaune a ședea nu se învrednicesc) le ținea *jiganiile și pasirile, carile în sine vreo putere nu au, nici duh vi-tejesc sau inimos poartă, ce pururea supuse și totdeauna în cumpăna morții dramul vieții li se spândzură*, precum este *Boul, Oaia, Calul, Capra, Rămătorul, Epurile, Cerbul, Căprioara, Lebăda, Dropia, Gânsca, Rața, Curca, Porumbul, Găina, Turturea* și altele cinesă după neamul și chipul său”.

Adoptând această formă alegorică de expunere, Dimitrie Cantemir capătă posibilități foarte vaste de a-și caracteriza personajele, adăugând la informațiile cunoscute o serie întreagă de epitete, aluzii, comparații, care formulate prin prisma purtătorilor din lumea faunei, devin cu mult mai sugestive. Autorul își populează romanul cu câteva tipuri de protagoniști, caracterizați din start în baza numelor pe care le poartă:

a) **personaje-ființe cu nume și caracteristici reale**, cum sunt cele trei tagme reprezentative pentru fiecare din cele două împărății, a *Leului* și a *Vulturului*;

b) **personaje-ființe reale, dar cu poziționare dublă**, cu caracteristici reprezentative fie pentru „doaa stihii”, cum este *Vidra*, fie pentru două specii, cum este *Liliacul*;

c) **personaje fabuloase** cunoscute în tradiția simbolistică medievală (*Inorogul*)

d) **personaje nereale**, create ad-hoc prin cumulara mai multor indici eterogeni (*Struțocămila*)

Pe parcursul narațiunii, multe dintre personajele reale capătă aspect de **simbol**, dat fiind faptul că indicii de bază, care le determină acțiunile, au ieșit în evidență și s-au manifestat atât de pregnant, încât metafora care a servit inițial drept punct de plecare pentru crearea numelui respectiv se umple de sens real; în asemenea cazuri relația semn-obiect devine nonarbitrară și simbolul devine un semn în multe privințe motivat. Acesta este cazul *Hameleonului* (*Scarlatiki Roset*), pe care mai întâi Dimitrie Cantemir îl descrie cu precizie fiziologică ca ființă, pentru ca ulterior să evidențieze indicii specifici, care transformă semnul respectiv în simbol:

În descrierea foarte amănunțită a „jiganiei”, care ocupă mai mult de o pagină, găsim și indicele cel mai important, capacitatea de a se schimba în funcție de împrejurări: „iar amintrilea ori în ce fel de floare va, într-aceea să poate schimba; decicând să mânia să face verde, când să întristă să face negru, iară când să vesălește, roșu cu galbăn amestecat să face; așijderea și fără pricină în tot feliul de fețe să schimbă, iară mai vartos în floarea ce-i stă de nainte, hiriș într-aceea să mută”.

Prezentând firea *hameleonului*-personaj, autorul nu se zgârcește la epitete dintre cele mai expresive: „Iară *Hameleonul* [„Pre carile cu ce nume să-l împodobăsc și cu ce titlu să-l slăvăsc mult mă mir, poate fi mai adevărat *sămânța vicleșugului și simburile minciunii să-l număsc...*], acesta, iarăși dzic, *sămânța vicleșugului, rădăcina răutății, odrasla spurcăciunii, cranga scârnaviei, iasca sicofandiii* (expl. la Scaaa: sicofandie – clevetă, clevetire, trecerea cu cuvântul), izvodul epicoriii (expl. la Scară: epicorie – călcarea jiuământului), pilda obrăznicii și vapseala politichiliii, *Hameleonul*”.

La fel de drastic este și într-o formă de discurs retoric este prezentat *Hameleonul* de către Șoim: „Șoimul, după ce prin multă vreme nu cu puțină dosadă, bolbăieturi și buiguituri ca acestea de la *Hameleon* ascultând, mai mult a-l mai răbda nu putu, ce în chip ca acesta voroava îi intoarsă, dzicând: - O, *hameleon, hameleon, jiganie spurcată, hameleon*; o puterilșe cerești, câte vapsele ai pe piele, atâtea pedepse să-ți dea supt piele; o pricaz de năcaz și pacoste pricaznică, *Hameleoane!* balaur mic și zmău în venin, *Hameleoane*; domnul diavolului și dascalul cacodemonului, *Hameleoane*; fundul răutăților și vârvul vicleșugurilor, *Hameleoane*; o duh spurcat de tulburare și vivor necurat de amestecare, *Hameleoane*. Cine pustiiul răutate peste răutate și păcat peste păcat a grămădi te-au învățat? Cine răul vicleșugurilor și amăgelilor sfârșit a nu face te-au îndemnat? Au te gândești, osinditul, că cu cuvinte șicuite și cu voroave căptușite, grețoașe și scârnavale-ți fapte vii astupa? Au cu acesta chip socotești că supt căpătâiul altuia puiul bălaurului vii ascunde, pe carile în viclenie l-ai zămislit și în răutate tu l-ai născut? Au nu m-am înștiințat eu că umbrele diavoliilor tale din deal peste vale s-au lungit, și din zare până

peste zare s-au întins, și încă acmu chip de jale și față de nemângâiere arăți? Și pentru spurcat lucrul, carile ai început și a-l sfârși n-ai putut, te faci că te întristedzi? A-l sfârși n-ai putut, dzic, de vreme ce răutățile tale nici sfârșit, nici început nu pot avea; carea și pre Inorog dintr-aceasra nevoie fără nici o zăbavă îl va scoate și-l va mântui. Au nu tu, vicleanule, lațul dracului și undița demonului făcându-te, din malul răutăților pornind, de atâta vreme a-l vâna te nevoiești?”

Ca procedeu retoric bazat pe opoziții tranșante, în descrierile lui Cantemir apare antiteza. Împerecherea frumoasei Helgii cu urâta Cămilă este considerată de autor o faptă strigătoare la cer și el își exteriorizează părerile / sentimentele cu maximă expresivitate:

„... în care chip și cu gingaș trupul și mângâios statul **helgiei** au lucrat; de vreme ce vârstnicii și cei din neamul ei nu numai cu mâinile întinse și cu brațele deschise și cu mințile uluite o aștepta și o poftea, ce încă și cu sufletele topite și inimile arse, cui va cădea acea norocire și cui să va tâmpla acea fericire, dzua și noaptea cu gândul mai rău și mai cumplit decât cu trupul să pedepsea și să chinuia.

... voia norocului pre Helge după Cămilă au măritat.

O, Doamne, și toți cereștii, lucru ca acela cum și în ce chip a-l suferi ai putut! .. O dreptate sfântă, pune-ți îndreptariul și vedzi strâmbe și cârjabe lucrurile norocului! Ghibul, gâtul, flocos pieptul, boțosea genunchile, catalige picioarele, dințoasă fălcile, ciute urechile, puchinoși ochii, suciți mușchii, întinse vinele, lăboase copitele Camilei, cu sulget trupul, cu albă pielea, cu negri și mângâioși ochii, cu suptiri degețelele, cu roșioare unghișoarele, cu molcelușe vinișoarele, cu iscusit mijlocelul și cu rătunjior grumăjelul Helgii, ce potrivire! ce asemănare! și ce alăturare are! O noroc orb și surd, o tiran nemilostiv și păgân fără de lege! O giudeț strâmb și fățarnic, pravilă strâmbă și fără canoane! Ascultați morților, și priviți viilor: Cămila cu Helgea să împreună, Filul cu Șoarecele să cunună și dealul cu valea să iau de mână”.

Prezentând unele personaje ale romanului, în special pe cele caracterizate prin indici eterogeni, Dimitrie Cantemir folosește un procedeu stilistic de mare expresivitate – chiasmul; construit conform formulei sintactice ABBA, chiasmul accentuează realitățile antitetice, dar împerecherea acestora și apare frecvent în textul romanului. Sunt semnificative următoarele fragmente: „Toți ziseră... Vidra cu neamul și gândul și cuvântul s-au pierdut, că cine oate măcar cu mintea două firi într-un ipochimen cuprinde? Sau cine vreodată pasire dobitocită sau dobitoc păsărit au văzut?” (p.43); „Că unde Leul vulturește și Vulturul leuește, Prepelița ce va epurți? Și Epurile ce va prepeliți?”; (p.111) „Nevastă ficiorită, ficioară nevăstită (p.111)

„Corăbiariul dzisă: Bre, hei porc peștit și pește porcit, dulce! Aceste pufnete cui lăudându-te le arăți? Au vânt sămănând, stropii apii în loc de grăunțe arunci?” (p.158); „Într-aceasta chip nici Cămila a se păsări, nici pasirea a se cămili au trebuit; așijderea nici penele a să încorna, nici coarnele a să împăna s-au cădzut...”

O ființă controversată și amplu descrisă și comentată de celelalte „jigării” este Struțocămila, despre care un personaj se întreabă: „Dară încă cel ce nici dintr-o parte deplin, și nici aici a unei firi ceea ce i să cad hirișii nu va avea, oare de acela ce viți putea giudeca? Că aceasta minune între voi, o jiganiilor și paserilor este Cămila nepăsărită și pasirea necămilită, căriia unii alcătuiindu-i numele Struțocămila îi dzic. Aceasta precum hirișă cămilă să nu fie, penele o vădesc, și iarăși hirișă pasire să nu fie, nezburarea în aer o părăște, și vântul, carile nu o poate rădica. Că, precum tuturor știut este, că toată hotărârea pasirii este, af dihanie cu pene, zburătoare și oătoare, deci dihania este neamul, iară zburătoare deosebirea, care deosebire așii de la Struțocămilă lipsește.”

Numele îi reflectă firea, sau cum cugetă autorul, „Unul dintre cei a firii tâlcuitori dzice că a numerelor numire și cunoștință este măsura a necunoscutei firi; iară altul dzice că este făclia și lumina a ființii lucrurilor; ... Bine dară, și după regula adevărului, iarăși dzic, vrednicii aceia filosofi au grăit, de vreme ce tot numele hiriș scurtă hotărârea lucrului este”. După o lungă descriere separată a struțului și a cămili, autorul dă următoarea sentință: „Jigania aceasta, dobitoc cu patru picioare nu este; pasire zburătoare nu este; Cămilă nu este; Struț aplos (chiar, de-a dreptul, prost, curat) nu este; de aer nu este; de apă nu este; de unde iarăși dzicem că cea adevărată a ei hotărâre, aceasta poate fi: Struțocămila este Traghelaful (Capră-cerb, adecă dobitoc carile nu să află) firii, carile dintr-îmbe monarhiile este, și este și nu este; este, dzic, căci adevărat între lucrurile firii ciudă ca aceasta să află; nu este, dzic, căci nici dintr-un neam a fi socoteala nu adevărește. De care lucru, o iubite priiatene, însămnarea marelui acestuia nume altă nu sună, fără numai hirișă himera juganiilor, Irmafroditul pasirilor și Traghelaful firii” (p.93-94)

Cel mai misterios personaj este Inorogul, care în roman nu apare descris portretistic, ca alte personaje, în schimb acțiunile sale sunt trasate și urmărite cu cea mai mare precizie. Prietenii, dar mai ales vrăjmașii acestuia, populează din belșug paginile scrierii și mulți sunt cu ochii pe el, pentru că, așa cum zice Râsul: „Iară Inorogului spre domolire firea nicicum nu i să pleacă, că în lume frântura cornului și acela de bună voie lepădat a videa cuiva rar s-au tâmplat; iară Inorog domolit nici s-au vădzut, nici s-au audzit, nici undeva s-au aflat; ... că până Inorogul viață are, viața noastră scurtă și aceea cu prepus și în toate ceaurile cu groază, decât moartea mai rea este” (p.19)

Simbol medieval, cu largi reprezentări în heraldică, Inorogul a rămas în literatura noastră unul dintre cele mai carismatice și mai interesante personaje, care a generat numeroase interpretări și multiple abordări intertextuale, dar a cărui paternitate aparține totuși lui Dimitrie Cantemir.

Referințe bibliografice

- Ferdinand de Saussure. *Curs de lingvistică generală*. – Iași: Polirom, 1998.
Ch.S.Peirce. *Semnificație și acțiune*. – București: Humanitas, 1990.
Const. Dominte. *Introducere în teoria lingvistică. Antologie pentru seminarul de Teorie a limbii*. – Univ. București, 2003: <http://ebooks.unibuc.ro/filologie/dominte/autor.htm>

SUMMARY

REPÈRES SÉMIOTIQUES D'ANALISE DE NOMES PROPRES EN HISTOIRE HIÉROGLYPHIQUE DE DIMITRIE CANTEMIR

Grace a nombreuse personnage symbolique, le texte de *Histoire hiéroglyphique* devient une sorte de labyrinthe, « un palais secret aux portes fermées », un univers magico-mythique, ésotérique, qui a beaucoup d'affinités avec la culture médiévale par ensemble. La théorie sémiotique de signes génère une nouvelle interprétations de noms propres, une lisibilité sémiotique, pour décoder le sens mystique et pour découvrir la compensation symbolique d'une situation historique et d'une principe de création littéraire.

CONTEXTUL RELAȚIILOR POLITICE DINTRE REPREZENTANȚII FAMILIEI CANTEMIREȘTILOR ȘI CONDUCĂTORII HANATULUI DIN CRIMEEA

Dan HAIDARLI

Pe parcursul activității sale în calitate de conducători de stat mai mulți dintre reprezentanții familiei domnești a Cantemireștilor au menținut relații de ordin politic cu membrii familiei tătarești a Ghiraizilor, din rândul cărora dregătorii Porții otomane numeau hani în scaunul de la Bahcisarai.

Situația politică internațională în care se afla Moldova în ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea poate fi caracterizată drept una extrem de complicată. În decursul războiului antiotoman al țărilor – participante la „Liga Sfântă” (Austria, Polonia, Veneția, Rusia)¹ din anii 1683–1699 soarta ulterioară a principatului a fost obiect de dispută pentru mai multe părți aflate în conflict, fiind puse în joc statutul de autonomie și integritatea lui teritorială. Atenuarea intențiilor expansioniste ale Poloniei și Austriei a constituit preocuparea majoră a lui Constantin Cantemir, aflat la domnie între anii 1685–1699.

„Cantemir cel Bătrân”, deși și-a făcut cariera armelor în Polonia, în timpul războiului dintre „Liga Sfântă” și Imperiul Otoman a preferat să ocupe o poziție prootomană, câștigând astfel o mare încredere din partea turcilor și tătarilor. Această conduită a domnului însă, se explică mai degrabă prin resentimentul populației Moldovei față de expansiunea catolică, decît prin atașamentul lui Constantin Cantemir față de interesele otomanilor și a tătarilor. În special, prozelitismul catolic, promovat de către Habsburgi în Transilvania spre finele secolului al XVII-lea, a determinat în Principatele Dunărene o atitudine rezervată față de Austria.

În perioada războiului, eforturile militare ale turcilor și ale austrieșilor s-au concentrat cu precădere pe cursul Dunării de Mijloc, Moldova devenind astfel câmp de ostilități între oștirile polone și cele tătare.

Planificând zădărnicierea eforturilor militare ale polonezilor, Constantin Cantemir a susținut acțiunile armate ale tătarilor pe teritoriul principatului. În special, el a asistat, împreună cu fiul său, Dimitrie, la lupta de la Soroca din anul 1692².

Aceste împrejurări au determinat menținerea unor relații favorabile dintre Constantin Cantemir și hanul de atunci al Crimeii – Hagi Selim-Ghirai (anii de hănie 1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1702–1704)³. În cele din urmă, tătarii au reușit să-i împingă pe polonezi spre nordul Moldovei⁴.

Aceeași conduită politică a fost continuată în general și de fiul lui Constantin – Antioh Cantemir, în timpul primei sale domnii în Moldova (1695–1700). Mai mult, în conformitate cu unele date conținute în corespondența diplomatică franceză din acei ani, Antioh Cantemir era calificat de către dregătorii Porții drept „creatură a hanului tătarilor”,

adică a obținut scaunul de la Iași prin concursul hanului din Crimeea⁵, a aceluiași Hagi Selim-Ghirai, și se bucura în mod constant de susținere din partea acestuia.

Relații favorabile frații Cantemir – Antioh și Dimitrie, – au menținut și cu fiul acestuia, Devlet-Ghirai al II-lea, aflat la prima sa hănie în anii 1699–1703. Problema însă a constat în faptul că Devlet-Ghirai, de rînd cu marele vizir Mustafa Daltaban-pașa, au condus în acești ani „partida de război” – o grupare politică din cadrul demnitarilor Imperiului Otoman, care dorea continuarea războiului dus împotriva țărilor „Sfintei Ligi”⁶. Sultanul otoman sprijinea însă „partida de pace”, ai cărei participanți doreau respectarea tratatelor de la Karlowitz, semnat în 1699 și cel de la Constantinopol din 1700, care au încheiat îndelungatul război.

Lupta acestor două grupări politice s-a soldat cu o reușită a demnitarilor din „partida de pace”. Drept urmare, în anul 1700, deoarece era considerat ca prieten al hanului, Devlet-Ghirai al II-lea, Antioh Cantemir a fost scos din domnie. Ceva mai târziu, în anul 1703, au venit și maziirea lui Devlet-Ghirai, iar mai apoi revocarea și decapitarea mare-lui vizir Daltaban-pașa⁷.

Relații amicale personale cu Devlet-Ghirai al II-lea a menținut și Dimitrie Cantemir. Înainte de a deveni han pentru a doua oară (în anul 1708), Devlet-Ghirai l-a vizitat pe Dimitrie Cantemir la palatul acestuia de la Constantinopol, situat pe malul stîng al golfului Cornul de Aur, în cartierul Fanar, nu departe de moscheea Fethiie-Şerefi.

Venind în anul 1708 în scaunul de la Bahcisarai, „războinicul” Devlet-Ghirai a reluat tentativele sale de a atrage Poarta otomană într-un nou război în Europa. În noiembrie 1710, hanul sosește la Constantinopol din Crimeea și, în cadrul unei consfătuiri militare, făcând uz de împrejurările politice, reușește să înduplece dregătorii otomani să declare război Rusiei⁸.

Devlet-Ghirai al II-lea deținea un rol important în organizarea acestei campanii. Acțiunile de pregătire a campaniilor militare otomane includeau adesea și înlocuirea domnilor în principate. Din punct de vedere politic, Devlet-Ghirai avea posibilitatea să detroneze orice domn al unuia din principate. Pentru aceasta era nevoie doar de o singură reclamație a hanului la Poartă. Hanul din Crimeea, în calitate de înalt conducător, descendent din neamul lui Ginghis-Han, se bucura de mult respect din partea demnitarilor otomani. Această considerație era manifestată și în cadrul ceremonialului de la Poartă⁹.

Fiind indispus față de domnul de atunci al Moldovei, Nicolae Mavrocordat, hanul tătar, luînd cuvînt la ședința divanului, ținută pe 23 noiembrie 1710, a reușit să-i înduplece pe dregătorii otomani să ia hotărârea de maziire a acestui domn. Tot în aceleași zile, prin intermediul capuchehaiei hanului la Poartă, tatarul Daut Ismail effendi, Dimitrie Cantemir a obținut o audiență la Devlet-Ghirai al II-lea. În cadrul acestei întrevederi, hanul tătar i-a promis lui Dimitrie Cantemir susținerea sa. Astfel, la ședința divanului, ținută deja pe data de 25 noiembrie 1710, Devlet-Ghirai înaintează candidatura lui Dimitrie Cantemir pentru scaunul Moldovei¹⁰.

După cum arată „Cronica anonimă”, „hanul pîrîndu-i că [Dimitrie Cantemir – n. n.] va fi vrednic ca tată-său, au mijlocit la împărăție și așa l-au făcut domn”¹¹. Astfel, cu numai două zile după detronarea lui Nicolae Mavrocordat, prin insistențele personale ale lui Devlet-Ghirai al II-lea¹², Dimitrie Cantemir este îmbrăcat în blană de samur și numit domn în Moldova¹³.

Hanul se înșela în privința atașamentului lui Dimitrie Cantemir față de interesele turcilor și tătarilor. Ideea de emancipare de sub supremația otomano-tătară cu ajutorul

uneia dintre puterile creștine a stat de fapt la baza acțiunii din 1711 a lui Dimitrie Cantemir. În acea perioadă, speranțele partidei naționale din principate erau orientate spre Rusia, noua putere europeană și, în plus, ortodoxă. Sentimentul respectiv era împărțit și de conducătorii politici.

După plecarea sa de la Constantinopol, Dimitrie Cantemir a mai avut o unică întrevvedere personală cu Devlet-Ghirai al II-lea, la un consiliu militar, care a avut loc în decembrie 1710¹⁴. Aici hanul tătar pentru ultima dată a mai făcut o tentativă de a-l asocia pe domnul moldovean la planurile de război ale otomanilor și tătarilor.

Trecerea lui Dimitrie Cantemir de partea țarului rus în timpul campaniei lui Petru I la Prut a însemnat și întreruperea relațiilor amicale ale domnului, dar și a descendenților săi, cu reprezentanții familiei hănești a Ghiraizilor.

Acest fapt s-a resimțit și în perioada războiului ruso-austro-turc din anii 1735–1739. În vara anului 1739 a avut loc campania feldmareșalului rus Munnih în Moldova. În armata rusă se aflau nepoții lui Dimitrie Cantemir. Despre aspirațiile lor de a-i izgoni pe turci și tătari și de a obține domnia ereditară în principat a aflat domnul de atunci al Moldovei, Grigorie al II-lea Ghica. Unul dintre frați, și anume Constantin Cantemir, a trimis un detașament din 500 de cazaci pentru a-l prinde pe Grigorie Ghica. De data aceasta, însă, unul dintre membrii familiei Ghiraizilor a împiedicat realizarea planurilor Cantemireștilor. Unul dintre fiii hanului de atunci a tătarilor, care ocupa postul de șerasc-sultan al Bugeacului, prințul Islam-Ghirai, a trimis un corp de cavalerie tătarească, care a respins detașamentul de cazaci, trimis de Constantin Cantemir, salvându-l astfel pe Grigorie al II-lea Ghica de primejdia de a fi capturat¹⁵.

Astfel, putem conchide, că pînă la anul 1711 împrejurările politice au impus pe mai mulți dintre Cantemirești la colaborare cu conducătorii tătari. Începând cu anul 1711, cînd tradițiile de luptă antiotomană, care existau în principate, au făcut ca domnul Dimitrie Cantemir în mod deschis să-și ralieze forțele cu țarul Petru I relațiile lui, dar și ale descendenților săi cu reprezentanții familiei hănești a Ghiraizilor capătă trăsături de antagonism și se reduc la participarea la luptă, pe timpul unor ciocniri militare, în două tabere opuse.

Note

¹ Арш Т., Виноградов В., Достян И., Наумов Е. Балканы в международной жизни Европы (XV – начало XX вв.) // Вопросы истории. Москва, 1981. № 4, с. 32; Hammer I. Histoire de l'Empire Ottomane. T. XVI. Paris, 1839, p. 394.

² Mușat M., Boatcă S. Dimitrie Cantemir. București, 1975, p. 29-30.

³ Fisher A. W. The Russian annexation of the Crimeea. Cambridge, 1970, p. 152.

⁴ Iorga N. Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe. București, 1959, p. 242.

⁵ Iorga N. Știri despre veacul XVIII în țările române. Vol. I. București, 1909, p. 4-9; Cronici turcești privind țările române. Vol. II. Ed. de Guboglu M. București, 1974, p. 508.

⁶ Hurmuzaki, Eudoxiu de. Documente privitoare la istoria românilor, Supl. I-1. București, 1898, p. 352. Doc. LXXI.

⁷ Cronici turcești. Vol. II, p. 506; Mazilu D. Cronici brâncovenești. București, 1988, p. 107-108.

⁸ Hurmuzaki, Eudoxiu de. Documente. Supl. I-1, p. 393. Doc. LXXXIX.

⁹ Cronica Ghiculeștilor. București, 1965, p. 71.

¹⁰ Cronici turcești privind țările române. Vol. III. Ed. de Mehmet M. A. București, 1980, p. 216; Costin N. Scrieri. Vol. I. Chișinău, 1990, p. 365.

¹¹ Pseudo-Amiras. Cronica anonimă a Moldovei. București, 1975, p. 66.

¹² Cronici turcești. Vol. III, p. 216-217.

¹³ Neculce I. Letopisețul țării Moldovei. București, 1960, p. 121; Cronica Ghiculeștilor, p. 77.

¹⁴ Neculce I. Letopisețul, p. 123-124.

¹⁵ Архив Внешней Политики Российской империи. Ф. 89. Оп. 1. Д. 7, 1738–1739. Л. 34; Cronica Ghiculeștilor, p. 469; 523.

SUMMARY

This article examines the circumstances in which the political relations between two families – Cantemir's family and the family of the Tatars leaders from Crimeea, the Ghiraizi, took place. The relations – friendly or unfriendly – with the tatarian leaders have been made by the father and the brother of Dimitrie Cantemir – Constantin and Antioh, Dimitrie Cantemir himself and his nephews, especially – Constantin Cantemir.

ПАМЯТНЫЕ МЕСТА КНЯЗЕЙ КАНТЕМИРОВ В МОСКВЕ И ПОДМОСКОВЬЕ

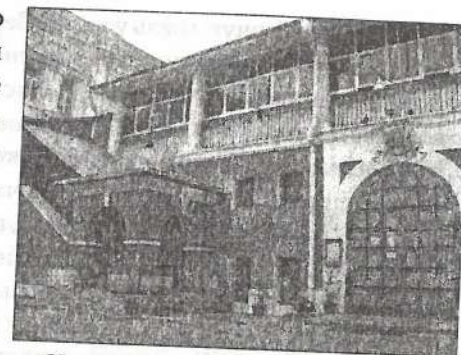
МАЛЫШКИН С.А., Москва

Жизнь и деятельность князей Кантемиров навсегда запечатлелась в истории не только Молдовы и Турции, но и, конечно, России, где они нашли свою вторую родину. И если рассматривать историческую память в виде недвижимых памятных объектов – дворянских усадьбах, храмах, не дошедших до нас, но когда-то существовавших иных памятниках прошлого, то, говоря о Кантемирах, исследователи в первую очередь, вспоминают знаменитую императорскую резиденцию Царицыно и Никольский греческий монастырь, в котором нашли свой последний приют целый ряд представителей этого рода. Несомненно, это так, но, тем не менее, в Москве и ближнем Подмосковье сохранилось еще несколько исторических объектов, связанных с жизнью молдавских князей.

Первые пожалования земельными наделами и городскими домами в Москве молдавскому господарю Д.К. Кантемиру были даны еще Петром Великим. Это был дом в Китай-городе Москвы – в районе Варварских ворот, а также усадьба Черная Грязь, впоследствии более известная как Царицыно. Сложные, далеко непростые имущественные отношения в семье после смерти Дмитрия Константиновича, привели к тому, что наследство, доставшееся детям от отца, было не раз предметом судебного разбирательства, и его судьба решалась по воле императоров, и часто усадьбы переходили из рук в руки наследников. Наконец, в 1730-х гг. Анна Иоанновна в благодарность за поддержку против «Верховников», жалует знаменитому поэту А.Д. Кантемиру, а тот делит между братьями и сестрой Марией новые земельные наделы и крепостных крестьян. К сожалению, впоследствии род Кантемиров пресекся, и наследников уже в начале 19 в. не осталось. Усадьбы, дома, поместья отошли к казне, или были проданы новым владельцам. Все это привело в конечном итоге к тому, что в сознании потомков остались лишь те объекты, связанные с родом Кантемиров, которые являлись сами по себе историческими и культурными памятниками, в первую очередь Царицыно и Никольский монастырь. На самом же деле, до наших дней сохранилось относительно не мало памятных мест, часто, к сожалению, в руинированном состоянии, где когда-то протекала жизнь различных представителей этой выдающейся семьи. Выявление и восстановление внешнего облика объектов, изучение истории бытования этих памятников, имеет не только большое научное значение, но и в значительной степени прикладное. Достаточно вспомнить о том культурно-историческом потенциале, которое может быть реализовано в исторических экскурсиях для туристов из Молдавии или Румынии, не говоря уже об отечественных любителях старины.

Как выше было сказано, одним из наиболее известных объектов, является Никольский греческий монастырь, расположенный в самом центре Москвы, в

Китай-городе на Никольской ул. Именно здесь были похоронены представители рода Кантемир. К сожалению, в советское время собор монастыря с захоронениями не только Кантемиров, но и многих известных русских деятелей, был разобран. Сохранилось лишь памятное место, и до наших дней дошли отдельные монастырские постройки, относящиеся к рубежу 19-20 вв. Но на той же Никольской ул., между монастырем и Синодальной типографией располагался городской двор Кантемиров (1). В последнее время известный московский краевед С.К. Романенко

Никольский греческий монастырь

поставил под сомнение место расположения двора Кантемиров на Никольской ул., резонно ссылаясь на имеющиеся указания, что двор Дмитрия Константиновича находился близ Варварских ворот Китай-города. Действительно, такие упоминания имеются в дореволюционной литературе, посвященной Москве. Но думается, что никакого противоречия в этом нет. Кантемирам не только жаловались регулярно земли и дворы, они сами имели возможность приобретать недвижимое имущество. Вполне вероятно, что первое пожалование было дано Петром Великим в районе Варварских ворот, а затем Д.К. Кантемиром было приобретено новое место на Никольской ул. Здесь же, на Никольской ул. в Заиконоспасском монастыре юный Антиох Дмитриевич учился в *Славяно-греко-латинской Академии*. 26 октября 1719 г. в присутствии царя во дворе *Заиконоспасского монастыря* он читал на греческом языке «Похвальное слово наукам, императору и России» (2).

Никольская ул. осталась в памяти Кантемиров и событиями, связанными с активным участием А.Д. Кантемира во время борьбы за престол на стороне Анны Иоанновны. Именно Антиох, посещая собрания у кн. А.М. Черкасского (*Никольская ул., д. 10*, не сохранился) составил требования московского дворянства, с пожеланиями уничтожить так называемые «кондиции» по которым ограничивалась власть императрицы. За это, Анна Иоанновна пожаловала ему и его родственникам значительные земельные угодья в Нижегородско и Брянском уездах. В Москве, в так называемом Белом городе, его сестра – Мария получила *два дома в приходе Троицы на Грязях* у Покровских ворот. На улице Покровка в 18 в. проживали, как правило, иноземцы и русская интеллигенция: врачи, архитекторы, в том числе, известный московский зодчий И. Мичурин. Именно здесь проживала в Москве М.Д. Кантемир, сюда шли письма из далекого Лондона, а затем Парижа от ее брата Антиоха (3). Городская усадьба другого его брата – Сергея, находилась на Большой Лубянке, на пересечении с Большим Кисельным переулком. Сама усадьба до наших дней не дошла, современное здание на этом месте было построено в 1904 г.

Подмосковная усадьба Царицыно или, как ее во времена Кантемиров называли «Черная грязь», была пожалована Дмитрию Константиновичу вместе с окрестными деревнями. Это была деревня Орехово, ныне здесь располагается одноименная станция московского метро. Другая деревня называлась Хохловка, на месте которой находятся ныне жилые дома близ станции метро «Царицыно». Еще одна деревня – Сабурово – ныне крупный микрорайон Москвы. Екатерина Вели-

кая, покупая Черную грязь у князя Сергея Дмитриевича, одновременно приобрела у него и эти населенные местности (4).

По мнению известного специалиста по русской дворянской усадьбе Байбуровой, сам Д.К. Кантемир вряд ли что-либо успел построить из дворцов в Царицыно. Постоянная служба при императорском дворе, разъезды с Петром I, не позволяли

Церковь Пресвятой Богородицы
Живоносный источник,
Царицыно

ему часто и подолгу жить вдали от Петербурга, хотя, именно он возводит в 1721-22 гг. в Царицыно каменную церковь Пресвятой Богородицы Живоносный источник. Дело в том, что лишь в 1720 г. Дмитрий Константинович получил от императора жалованные грамоты на земли, и вряд ли бы он стал начинать огромное строительство, не имея юридических прав на усадьбную землю. В 1745 г. уже сын - Константин Дмитриевич Кантемир строит здесь свой дворец в «барочных формах» (5). Это был деревянный дом в два этажа на каменном фундаменте. Приемные и жилые помещения располагались на втором этаже. Московские археологи, восстанавливая в наши дни усадьбный комплекс в Царицыно, представили в экспозиции музея многочисленные археологические находки времен князей Кантемиров, а также фотографии

раскопанных фундаментов их жилых и хозяйственных построек.

Документальных свидетельств о покупке Черной Грязи императрицей Екатериной II сохранилось чрезвычайно мало, и они к тому же очень отрывочны и скупы. В письме к Гриму, Екатерина II, в частности, писала про С.Д. Кантемира: «... старика с лишком 70-летнего, который нисколько не интересовался ни водами, ни лесами, ни прелестными видами, восхищавшими путешественников. Он проводил свою жизнь за карточным столом, проклиная свои проигрыши...». Чуть дальше она добавляет: «Вот к нему наряжают нарочного узнать, любит ли он имение. «Нисколько,- отвечает он.- Доказательство, что я живу в другом, я это имение наследовал от брата и никогда в него не езжу; оно может годиться только императрице» (6). Где же жил в таком случае Сергей Дмитриевич, если не в Черной Грязи? Оказывается, в это время ему принадлежала усадьба **Захарьино-Знаменское**. Ныне это район Москвы «Южное Бутово». До наших дней здесь сохранился парк, пруды, Знаменская церковь, построенная в 1672 г. Известно, что в 1745 г. это имение принадлежало С.Д. Кантемиру, а в конце 18 в. - П.В. Мусиной-Пушкиной (7).

Одновременно с усадьбой Черная Грязь, у гвардии капитана князя Ив. А. Трубецкого было куплено село **Булатниково**. Когда-то - это одно из имений князя Антиоха Дмитриевича Кантемира. В своей переписке с братом, Мария Кантемир не раз вспоминала об этом селе. Так, например, в письме к А.К. Кантемиру от 5 января 1744 г. она подчеркнула, что Булатниково - это имение еще их отца, завещанное Антиоху, и что все называют село не иначе, как Антиохией. Мария просила брата выделить из усадьбы небольшой участок, на котором хотела бы основать монастырь, и куда мечтала постричься монахиней. Лишь впоследствии, уже после смерти Антиоха усадьба перешла в руки Сергея Дмитриевича

Кантемира, а затем - князей Трубецких. До сих пор сохранились Верхняя и Нижняя плотины на пруде, остатки усадьбного парка, занятого ныне кладбищем, фундаменты дворца.

Как считают подмосковные краеведы, сама Мария Дмитриевна Кантемир нашла свое последнее пристанище в с. Улиткино, ныне Щелковского района Московской области. Действительно по справочникам известно, что в середине 18 в. данной усадьбой владела М.Д. Кантемир, но не обнаружено свидетельств о том, что она была похоронена в местной церкви. До наших дней от усадьбы дошла лишь перестроенная церковь Марии Магдалины 1747 г., а от помещичьего парка сохранилось всего несколько лип (8).

Несомненно, к числу некогда принадлежавших князьям Кантемирам владений в Подмоскovie относится, например, деревня Кантемирово в Рузском районе, о которой практически ничего не известно, кроме столь характерного названия. Все это говорит о необходимости дальнейшего глубокого изучения памятных мест, связанных со славным семейством Кантемиров не только в Москве, Санкт-Петербурге, но и в других регионах России, в том числе, Брянской и Нижегородской областях России. Может быть, данное выступление - лишь начало большой исследовательской работы, которая позволит на документальных, архивных источниках определить время покупки или пожалования отдельных усадеб семье Кантемир, выявить и уточнить новые, ранее неизвестные владения. Но даже этот составленный по научной литературе, список памятных мест Кантемиров в Московском крае является отправной точкой для дальнейших разысканий.

Литература

1. По Москве: Прогулки по Москве и ее художественным и просветительным учреждениям. М.: Сабашниковы, 1917. С.200.
2. Москва. Энциклопедия. М.: БРЭ, 1998. С. 347.
3. Сытин П.В. Из истории московских улиц (очерки). Изд. 2, пересмотренное и дополненное. М.: Моск. рабочий, 1952. С. 179.
4. Пылаев М.И. Старая Москва: рассказы из былой жизни первопрестольной столицы. М.: Моск. рабочий, 1990. С.160
5. Байбурова Р.М. Дом 1722 года «на китайский манер» в Черной грязи// Русская усадьба: Сборник ОИРУ. Вып. 5(21). М.: «Жираф», 1999. С. 283.
6. Цит.: Пылаев М.И. Указ. соч. С.160.
7. Чижков А.Б. Подмосковные усадьбы сегодня: Путеводитель. М.: «АИРО-XX», 2000. С.121.
8. Чижков А.Б. Указ. Соч. С.210.

SUMMARY

«Activity of Kantemirs in Moscow is of big interest not only for the history of Moldova but also for the Russian historical science. On this conference not once it was emphasized the significance of the literary, political and diplomatic activity of this famous family in fortunes of two countries. The following report is dedicated to exposure of memorial sites in Moscow and in the Moscow area, connected with A.D.Kantemir as the most famous representative of Kantemirs family in the life of our country. But this doesn't mean that temples, palaces and other historical objects dealing with other represen-

tatives of this family were ignored. As usual while speaking about Kantemirs in the first place it is remembered two huge centers – Nikolsky Grechesky Monastery in Kitay-gorod of Moscow and the famous residence of emperors Tsaritrino. But in the process of scientific research there were found many more similar places. The first one is the memorial place where Kantemirs were living after coming to Moscow in 1713 and where their house was situated. Secondly we can mention buildings that were granted by empress Anna Ioannovna to Maria Kantemir for services of her brother Anioikh Kantemir. By no matter of means it is impossible to forget Zaikonospassky monastery where the studies of the future famous poet and diplomat began. During the last years the interest to recently discovered estate of Kantemirs in Ulitkino (Moscow area) is increasing. But completely nothing it is known about estate of S.D. Kantemir – 'Znamenskoye-Zakharino' in Podolsk area and village 'Kantemirovo' in Ruzsky region of Moscow area. Thereby it is possible to affirm that the quantity of places connected with life and activity of Kantemirs in Moscow and Moscow area is much bigger than it was considered before. All this has an important meaning not only for science but also for a practical interest. No doubt that during the development of touristic currents from Moldova to Moscow along with excursions to Moscow Kremlin there will be special offers to groups from Moldova to visit the memory sites of Kantemirs».

Библиография

1. Ильяшенко В. В. Кантемиры в Москве и в Петербурге. М.: Наука, 1987. 208 с.
2. Малышкин С. В. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
3. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
4. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
5. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
6. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
7. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
8. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
9. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.
10. Кантемиры в Москве. М.: Наука, 1987. 192 с.

SUMMARY

Activity of Kantemirs in Moscow is a big interest not only for the history of Moldova but also for the Russian historical science. On this conference it was emphasized the significance of the literary, political and diplomatic activity of this famous family in both of two countries. The following report is devoted to exposure of memorial sites in Moscow and in the Moscow area connected with A.I. Kantemir as the most famous representative of Kantemir family in the life of our country. But the first and main task is to expose and other historical objects dealing with other members

SUMAR

Introducere	3
Cantemireștii – o celebră dinastie din secolele XVII-XVIII. <i>Vladimir VORONIN</i>	5
Neamul Cantemireștilor – figuri notorii ale culturii naționale și universale. <i>Gheorghe DUCA</i>	8
Moștenirea istorică a lui Dimitrie Cantemir și contemporaneitatea. <i>Victor ȚVIRCUN</i>	10
Constantin Cantemir (1627-1693), întemeietorul dinastiei Cantemireștilor. <i>Constantin REZACHEVICI</i>	14
Dimitrie Cantemir – reprezentant al culturii europene. <i>Klaus BOCHMANN (Moldova-Institut Leipzig e.V.)</i>	18
Opera lui Dimitrie Cantemir în manuscrise și ediții princeps. Repertoriu. <i>Andrei EȘANU, Valentina EȘANU</i>	27
Дипломатическая деятельность Антиоха Кантемира. <i>В. ГРОСУЛ</i>	56
Dimitrie Cantemir și epoca sa. Documente noi din arhivele turcești. <i>Mihai MAXIM</i>	73
Mănăstirea Mira de lângă Focșani, metoh al mănăstirii athonite Vatoped. <i>Florin MARINESCU</i>	82
„Cantemireștii” fond de documente din Arhiva Centrală de Stat de Acte Vechi a Rusiei din Moscova. <i>Larisa SVETLICINAIA</i>	88
Хантемир и Буджакская орда. <i>С.В. ПАЛАМАРЧУК</i>	93
„Descrierea Moldovei” – obiect de studiu al istoriei intelectuale. <i>Lilia ZABOLOTNAIA</i>	103
Câteva aspecte ale cotidianului și mentalității în operele lui Dimitrie Cantemir. <i>Alina FELEA</i>	108
Dimitrie Cantemir și Sud-Estul Europei după Campania de la Prut. <i>Andrei EȘANU, Valentina EȘANU</i>	114
Dimitrie Cantemir și anturajul lui Petru cel Mare. <i>Victor ȚVIRCUN</i>	119
Unele deziderate ale lui Dimitrie Cantemir referitoare la evoluția statutului juridic al Moldovei după 1711. <i>Dumitru C. GRAMA</i>	125
Doctrina politică a lui Dimitrie Cantemir reflectată în tratatul de la Luțk din 1711. <i>Lilia POGOLȘA</i>	141
Cantemireștii în istoria militară a Moldovei. <i>Anatol LEȘCU</i>	153
Membrii familiei Cantemir – personaje ale piesei drujene. <i>Victoria FEDORENCO</i>	160
Artele vizuale în preocupările familiei Cantemir. <i>Victor GHILAȘ</i>	164
Repere semiotice în analiza numelor de personaje din „Istoria ieroglică” de Dimitrie Cantemir. <i>Irina CONDREA</i>	171
Contextul relațiilor politice dintre reprezentanții familiei Cantemireștilor și conducătorii Hanatului din Crimeea. <i>Dan HAIDARLÎ</i>	176
Памятные места князей Кантемиров в Москве и Подмоскowie. <i>МАЛЫШКИН С.А.</i>	180

CONTENT

Introduction	3
The Cantemirs – a famous dynasty in 17th-18th centuries. <i>Vladimir VORONIN</i>	5
The dynasty of Cantemirs – reknown personalities of national and European culture. <i>Gheorghe DUCA</i>	8
The Heritage of Dimitrii Cantemir and contemporaneity. <i>Victor ȚVIRCUN</i>	10
Constantin Cantemir (1627-1693) founder of dynasty Cantemir. <i>Constantin REZACHEVICI</i>	14
Dimitrie Cantemir – an exponent of European Culture. <i>Klaus BOCHMANN (Moldova-Institut Leipzig e.V.)</i>	18
Dimitrie Cantemir's work in manuscripts and rinces rinces. Collection. <i>Andrei EȘANU, Valentina EȘANU</i>	27
The Diplomatic Activity of Antioh Cantemir. <i>V. GROSUL</i>	56
Dimitrie Cantemir and his epoch. New evidence from Turkish archives. <i>Mihai MAXIM</i>	73
The family, ktetor of Mira monastery. <i>Florin MARINESCU</i>	82
Archival documents on Cantemirs from Ukrainian and Russian depositories. <i>Larisa SVETLICINAIA</i>	88
Khantemir and Budzyak's horde. <i>C. PALAMARCIUC</i>	93
„The description of Moldova” – case study of the intelectual history. <i>Lilia ZABOLOTNAIA</i>	103
Some aspects of everyday life and mentality in works of Dimitrie Cantemir. <i>Alina FELEA</i>	108
Dimitrie Cantemir and the South-East of Europe after the Prut Campaign. <i>Andrei EȘANU, Valentina EȘANU</i>	114
D. Cantemir and the Russian society during the reign of Peter I. <i>Victor ȚVIRCUN</i>	119
The Dimitrie Cantemir's desideratum from 1711 concern the evolution of the Moldova State. <i>Dumitru C. GRAMA</i>	125
Policy of Dimitrie Cantemir reflected in the treaty from Lutc din 1711. <i>Lilia POGOLȘA</i>	141
The Cantemir's contribu'ion to the military history of Moldova. <i>Anatol LEȘCU</i>	153
D. Cantemir and his Family as Personages of the Epopee for Theatre by Ion Drutse. <i>Victoria FEDORENCO</i>	160
Visual Arts in Cantemir's family concerns. <i>Victor GHILAȘ</i>	164
Semiotic marks in approach of the personal names in „Istoria ieroglică” of Dimitrie Cantemir. <i>Irina CONDREA</i>	171
The political relations between two families – Cantemir's family and the family of the Tatars leaders from Crimeea, the Ghircizi, took place. <i>Dan HAIDARLÎ</i>	176
Traces of Cantemirs in Moscow and Moscow region. <i>S. MALIȘKIN</i>	180

Culegere și paginare computerizată. Semnat pentru tipar 19 decembrie 2008.
Format 70×100 1/16. Tipar ofset. Coli de tipar conv. 16,0.
Imprimat la I.S."Dinamo" – M.A., 2007, mun. Chișinău, str. Șciusev, 106.

